

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

2. HALVBIND 1958

PRÆMIEKONKURRENCE

Nye medlemmer
til Historisk samfund
for Sønderjylland.

Med en god medlemsfremgang i det forløbne år som baggrund udskriver vi i lighed med i fjor en konkurrence med tre bogpræmier til en værdi af henholdsvis 50, 30 og 20 kr. til de medlemmer, der inden 1. maj 1959 har tegnet flest nye medlemmer. Vinderne kan frit vælge mellem samfundets publikationer. For at komme i betragtning ved præmieuddelingen, der vil finde sted på årsmødet 1959, må den enkelte dog have tegnet mindst 5 nye medlemmer.

Indmeldelser bedes sendt til kassereren, fuldmægtig Olav Christensen, Christiansfeldvej 30, Haderslev, eller til sekretæren, overlærer Chr. Stenz, Sandved 5, Åbenrå.

Nye abonnenter til
Sønderjysk månedsskrift

Siden omlægningen af månedsskriftet har der været en betydelig tilgang af abonnenter. Vi vil gerne styrke denne tendens. Derfor udskrives der også vedr. månedsskriftet en konkurrence med bogpræmier på henholdsvis 50, 30 og 20 kr. til dem, der inden 1. maj 1959 har tegnet flest nye abonnenter. Den enkelte må dog have tegnet mindst 5 nye abonnenter. Nye abonnenter tilmeldes hos viceskoleinspektør Werner Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder.

Styrelsens medlemmer deltager ikke i konkurrencerne.

Omslagsbilledet:

Gottorp slot. Til højre ses regeringsbygningen.

Foto: Schönig & Co., Lübeck.

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN OG
KNUD FANØ

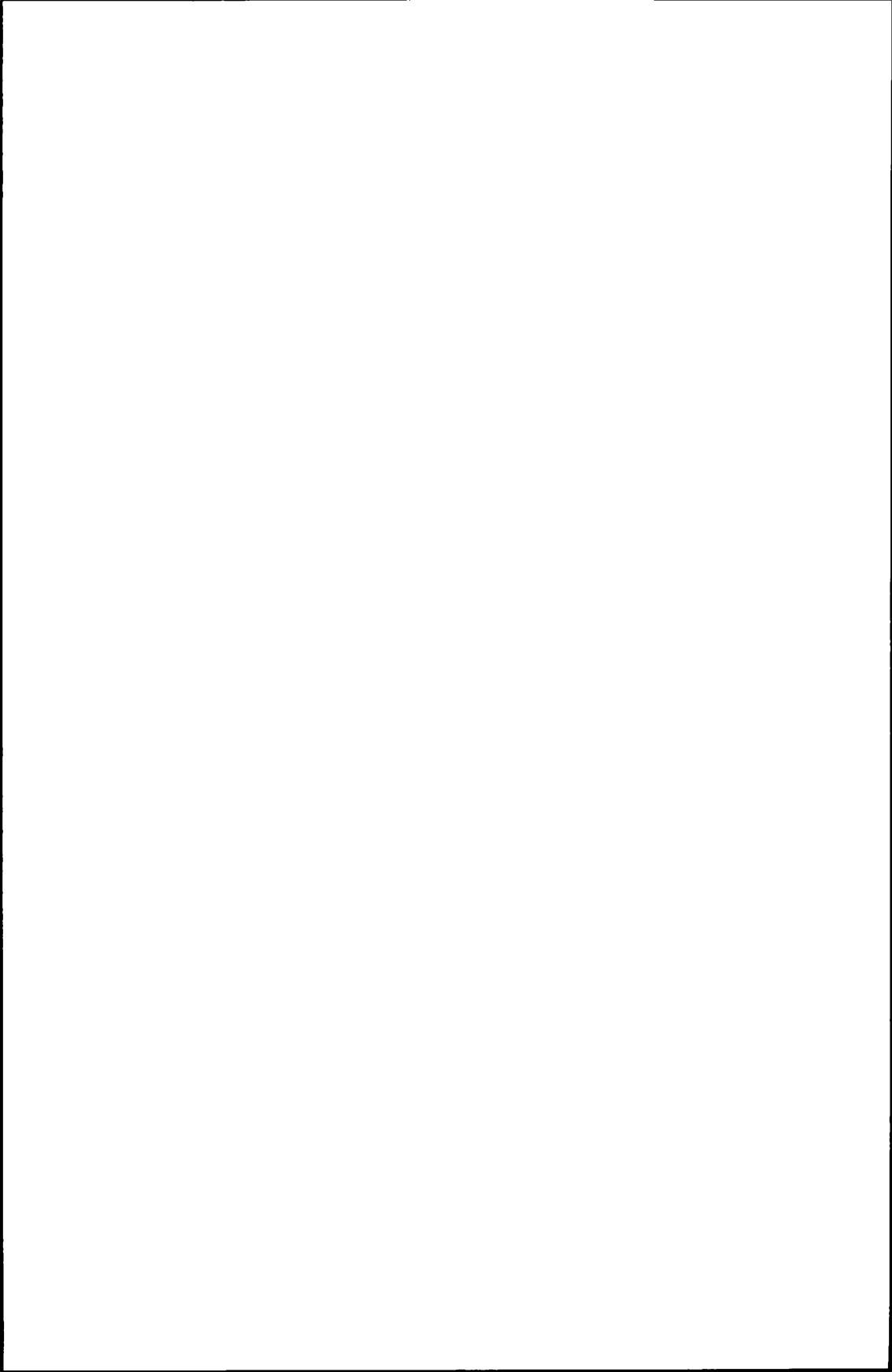
1958

HEJMDALS BOGTRYKKERI - AABENRAA

INDHOLD :

<i>Jens Holdt</i> : Nicolai C. Nielsen. En nordslesvigsk præst i tysk tid	side 1— 74
<i>H. V. Gregersen</i> : Den flensborgske varehandels kår i kriseårene i slutningen af 1730-erne	» 75— 83
<i>K. A. Flade</i> : Åbenrå kommunes fotoarkiv	» 84— 89
<i>Tage Brummer</i> : Degn Kjærbøllings optegnelser fra treårskrigen	» 90—100
<i>Johan Hvidtfeldt</i> : Den nordslesvigiske embedsstand 1700—1848 I	» 101—222
<i>Holger Kapel</i> : Nye fund fra ældre stenalder i Sønderjylland	» 223—233
<i>Else-Marie Boyhus</i> : En altertavles tilblivelse	» 234—240
<i>Holger Hjelholt</i> : Landstormen ved Brøns	» 241—245
<i>Olav Christensen</i> : Tegn på sindelagsskifte hos hjemmetyskerne i Haderslev 1863?	» 246—255
<i>Heinrich Hoffmann</i> : Den sidste belejring af Gottorp slot	» 256—269
Anmeldelser:	
Statsrådets forhandlinger 1848—1863 (ved H. V. Gregersen)	» 270—275
Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen (ved Holger Hjelholt)	» 275—276
Geschichte Schleswig-Holsteins, begrundet von Volquart Pauls, Bd. 3 (ved H. Neumann)	» 276—279
<i>Bognyt</i> (ved Olav Christensen, Knud Fanø, Peter Kr. Iversen)	» 280—288
Noter og nyt (ved Knud Fanø, J. Holdt, Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen, W. Laur, Hans Neumann, Sig. Schoubye, J. Slettebo, Chr. Stenz):	
Fhv. amtsslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen † — Fhv. amtsslæge dr. med. Mads Michelsen † — Gudmund Schütte † — Peter Ingwersen 6. 12. 1885—15. 2. 1958 — Nyt fra arkiverne — Haderslev amts museum — Åbenrå museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder museum — Se Nordslesvig i dets museer — Nyt privat museum i Åbenrå — Det slesvig-holstenske landsmuseum på Gottorp — Fund fra oldtiden i Tønder amt — Rettelser til artiklen om Nicolai C. Nielsen i Sønderjyske årbøger 1958, I — Den store egnsvandring den 7. september — Møde for amtskredsudvalgene — Amtskredsenes arbejde i 1958 — Dansk historisk fællesforening — Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte)	» 289—312
<i>Årsberetning og regnskab 1957—1958</i> (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)	» 313—318

Den nordslesvigske embedsstand 1700—1848

Undersøgelsen vil blive delt i fire hovedafsnit, i det første behandles den verdslige embedsstand, i det andet byernes embedsmænd, i det tredje præster, degne, skolelærere m. m., og i det fjerde de mere almene problemer, indfødsret, biennium o. l., ligesom der her vil blive redegjort for de slutninger, man kan drage af det materiale, der er fremlagt i de tre første afsnit.

Det er ikke embedsstandens historie i almindelighed, der er til debat. Formålet er først og fremmest at undersøge dens afstamning og uddannelse, i nogen grad også dens virkeområde, idet der uden tvivl har været en vis sammenhæng mellem arbejdsopgaver, uddannelse og afstamning.

I. DE VERDSLIGE EMBEDSMÆND

DANSK OG TYSK.

Sønderjylland — det gamle hertugdømme Slesvig — har fra den ældste tid været et grænseland, hvor tre forskellige folk, danskere, tyskere og friser, mødtes. Gennem århundrederne har det været skuepladsen for krig og kamp, og intetsteds på dansk jord er der blevet udgydt så meget blod som her. Og selvom våbnene hvilede, var modsætningerne mellem tysk og dansk altid til stede. Den store nordiske krigs sidste begivenheder på sønderjysk jord fandt sted i 1713, og dermed begyndte en lang fredsperiode. Bortset fra Napoleonstidens uro, først og fremmest kosakkernes besøg i den hårde vinter 1814, var der fred indtil 1848. I 1700-årene levede dansk og tysk tilsyneladende fredeligt side om side, men under den rolige overflade får man nu og da

Jeg bringer *Dansk Kultursamfund* og *Den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse* en varm tak for modtagne understøttelser til studier over nordslesvigske befolkningsforhold, hvoraf denne undersøgelse kun er en mindre del.

et glimt af en national modsætning, som måske delvis var socialt betinget. Slet ikke så sjældent tages der stilling til spørgsmålet dansk-tysk, især når der er tale om de to sprogs stilling i kirke, skole og på tinge. De, der førte pennen, var som regel repræsentanter for overklassen, der gennemgående var præget af tysk kultur, og det er derfor mest forkæmperne for det tyske sprog, vi møder i akterne. Kun nu og da kommer underklassens synspunkter til orde, enkelte gange viser det sig dog, at der har været en vis utilfredshed med de herskende tilstande som i 1757, da Morten Falsen i Kvistrup gav udtryk for en dansk uvilje mod det fremmede, tyske sprog. En udsending fra en jysk gods-ejer skulle hente en deserteret karl og kom med en tysk ordre fra amtshuset. Morten Falsen sagde da til ham: »at slig ordre burde være skrevet på dansk og ikke på tysk, siden de var danske folk, kunne derfor heller ikke forstå den . . .«¹.

Det tyske kirkesprog i Sydslesvig og i alle hertugdømmets købstæder vakte flere steder stærk modvilje. I 1661 beklagede indbyggerne i Hanved sogn sig over, at en tysk student skulle ansættes som hjælpepræst i sognet, og de udtalte, at i sognet var der derover opstået stor uro og mange klager². I Holbøl var der i 1664 uvilje mod at få en præst, der ikke kunne forstå dansk, som var befolkningens modersmål³.

I Tønder og Åbenrå landsogne boede der kun bønder, og her var der ligeledes stærk utilfredshed med det tyske sprogs dominerende stilling i købstadkirken. I Tønder beklagede bønderne sig i 1700 over, at de i kirkelig henseende var blevet forurettet på forskellig måde, først og fremmest ved, at de kun kunne høre tyske prædikener. De var enfoldige landsbyfolk, som hverken forstod eller talte tysk, og de kunne derfor kun blive lidet opbygget derved. De bad om at blive fri for samhørigheden med byen og at få deres egen danske præst⁴. Anmodningen blev uden tvivl afvist, og først en del år senere fik bønderne delvis deres ønske opfyldt⁵.

Også bønderne i Åbenrå landsogn var utilfreds med den overvejende tyske gudstjeneste i byen og rettede i 1782 en henvendelse til kirkevisitatoriet, hvori de bad om, at hovedgudstjenesten hver 3. eller 4. søndag måtte blive afholdt på dansk. Af vidne-

forhørene fremgik det, at også mange af byens borgere ønskede at kunne tilbede Gud på et sprog, de forstod. Ofte kom de ud til Kolstrup for at tale med bønderne om, hvordan dette mål bedst kunne nåes. Magistraten og deputeretkollegiet gik med stor styrke imod bøndernes anmodning, og sagen endte med, at ansøgerne fik ordre til for fremtiden at afholde sig fra al »colligeren« og fra forsøg på at overtale nogen i by eller på land til at foretage sig videre i sagen⁶.

Også andre steder kom uviljen mod det tyske administrations-sprog til orde. En synsmand på Ærø udtalte således i 1758: »Såsom . . . de fleste til os oversendte kgl. forordninger ere mestendels, eller rettere at sige ganske, i det tyske sprog skreven, hvilket ikke en af hundrede iblandt os forstår, altså må vi nøjes med den forklaring, som vedkommende finder behag udi til deres egen fordel at give os, så at det i dette fald går med os som med bønderne i de katolske lande«⁷. Hvorledes sådanne misbrug kunne ske, fremgår af en klage, som de solvigske undersætter i 1693 indsendte over sognefoged Hans Petersen Holmer. Klagen er på tysk og oplyser, at Holmer havde kaldt folkene sammen, og når de var »wacker besoffen« — mødet foregik i kroen — havde han ladet dem underskrive »nogle dokumenter (Dinge), affattet på tysk, altså på et for dem uforståeligt sprog, men den følgende dag var der næsten ingen, som havde vidst, hvad det havde været«⁸.

Selv om de fleste embedsmænd vel nok stod uforstående og afvisende overfor ønskerne om en ændring i de bestående forhold, var der dog også en del, der kunne se, at der var noget galt. I 1816 udtalte amtmand Stemmann i Åbenrå, at selvom der var nogle af beboerne, der kunne forstå noget tysk, så var det tyske retssprog dog en sådan mærkværdighed, at det ville være ligeså ejendommeligt, om der havde været dansk retssprog i Holsten⁹. Ikke mindst gejstligheden gav udtryk for uviljen mod det tyske sprog i de dansktalende områder¹⁰. I Åbenrå kirkeinventarium fra 1765, affattet af provst Bargum, hed det: »Det er til stor skade for opbyggelsen, at sognebørnene ikke fuldtud, ja et stort antal slet ikke, forstår det tyske sprog«. Det var også til stor skade for børnene, »at de må lære deres kristendom på

tysk, selvom de hverken taler eller forstår det tyske, ikke engang i skolerne«¹¹. Generalsuperintendent Adler havde på mange måder stor forståelse for det meningsløse i forholdene, og i 1793 udtalte han, at alle publicanda burde affattes på dansk, da tilhørerne ikke kunne forstå det tyske. Sommetider blev de dog oversat af præsterne, eller disse refererede dem på dansk. Overkonsistoriet var enig med Adler i, at det var uheldigt med de tyske publicanda, men kunne ikke indse, hvorledes man skulle få dem oversat. Man var nødt til at blive ved det gamle¹².

Visse fremskridt kunne der dog nu og da noteres. I de glyksborgske områder på Sundeved havde hertugen 1735 bestemt, at der hver tredje søndag skulle prædikes på tysk. Bønderne havde protesteret herimod, men forgæves¹³. Da generalsuperintendenten visiterede her i 1780, to år efter at sognene var kommet under kongen, kunne han oplyse, at kun få af undersåtterne forstod tysk, hvorfor mange blev borte, når der var tysk gudstjeneste, eller sad og læste i deres danske salmebøger. De allerfleste af sognebørnene ønskede, at der skulle være danske prædikener¹⁴. De tyske gudstjenester blev da også afskaffet i 1783¹⁵.

Forholdet mellem dansk og tysk har således været til diskussion, længe før den store politiske strid mellem dansk og tysk begyndte, men de nationale problemer i 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene har dog slet ikke haft den betydning, de senere fik. Hen i 1830'erne skiftede billedet imidlertid ganske karakter. Snart kom den tid, da enhver i Nordslesvig, bonde, købstadmand og embedsmand, måtte gøre op med sig selv, om han var dansk eller tysk.

Da forholdene efterhånden var blevet nogenlunde afklaret, viste det sig, at selvom den største del af befolkningen blev tro mod det danske sprog og den danske kultur, der var deres arv fra forfædrene, var der også nogle, der følte sig som tyske, selvom de ofte havde dansk som modersmål. Hjemmetyskheden var fra nu af en virkelighed. Når man skal forstå den nationale spaltning i 1830'erne og 1840'erne — det store skisma i Slesvigs historie, måske det største — er der to spørgsmål, man må have besvaret. Hvorfor kom modsætningen til udbrud, hvad var det for en øjeblikkelig politisk-ideologisk situation, som fik de na-

tionale lidenskabers brand til at slå ud i klar flamme? Og hvorledes var denne modsætning opstået? Det første spørgsmål har oftere været behandlet fra dansk og tysk side. Men det andet spørgsmål, hvis besvarelse dybest set også er nødvendig for at kunne besvare det første, har aldrig været genstand for udtømmende behandling¹⁶. Det er så meget desto mærkeligere, som en løsning af dette spørgsmål er nødvendig for at forstå Sønderjyllands historie til bunds, ligesom det er et problem af aktuel politisk betydning, eftersom modsætningen mellem de to nationaliteter også i dag præger livet i grænselandet, i by og på land, i hverdag som i fest.

Når hjemmetyskhedens forudsætninger hidtil er så lidet udforskede, skyldes det uden tvivl de store vanskeligheder, der er forbundet med løsningen af denne opgave. Man kan ikke påpege en enkelt afgørende faktor, vil man til bunds i problemet, må man belyse alle de kulturelle, befolkningsmæssige, økonomiske, sociale og politiske forhold, som er forudsætningerne for landsdelens nationale tvedelthed. I virkeligheden behøves en lang række dybtgående specialundersøgelser af så vidt forskellige forhold som f. eks. skolens og kirkens udvikling, universitetsstudier, landsdelens økonomiske orientering, embedsstandens historie, befolkningens afstamning o.s.v.

Vil man prøve at klarlægge de historiske forudsætninger for hjemmetyskheden, bliver et af de spørgsmål, som først melder sig, om denne kan skyldes en indvandring sydfra, fra Tyskland og Holsten eller fra de områder af Sydslesvig, som fra gammel tid har været beboet af tyskere (og frisere). Det er klart, at en væsentlig ændring i landsdelens nationale struktur kan være forårsaget ved en århundredlang tilstrømning af fremmede. Under 1830'ernes diskussion blev en tysk indvandring da også fremført som begrundelse for krav om udvidet tysk gudstjeneste eller som forklaring på det tyske sprogs fremtrædende stilling indenfor administration og retsvæsenet. I en ansøgning fra provinsialstænderne af 24. aug. 1838 hed det således, »at byerne for størstedelen bestod af tyske indvandrere, som bragte deres sprog og sæder med sig . . . «¹⁷.

En besvarelse af spørgsmålet kan vel ikke løse hjemmetysk-

hedens gåde, men kan i hvert fald belyse et enkelt spørgsmål: var hjemmetyskerne i 1840'erne, ikke mindst hjemmetyskerne på landet, af samme befolkningsmæssige oprindelse som deres dansksindede medborgere eller var de indvandret sydfra, evt. efterkommere efter folk, der tidligere var kommet til Nordslesvig fra tyske egne?

Det er tanken at belyse dette spørgsmål gennem en række undersøgelser. I første omgang er det embedsstandens afstamning, uddannelse og virkeområde historiens søgelys rettes imod. Senere er det tanken at undersøge hele den nordslesvigske befolknings oprindelse i tiden 1700—1848. Når året 1700 er valgt som den ene tidsgrænse, skyldes det ikke mindst, at kilde-materialet fra de tidligere århundreder ikke gør det muligt at arbejde med en statistisk undersøgelse af forholdene. At den anden grænse er 1848 kan næppe overraske. Dels er det jo netop meningen at undersøge forholdene, som de var, da vandene skiltes, og krigen tvang hver mand til at tage stilling, dels betyder treårskrigen på mange måder et brud med en århundredlang udvikling. Når undersøgelsen er begrænset til Nordslesvig¹⁸, skyldes det især, at udviklingen sydfor Skelbækken kom til at gå ad helt andre baner. Hertil kommer, at de sydslesvigske kirkebøger er vanskeligere at benytte end de nordslesvigske, idet de ikke er samlet på eet sted.

EMBEDSMÆNDENES BETYDNING.

I Kongeriget var det i 1700-årene adelen, som var toneangivende. Det var dens mænd, der havde den afgørende politiske indflydelse, og det var også dem, der havde en stor del af den administrative magt. Mange herregårde var stadig på adelens hænder, og i administrativ henseende var næsten alle landets bønder underlagt et eller andet gods. I Nordslesvig var forholdene et andet, idet de fleste bønder her var kgl. selvejere eller fæstebønder. Foruden det store Gram gods og de to enklavegodser Trøjborg og Schackenborg, var det næsten kun på Sundeved, i Lundtoft herred og på Als, at der fandtes herregårde med tilhørende bøndergods. Dette var ensbetydende med, at adelen ikke

havde nogen særlig social eller administrativ indflydelse. Det var embedsmændene, som var de ledende i selskabelig henseende. I Haderslev, der var garnisonsby, og i dens omegn boede der dog en del adelige, og der var en stærk rivalisering mellem adel og embedsmænd. Adelen så embedsmændene over hovedet, og de akademisk uddannede statens tjenere var forargede over adelens hovmod. Det var måske ikke mindst hos embedsmændenes damer, at forargelsen var stor. Den jacobinsk indstillede fru Christina Kellermann, gift med herredsfoged Christian Kellermann i Haderslev, skrev i 1789 i et brev til P. A. Heiberg, at »Himlen har . . . velsignet nogle adelige huse med mange børn og stor familie, og disse næsten tror jeg 30 unge frøkener gør med de herrer officerer en så stor cirkel i offentlige selskaber, at ingen uadelig, de må have nok så store fortrin, på baller eller assembleer kan komme i betragtning, thi når man står i en engelsk dans, kommer der en officer med en adelig frøken og trænger sig over alle, som han troer under sin stand«¹.

Men en sådan rivalisering var undtagelsen, fordi der de fleste steder ikke var nogen adel. Nordslesvig havde et afgjort borgerligt præg, og det var embedsmændene, som indtog den socialt førende position, som styrede og regerede landsdelen, det var dem, der for de dele af befolkningen, der var i besiddelse af lidt honnet ambition — og det var ikke så få — blev det store sociale forbillede. Og bortset fra antmanden var embedsmændene borgerlig født. Mange af dem havde studeret, de var så at sige alle påvirket af tysk kultur, og de fleste af dem havde uden tvivl tysk hjemmesprog. Dette fik stor betydning for den nationalpolitiske udvikling, thi da embedsmændene var de »fine«, dem man så op til og efterlignede, blev tysk, der i forvejen var det almindelige administrationsprog, også det »fine« sprog, ligesom det i Sydslesvig, hvor det også var kirkesprog, var blevet det »hellige« sprog². Biskop Jørgen Hansen, der var født på Als og selv blev sognepræst, senere biskop her, havde et indgående kendskab til sine landsmænds levemåde og tankegang. Han har fortalt: »På grund af at tysk var adelens og de lærdes sprog, var det tillige fornemt at tale det i dannede kredse, blev det i almindelighed anset for tegn på højere dannelse, og mange radbrækkede det

derfor på en ynkelig måde. Andre gav sig mine af at tale tysk i deres familie, skønt de ikke gjorde det. I bondestanden havde dette dog ingen anden virkning end en vis respekt for det tyske, der ansås fornemt³. Denne beundring for det tyske sprog kom bl. a. frem i den lille flække Nordborg, hvor der igennem lange tider var strid om tysk som gudstjenestesprog. I 1821 udtalte biskop Tetens i en betænkning, at den tidligere sognepræst Holger Fangel (d. 1820) stundom havde erfaret, at »de, der kun højst ufuldkomment forstod det tyske sprog, dog deltog i tysk kommunion, fordi man anså det for fornemmere at kommunikere med de tyske medlemmer, der just udgjorde flækkens ypperste, og på den måde blev da communionen, der skulle fremme kristelig ydmyghed, et middel til at tilfredsstille forfængeligheden . . . «⁴. Rigtigheden af de to udtalelser fra mænd, som begge var indfødte slesvigere og dybt fortrolige med forholdene, bekræftes af en indvandret tysker og ivrig slesvig-holstener, herredsfoged Wardenburg⁵, der i et brev fra 1840 til regeringspræsident Spies bl. a. udtalte, at » . . . fordi de mere dannede, hvormed de i livets konflikter kommer i berøring, er tyske, så mener de, at de er en tomme over det almindelige mål, når bare formen er tysk «⁶. Og kirkevisitoriet i Tønder gav i 1811 udtryk for en tilsvarende opfattelse: »De, der vil være lærere, betragter tysk som hovedsproget, fordi alle retslige forhandlinger hidtil er sket på dette sprog, alle øvrighedens befalinger m. m. udfærdiges på tysk, som altid bliver talt i alle fornemmere selskabelige kredse, ja selv i deres præsters huse og hos de kgl. embedsmænd, der bor på landet, ja i huset hos enhver, som vil være mere end en almindelig bonde «⁷.

Det er under disse omstændigheder indlysende, at spørgsmålet om embedsmændenes afstamning og uddannelse må blive af afgørende betydning for at forstå hjemmetyskhedens problem og for at kunne vurdere indvandringens betydning. En tysk herredsfoged og en nørrejysk tjenestekarl var vel begge mennesker, men der var en himmelvid forskel m. h. t. deres kulturelle og politiske indflydelse. Derfor er der grund til at vise herredsfogdens nationale afstamning en særlig opmærksomhed.

AMTMÆNDENE.

I Danske Kancelli spillede den danske adel en fremtrædende rolle i tiden før 1660. Dette synes ikke at have været tilfældet i Tyske Kancelli, hvis personale vist især var tyskere af borgerlig stand, som regel med akademisk uddannelse¹. I gottorpernes kancelli var der væsentligst ansat udenlandske borgerlige², mens de hertugelige råder i ældre tid først og fremmest havde bestået af adelige, der hørte til ridderskabet. Men efterhånden kom de borgerlige akademikere også her til at spille en større og større rolle ligesom i de tyske stater³.

Den holstenske adels eneret til amtmandsembederne.

Derimod var det stadig den holstenske højadel, der beklædte de højere stillinger indenfor lokaladministrationen. Allerede 1415 var det i Holsten blevet fastslået, at greven skulle vælge sine amtmænd blandt sine »erfboren man«⁴. I 1460 blev det anerkendt som en almindelig regel, at amtmænd skulle tages blandt landenes indfødte mænd, en regel, der også findes i de nordiske riger. I Frederik 1.s privilegium blev løftet gentaget, og det hed nu udtrykkeligt, at kun indfødte af adel måtte sættes på slottene⁵. Det kunne dog ske, at hertugen glemte de givne løfter, men for adelen var det et privilegium af central betydning, et privilegium, der både gav magt og gode indtægter. Man holdt strengt på, at denne indfødsret skulle respekteres, og gang på gang klagede ridderskabet over, at deres forret blev tilsidesat af fyrsterne⁶. I 1641 var sagen påny til drøftelse på landdagen, hvor kongen holdt på, at han måtte have lov til at udnævne meriterede og kvalificerede personer, som senere ville slå sig ned i hertugdømmerne⁷.

Udtalelsen vakte stærk bitterhed hos ridderskabet. Hertugen havde indsat en fremmed, v. Winterfeld, som amtmand i Åbenrå, og man havde fået at vide, at kongen tænkte på at udnævne sin kansler, den i Mecklenborg fødte Ditlew Reventlow, til amtmand i Haderslev. Man besluttede at sende fyrsterne et skrift, det såkaldte salvationsskrift, som var forfattet af syndikus Krauthof. I dette indlæg gik man, ikke mindst gennem citater, stærkt i rette med hertug og konge, der foretrak udlændinge for indfødte. Det

var imidlertid ikke den rette vej, adelen var slået ind på. Hertugen lod Krauthof fængsle, ridderskabet måtte tiltræde et tilbagetog, og affæren blev et adeligt nederlag. Kongen ville, udtalte han, nok foretrække indfødte ved besættelsen af amtmændsembederne, men det var ikke hans pligt, og der fandtes ikke noget i privilegierne om, at han ikke måtte bruge andre af sine tro- og velfortjente tjenere. Det var heller ikke til at undre sig over, at Ditlev Reventlow nu blev amtmand i Haderslev, og senere kom hans søn, sønnesøn og sønnesøns søn til at beklæde den samme stilling⁸.

Også i 1700-årene kom spørgsmålet frem, således i 1712, hvor der kun blev givet løfte om at tage særlig hensyn til den indfødte adelsmand, når de »gennem deres tjeneste og fortjenester har kvalificeret sig dertil«, et tilsagn som blev fornyet i 1747¹⁰. Privilegiet var således blevet af tvivlsom værdi, og udnævnelserne viser da også, at den enevældige konges tanker ikke særlig gik til det slesvig-holstenske ridderskab, når de vigtige amtmændstillinger skulle besættes.

Det, der gjorde stillingen som amtmand så attråværdig, var som nævnt de gode indtægter og den betydelige magt og indflydelse, som amtmanden, kongens øverste repræsentant, var i besiddelse af. I 1648 blev amtmand Reventlows indtægter af Haderslev amt anslået til 2517 rdlr. Heraf var de 1000 rdlr. fast løn, resten naturalafgifter, det såkaldte deputat. Forgængeren Jørgen Ahlefeldt havde iøvrigt haft 1680 rdlr. mere i løn¹¹. I 1700-årene var den reelle indtægt af embederne nok betydelig mindre, da v. Massow i 1723 blev amtmand i Åbenrå og Løgumkloster, var lønnen således 1000 rdlr. og enkelte deputater, og Holger Scheel, som i 1730 fik Nordborg amt, måtte nøjes med 800 rdlr., 50 læs deputattræ og fri bolig på Nordborg slot¹².

Amtmændenes arbejdsområder.

Amtmandens arbejdsopgaver var meget omfattende. Da Henrik Reventlow i 1712 blev amtmand i Tønder, hed det i hans bestalling, at han skulle have opsigt med alle bygninger i amtet og sørge for, at de blev holdt i stand, og det skulle ligge ham på sinde, at undersåtterne førte et kristeligt, ærbart og stille liv.

Ret og retsvæsen skulle administreres uden personforskel, uden lidenskab, diger holdes i god stand, amtmanden skulle våge over, at de hertugelige forordninger blev overholdt, og at de, der handlede imod dem, blev straffet. Han havde selvfølgelig tilsyn med de underordnede embedsmænd, og hvis nogen af dem gik af, skulle han udnævne nye i den udstrækning, hans forgængere havde gjort det. Alle domstole skulle besættes med duelige personer, og så vidt muligt måtte amtmanden selv personlig overvære retsmøderne og sørge for, at bødesagerne blev afgjort på rette måde. Bøder betød indtægt for den kongelige kasse, så den sag lå der stor vægt på.

I de foregående amtmænds bestallinger nævnes også andre opgaver; amtmanden skulle sørge for, at den kgl. jord blev udlejet til størst fordel for den hertugelige kasse, og at kornet blev solgt til den rette pris. Særlig vægt lagde man på tilsynet med slottet, der skulle lukkes og åbnes i rette tid, og amtmanden skulle sørge for, at hvad der var af artilleri, »Rüstung«, ammunition, husgeråd m. m., ikke forsvandt eller blev ødelagt¹³.

En gennemgang af amtmændens mangeartede pligter vil næsten være ensbetydende med en fuldstændig redegørelse for amternes omfattende administrationsopgaver¹⁴. Kun enkelte sider skal belyses lidt nærmere. Statholderen havde også i ældre tid en vis myndighed overfor byen, det var dog først og fremmest, når der var blevet klaget over et eller andet, at han kunne sætte en undersøgelse i gang¹⁵. I begyndelsen af 1700-årene var det almindeligt, at amtmændene havde fået overdraget tilsynet med byerne, og ofte greb de ind med hård hånd, således v. Königstein i Åbenrå, hertugen af Augustenborg, der var guvernør over Als, i Sønderborg, og Reventlow i Haderslev. Denne fik i 1727 overdraget tilsynet med Haderslev by, og samme år klagede han til oversekretæren i Tyske Kancelli over, at godkendelse af rådmænd blev sendt til rådet og til ham samtidig og i fællesskab. Han mente, at ordrer og reskripter burde tilgå ham, hvorefter rette vedkommende kunne modtage dem fra ham¹⁶. Ved reskr. af 10. juli 1731 skete der en fuldstændig forandring heri. Den nyudnævnte statholder, markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Eulenbach, fik overdraget hele tilsynet med byerne og blev i meget vid udstrækning

mellemand mellem magistrat og regeringskontorerne i København. Denne for byerne vigtige ændring hang uden tvivl sammen med den nye instruks for statholderen af 4. dec. 1730, der netop udtrykkelig fremhævede statholderens tilsyn med købstæderne¹⁷.

I de gottorpske amter havde amtmanden udnævnt visse embedsmænd, birkefogder, tingskrivere, skovridere og byfogder. I den enevældige stat skulle al nåde komme fra Kongelig Majestæt selv, og man kunne ikke finde sig i, at amtmanden som en anden landsfader bestemte over liv og skæbne. Den 30. dec. 1730 fik amtmændene i de tre tidligere fyrstelige amter at vide, at herefter skulle alle udnævnelser foretages af kongen. Det hed i brevet til Tønder, at de hertugelige amtmænd i sin tid havde tilvendt sig denne myndighed, men nu var Tønder amt forenet med vor andel af Slesvig og inkorporeret deri, og nu skulle slig misbrug ophøre¹⁸.

Amtmændenes retsmyndighed.

Allerede i middelalderen var det fastslået, at amtmanden havde den øverste retsmyndighed i amtet. Han havde, som det fremgår af holstenske bestallinger, tilsyn med retsvæsnen, selvom han ikke selv afsagde dom, en udvikling som også findes i Østtyskland¹⁹. Det blev efterhånden således, at han havde ret til at føre sædet i tingretten, en ret som dog næppe er anvendt i større udstrækning. Senere begyndte han selv at optræde som dommer, hvilket uden tvivl skyldes påvirkning fra Tyskland, hvor dette var ret almindeligt og var et led i den alm. udvikling i retning mod en lærd dommerstand²⁰. I 1700-årene havde amtmanden følgende retslige myndighed: Efterhånden havde han overtaget den væsentligste del af undersøgelsen i kriminalsager, idet den ordinære dommer stort set kun skulle afsige dommen. Amtmændene havde forsædet i civilbødesessionen, skovbøde- og landmilitærsessionen. Vigtigst var det dog sikkert, at amtmanden i alle civilsager havde det første forhør, prima audientia eller prima cognitio. Hvis han fandt det umuligt at afgøre sagen på det foreliggende grundlag, eller hvis parterne ikke var tilfreds med hans afgørelse, kunne sagen indbringes for den ordinære ret, herredstinget. En sådan første domsmyndighed forekommer i

Flensborg amt allerede 1635 og blev efterhånden almindelig overalt²¹. I 1714 indførtes den i Haderslev amt gennem den kongelige retsordning. For at undgå de store appellationsgebyrer blev det i denne påbudt, at sager, som herreds- og ridefogden ikke kunne afgøre i mindelighed, skulle til forhør hos amtmanden. Disse skulle afholdes hver mandag og fredag, og amtmandens afgørelse kunne appelleres til de ordinære retter, dog ikke når det drejede sig om gældssager, hvor gælden beroede på klar forskrivning, eller debitor havde indrømmet gælden. Det påhvilede også amtmanden at føre tilsyn med, at der blev foretaget ordentligt skifte, og dødsfald skulle anmeldes til ham, hvis den afdøde efterlod sig enke eller umyndige børn. Ang. konkurser og vurdering af fæstegårde skulle der også ske ansøgning til amtmanden, og han eller hans fuldmægtig skulle være tilstede ved disse handlinger²².

I Sønderborg blev der fire år senere, i 1718, gennemført en ordning, der gav amtmanden betydelig indseende med amtets retslige liv. I kongens navn bestemte amtmand v. Platen: alle dødsfald, hvorved bol eller kåd blev fæsteledig, skulle først anmeldes til ham, dernæst til amtsforvalteren. Han skulle ligeledes have besked om alle skifter, så han kunne udstede de nærmere ordrer. Var der nogen, der havde forset sig og skulle betale bøde, var det vrøgernes pligt først at anmelde det til amtmanden. Døde en sandemand eller en synsmand, måtte ingen ny indsættes uden amtmandens viden og samtykke. Skete der ulykker som selvmord, mord m. m., skulle der først ske anmeldelse herom til amtmanden²³.

Foruden det første forhør fik amtmanden efterhånden også ret til at afsige endelig kendelse i en del mindre sager, som var bestemt i en række forordninger. Det drejede sig bl. a. om injuriersager, vejsager, håndværkersager, aftægts- og fattigforplejningsager samt småsager, der ikke angik værdier over 10 rdlr.²⁴.

For at undgå, at undersåtterne skulle foretage lange rejser vedr. deres retssager uden at træffe amtmanden hjemme, påbød hertugen af Gottorp i 1706, at der skulle fastsættes en eller flere retsdage om ugen²⁴. I 1775 tog den energiske amtmand v. Schmettau i Åbenrå dette spørgsmål op påny. I en skrivelse til sine underordnede embedsmænd udtalte han, at hans mange amts-

forretninger gav ham så meget at gøre fra tidlig morgen til sen aften, at han ikke på et hvert tidspunkt af dagen kunne høre på bønderne og give dem en behørig afgørelse. Det er, siger han, hans pligt at lade alle kongelige undersåtter komme med deres anliggender og fremføre dem mundtligt, men det må være nok med to dage hertil, mandag og torsdag. Drejede det sig om *periculum in mora*, om en overhængende fare, eller om sager, der ikke kunne udsættes, så måtte de komme til ham nårsomhelst. Senere ændrede han det til, at de måtte komme hver dag, men kun i tiden 11 formiddag til 1 eftermiddag²⁵.

Tilsyn med vider og vedtægter.

Amtmanden var den enevældige konges repræsentant i amtet. Udviklingen førte med sig, at menigmands medvirken på tinge efterhånden forsvandt. I Haderslev by bestod nævningene dog til 1837, da deres forretninger blev overtaget af polititjenerne²⁶. Også det kommunale selvstyre blev formindsket. I gammel tid havde den enkelte landsby på egen hånd ordnet sine indre forhold, viderne havde været byens lov, vedtaget af de bymænd, der havde rebdragen jord. Men også på dette punkt måtte den enevældige konge sikre sig, at bønderne ikke fandt på gale streger, og hans tillidsmand, den kgl. amtmand, skulle derfor godkende viderne. Allerede i 1685 — under sekvestrationen — var det i Åbenrå amt blevet påbudt, at bønderne inden 8 dage skulle forelægge deres gamle vilkårsbreve for amtsskriveren, og at der derefter skulle udfærdiges nye vider. Efter at de gottorpske amter påny var kommet under kongen, bestemte denne i 1721, at der i alle amter udenfor marsken skulle oprettes skriftlige overenskomster mellem bymændene, og de skulle konfirmeres af amtmændene, for såvidt de ikke var imod gældende forordninger²⁷. Den 23. januar 1736 udstedtes en forordning, hvori det hed, at bønderne ikke egenmægtig måtte oprette vilkår, hvori de på anmassende måde indgik overenskomster, som ikke blot var imod love og kgl. forordninger, men også tit medførte uro og uorden. Kongen havde ikke noget imod gode vilkår, men de dårlige skulle kasseres og ophæves. Det var amtmanden, der skulle påse, at de oprettede vilkår var tilfredsstillende²⁸.

Amtmændenes herkomst.

Selv om der også i Nordslesvig før 1700 forekom eksempler på, at fyrsterne imod ridderskabets privilegier tog fremmede til amtmænd, var det dog de indfødte, holstenske adelsmænd, der i langt de fleste tilfælde beklædte disse høje, magtfulde stillinger, således som det vil fremgå af følgende oversigt²⁹:

Fortegnelse over amtmænd i Nordslesvig 1536—1700

	Åbenrå a.	Hadersl. a.	Sønderb. og Nordb. a.	Tønder a.	Løgumkl. a.	Ialt
Af holstensk adel	13	12	9	16	3	53
Af tysk adel	2	4	1	1	0	8
Af kongerigsk adel	0	1	0	0	0	1
Af sønderjysk adel	0	0	1	0	0	1
Af hert. slægt (Augb.)	0	0	3	0	0	3
Andre	1	0	0	2	1	4
Ialt	16	17	14	19	4	70

De 70 amtmænd i denne periode var således næsten alle af adelig eller hertugelig slægt, og ikke mindre end 53 tilhørte de gamle indfødte holstenske slægter, mens kun to var af sønderjysk og dansk adel, hvortil så kommer sønderborgeren Peter Brandt, der havde fået våbenbrev.

Af de holstenske adelsslægter er det ligesom i middelalderen enkelte, der spiller en dominerende rolle, først og fremmest slægten Rantzau med 14 repræsentanter eller 20 pct. af samtlige amtmænd. Dernæst Ahlefeldterne med 13, Blome med 7, v. d. Wisch med 4, mens Pogwisch, Brockdorff, von Qualen og Sehested hver havde to.

De indfødte slægters faktiske eneret til amtmandsstillingerne var dog ikke urokket hele perioden igennem. Af de 14 amtmænd, der blev udnævnt i tiden 1670—1700, var fire af tysk adel, fire af holstensk, tre tilhørte den augustenburgske hertuginie, to var nobiliteret, og en var vist borgerlig. Både hos kongen og hos hertugen mærker man tilbøjeligheden til at undgå de gamle indfødte holstenske adelsslægter, selvom den nok er mest udpræget hos kongen. Det vil altid være vanskeligt i de enkelte tilfælde at fastslå, hvor stor indflydelse kongen selv har haft på de enkelte udnævnelser, men der kan dog næppe være tvivl

om, at Christian 5. ønskede at få borgerlige, både »indlændiske eller fremmede«, ansat selv i de højeste stillinger. »Bestillinger og charger« skulle ikke bindes til »adelig naissance, blod og byrd«, som det hedder i kongens optegnelse fra 1683. Og at han ikke var mildt stemt overfor det holstenske ridderskab, ses af en udtalelse fra 1684, hvori det hedder, at det ikke bør tillades at holde nogen landdag i hertugdømmet Slesvig⁸⁰.

Frederik 4. havde den samme indstilling overfor den gamle adel som sin fader. I sine regeringsregler fra 1723 skrev han, at det måtte være en fundamentallov til evig tid, at den gamle danske og holstenske adel holdes nede, hvis den suveræne krone skal bevares til den kongelige efterslægt. De, der hørte til disse to klasser, skulle være udelukket fra alle vigtigere embeder⁸¹.

Ved udnævnelser til amtmænd i Nordslesvig fulgtes med stor konsekvens de retningslinier, som kongen havde givet udtryk for i sine regeringsregler. Af de seks kongelige amtmænd, der er udnævnt indtil 1730, tilhørte ingen den gamle danske eller holstenske adel. Bortset fra hertug Ernst August var alle af tysk adelig eller borgerlig slægt.

Heller ikke i resten af 1700-årene kom nogen holstensk adelsmand til at beklæde amtmandsstilling i Nordslesvig. Af de 27 amtmænd, der er udnævnt i tiden 1730—1800, er en eller to af borgerlig herkomst, mens resten fordeler sig således:

- Gammel dansk adel: 4
- Hertugelig slægt: 1
- Tysk adel: 10
- Anden fremmed adel: 3
- Nyadel af tysk herkomst: 3
- Nyadel af dansk herkomst: 2
- Nyadel af anden herkomst: 1
- Tvivlsom: 1

En opgørelse af amtmændenes fødesteder vil ikke altid give sikre oplysninger om nationalitet, fordi en del, som er født i Kongeriget, måske i virkeligheden må siges at være af tysk nationalitet. Også det modsatte vil kunne forekomme. Af de 27 amtmænd fra tiden 1730—1800 var følgende

- født i Danmark: 9
 » i Tyskland: 7
 » i Holsten: 2
 » i Slesvig: 3
 » i Norge: 1

Fødested ubekendt: fem, heraf formodentlig tre født i Tyskland, to i Danmark.

Som det vil ses, er der, hvis man ser bort fra dem, der er født i Sønderjylland, 12, der må formodes at være født i Tyskland og Holsten, ligeså mange, der er kommet til verden i Danmark og Norge.

Med visse forbehold vil det være muligt at placere de 27 mænd rent nationalt, 13 må anses for danske, 11 for tyske, mens tre både kan siges at være af dansk og tysk nationalitet, selv om de dog snarest hører til i monarkiets tyske kulturkreds. Stort set synes der i tiden 1730—1800 nogenlunde at have været ligevægt mellem de danske og tyske i de nordslesvigske amtmandsstillinger.

Efter 1800 begyndte de borgerlig fødte for alvor at gøre sig gældende, fire af 12, af de øvrige var to af holstensk adel, tre af tysk og tre tilhørte den nye adel af tysk oprindelse. Kun een af de 12 var født i Tyskland, tre i Holsten, tre i Sydslesvig, to i Nordslesvig og tre i Kongeriget. Der var således stadig en vis balance mellem dansk og tysk³².

Uddannelse.

I betragtning af amtmændenes mange retslige opgaver skulle man have ventet, at man på et forholdsvis tidligt tidspunkt ville have krævet et juridisk fagstudium af disse mænd, af hvis viden og rigtige jugement så mange skæbner afhang. Ser man på de mænd, som i de første tre fjerdedel af 1700-årene skulle varetage undersåtternes ve og vel i de nordslesvigske amter, er det sjældent at træffe mænd, der har gennemgået nogen regelret akademisk uddannelse, endsige absolveret nogen juridisk universitetseksamen. Stillingerne afhang i høj grad af Kongelig Majestæts nåde, og besættelserne synes ikke at have været behandlet på almindelig måde i Rentekammeret, hvorunder amtmændene

hørte. Kongen traf sin afgørelse og denne blev så meddelt kollegiet³³. De mænd, der blev sendt til Nordslesvig, havde enten en militær uddannelse bag sig, eller de havde gjort tjeneste ved hoffet, ofte kunne de to uddannelsesformer være forenet. Dette er iøvrigt ikke noget specielt slesvigsk, ganske den samme udvikling fandtes i Kongeriget³⁴.

Et lille intermezzo viser, at man ikke betragtede juridisk uddannelse som nødvendig for at blive amtmand i Nordslesvig. Guvernøren over Als, Ernst August af Augustenborg, ønskede i 1716 at trække sig tilbage. Han bad om at måtte overlade sit embede til en anden mod en vis erstatning; sligt var, sagde han, almindeligt i hele kristenheden. Gennem kongens moder havde han fået et vist tilsagn herom, men det blev ikke til noget alligevel. Imidlertid dukkede der en ansøger op, Wilh. Frederik v. Platen, der havde været hofmarskal hos kongen og generalbygmester. Han var imidlertid blevet fjernet fra hoffet og blevet udnævnt til landdrost i Pommern. Men der ville von Platen ikke gerne hen. I en skrivelse til kongen af 17. september 1716 fortalte han, at havde han haft den uddannelse, der krævedes dertil, ville han have taget imod med tak, men den, der skal sidde i et overtribunal, bør billigvis kende tysk ret, og han havde aldrig stude- ret denne og ville derfor kun dårligt kunne forestå en sådan charge. Amtmandsstillingen i Sønderborg vil han derimod gerne have. Han fik den da også og sad der til sin død i 1732³⁵.

Selvom amtmændene således ikke var literati, er det ikke ensbetydende med, at den uddannelse, de havde fået indenfor militæret eller ved hoffet var nogen ringe uddannelse. Den særegne måde, hvorpå amtmændene blev udpeget, er ikke — behøver i hvert fald ikke at være det — ensbetydende med, at hofyndest skulle være bestemmende for, hvem der skulle beklæde de store stillinger som amtmænd i kongens lande. Det er vanskelig under eet at bedømme de mænd, som i 1700-årene har haft de højeste administrative stillinger i Nordslesvig, men det almindelige indtryk må dog blive, at det ikke er ringe mænd, der i disse år sad på de kongelige slotte som Nordslesvigs regenter. Der er endda en del mænd af betydeligt format som f. eks. U. A. Holstein i Tønder, Møsting i Haderslev.

*Johan Stigsmund von Møsting,
amtmand i Haderslev 1789—
1804, derefter præsident i Tyske
Kancelli, senere finansminister
og chef for Rentekammeret.*

I den sidste del af 1700-årene ændredes forholdene, uden at der kom noget påbud om, at amtmændene skulle have juridisk uddannelse. Det var et almindeligt træk i udviklingen, at fagjuristerne vandt frem indenfor embedsstanden, og i Kongeriget skulle alle amtmænd fra 1821 have juridisk embedseksamen med karakter *laudabilis*³⁰. Efter ca. 1780 var alle nyudnævnte amtmænd i Nordslesvig — på en undtagelse nær — universitetsuddannede. Af de fem jurister, der blev udnævnt i sidste fjerdedel af 1700-årene, havde de tre studeret i Kiel eller i Tyskland, mens to havde taget deres eksamen i København.

De 12 amtmænd, der fik deres udnævnelse efter 1800, var alle studerede folk, og de ni af dem havde besøgt universitetet i Kiel, flere af dem desuden andre tyske universiteter som Göttingen og Jena. To havde taget jur. eksamen i København, mens en tredje havde været indskrevet ved universitetet i denne by, dog uden at tage nogen eksamen. Gennemblader man ansøgninger om amtmændsemdeder fra enevældens sidste år, vil man se, at alle ansøgere er jurister, det er en selvfølgelig betingelse, men et meget stort antal af ansøgerne er også af adelig byrd. Det er folk, der

har fået en vis uddannelse som auskultanter, volontører eller på anden måde indenfor centraladministrationen eller ved overdikasterierne i Glückstadt eller Slesvig³⁷. Dengang som senere var det derimod næsten udelukket at avancere fra stillinger i lokaladministrationen; en amtsforvalter eller herredsfoged blev ikke amtmand.

AMTSSEKRETÆRER.

Amtmændenes omfattende opgaver gjorde det nødvendigt for dem at have en fuldt kvalificeret medhjælper, oprindeligt kaldt privatsekretær eller lignende, senere amtssekretær. I løbet af 1700-årene blev disse medhjælpere til en fast institution ved alle amterne, og ved kgl. reskript af 1. sep. 1766 anerkendtes deres adgang til at føre protokollerne i civile og kriminelle sager, når de var taget i ed; i tilfælde af vakance eller bortrejse skulle de dog ikke kunne konstitueres i amtmandsembedet, da de kun var amtmandens private medhjælper.

Tidligere havde det nok kunnet ske, at en sekretær kom til at fungere som amtmand. Det var tilfældet med bysekretæren i Sønderborg, Nicolas de Bähr, som også var guvernørens privatsekretær. Magistraten i Sønderborg mente senere, at de Bähr nok selv havde bragt det »aufs Tapet« overfor guvernøren, at han skulle være dennes stedfortræder. Borgmester og råd kunne iøvrigt ikke lide, at deres bysekretær kom på slottet hver dag, og kongen fastslog da også i 1714, at han ikke måtte have engagement hos hertugen, da der ofte var sammenstød og disputer mellem guvernør og by. Striden mellem magistraten og de Bähr fortsatte imidlertid, og lidt senere udtalte borgmester og råd, at de Bähr havde kunnet lede hertugen efter sin vilje, mens denne gennem ham altid kunne få at vide, hvad der skete i byen og i retten. Misforståelserne mellem guvernør og byens råd, og de mange fortrædeligheder, der fulgte dermed, havde sin kilde i dette forhold, mens den daglige frekventering af slottet havde været årsag til bysekretærens fordærv og svigtende dygtighed¹.

Undertiden var amtssekretærerne også embedsmænd, f. eks. branddirektører, eller de havde privatpraksis som advokater. Et kancellipatent af 11. juni 1822 forbød dem dog at drive sagfører-

*Christian Ludvig Ernst
Stemann.*

Efter sin eksamen var han en tid amtssekretær i Åbenrå, 1837 blev han herredsfoged og kirkeskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder, 1844 landfoged på Ærø, senere præstent for Overappellationsretten. — Stemann har vundet sig et kendt navn som retshistoriker.

og notarvirksomhed og at udfærdige forestillinger eller ansøgninger til myndighederne. Stillingerne beklædtes som regel af ret unge juridiske kandidater, som på den måde fik en udmærket skoling i praktisk administrativt arbejde. Der var dog ikke på nogen måde tale om livsstillinger, og sekretærerne gik før eller senere altid over i anden virksomhed, enten som embedsmænd (især herredsfogder) eller advokater. Men det var dog ret almindeligt, at sekretærerne kunne forblive i deres stillinger i længere tid, ofte en halv snes år. Alligevel er det kendskab, der haves til de enkelte amtssekretærer, noget tilfældigt. Der kendes ialt 32 amtssekretærer fra Nordslesvig, heraf de fleste fra tiden efter 1800. Af disse mangler der oplysning om en enkelts afstamning, af de øvrige var ni nordslesvigere, tre var født i Kongeriget, to i den danske del af Sydslesvig og een i Norge, mens otte stammede fra den tyske del af Sydslesvig,*) seks fra Holsten og to var født i Tyskland.

*) Her og i det følgende er sproggrænsen før ca. 1800, som regel lagt til grund for delingen mellem det danske og det tyske Sydslesvig. De frisiske områder og alle købstæderne er henregnet til den tyske del af Sydslesvig.

Altså 15 danskere og 16 tyskere. Så at sige alle var akademikere, og det vides, at i hvert fald de 26 havde studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, heraf en dog også i København².

AMTSINSPEKTØRER.

Mens amtssekretærerne udførte deres arbejde under direkte tilsyn af amtmændene, havde amtsinspektørerne en mere selvstændig stilling. I Haderslev indsattes flensborgeren dr. jur. Johan Müller til amtsinspektør i 1685, da amtmanden Chr. Detlev Reventlow kun var 14 år gammel. I de 17 år til sin død 1702 udførte han faktisk en amtmands gerning. I 1709 udnævntes en ny amtsinspektør, Balzer Bentzen, tidligere inspektør hos Ahlefeldterne; han skulle forrette amtmandsforretningerne i Reventlows navn¹. Han efterfulgtes af Conrad Chr. Dauw fra Rendsborg, der ligesom Bentzen også blev amtsforvalter og som tidligere havde været amtsinspektør i Åbenrå, idet amtmand Masow var blevet udnævnt til ceremonimester, hvorfor han ikke selv kunne være tilstede i amterne². Også i Tønder amt kendes et par amtsinspektører fra Johan Georg v. Holsteins amtmandstid, nemlig Gottfried Meley fra Delitsch i Sachsen († 1718) og Henning Müller, nævnt 1725 og 1729³.

AMTSFORVALTERE.

Allerede i middelalderen var der indenfor amtsadministrationen sket en arbejdsdeling, idet visse administrative opgaver, først og fremmest i tilknytning til regnskabsaflæggelsen, var blevet overtaget af en særlig embedsmand: borgskriveren, senere amtsskriver og amtsforvalter, der dog var underordnet amtmanden¹. En udvikling, hvortil der fandtes paralleller i Tyskland. Rentemesteren havde her nogenlunde samme stilling som amtskriveren, et udtryk der også forekommer der².

En amtsforvalter havde store og omfattende opgaver, men alligevel havde han ofte overtaget andre embeder. Tit var han told- og licentforvalter, husfoged eller branddirektør. Og når amtmanden på grund af rejse eller sygdom ikke kunne passe sit embede, eller hvis der var vakance, var det næsten altid

amtsforvalteren, der udførte hans forretninger. Et reskript af 1. sep. 1766 fastslog, at amtssekretærene ikke måtte konstitueres, men at den embedsmand indenfor administrationen, som kom lige efter amtmanden, skulle fungere i hans sted. Og amtsforvalteren var nr. to i amtets rangfølge.

Amtsforvalterens vigtigste opgave var at sørge for opkrævningen af de forskellige afgifter, som amtets undersætter skulle betale, og han skulle udarbejde det store og omfattende amtsregnskab, der blev indsendt til revision i Rentekammeret. Det var således mange penge, han havde ansvaret for, og det blev da også forlangt, at han skulle stille en ikke ubetydelig kaution³. Amtsforsvalter Milnitz i Tønder måtte således i 1731 forhøje sin kaution fra 2000 til 8000 rdlr.⁴. Forretningernes mangfoldighed gjorde det også nødvendigt at holde et ikke helt ubetydeligt personale på amtstuen. Amtsforsvalter Kofoed i Haderslev oplyste i 1697, at det altid havde været sådan, at tingskrivere i Haderslev amt, der blev udnævnt af amtmanden og ikke fik kongelig konfirmation, blev taget blandt personalet på amtstuen. Han bad om, at denne lille rettighed måtte blive bevaret. I kammerretsordningen af 1720 blev det iøvrigt ligefrem bestemt, at oppebørselsbetjentenes personale kunne regne med videre fremmelse, når de havde været flittige og tro⁵.

Amtsforvalterstillingerne var godt aflønnet. Ingen anden embedsmand i amtet — selvfølgelig bortset fra amtmanden — havde en så stor fast løn, og sportlerne var betydelige. Stillingerne var derfor også eftertragtet, og da der i 1716 skulle udnævnes en ny amtsforvalter i Haderslev efter den alderstegne Hey, modtog Rentekammeret adskillige tilbud fra folk, der gerne ville købe embedet; en enkelt bød ikke mindre end 4000 rdlr. Det blev dog borgmester og amtsinspektør Balzer Bentzen, der fik stillingen⁶.

Amtsskriveren var ansvarlig for, at de kongelige indtægter gik ind på rette måde, og han havde derfor fra gammel tid haft et vist tilsyn med, at lovovertrædere blev idømt bøder og betalte disse. Dette forhold er sikkert baggrunden for, at amtsforvalteren ofte havde en del retslige opgaver og — i hvert fald visse steder — overværede retsmøderne⁷. I 1716 blev det af guver-

nøren på Als udtrykkelig påbudt, at amtsforvalteren skulle behandle alle bødesager på tinge og debattere dem coram protocollo. Derimod måtte han ikke afgøre dem alene i sit hus⁹.

Forholdene kunne være noget forskellige fra amt til amt, men næsten alle steder havde amtsforvalteren en del opgaver, som var af rent retslig karakter, og som mere hørte under en retsskriver end under en oppebørselsbetjent. Det var således som regel ham, der udfærdigede kontrakter, obligationer, »udsigeakter« og lign. Dette var fra gammel tid tilfældet i Flensborg, og ordningen blev indskærpet i 1649. Lignende bestemmelser for Haderslev amt fandtes i en forordning af 1656 og i senere påbud⁹. I 1709 fastslog amtmanden i Åbenrå amt, at kontrakter af enhver art, obligationer, testamenter, og alle akter, der kunne binde to kontrahenter eller tjene til at fastslå et retsforhold, skulle udfærdiges på amtstuen, hvor anmeldelse skulle ske. Overretten godkendte i 1749 stort set denne ordning, idet den dog fastslog, at amtmandens tilladelse skulle indhentes, når kongelige interesser var forbundet med kontrakter m. m. Angik de herredsfogden som dommer, skulle der også konfereres med denne¹⁰. Det må dog bemærkes, at amtsforvalteren i Åbenrå amt også var retsskriver, og det kan derfor være vanskeligt at fastslå, hvilke opgaver han havde som retsskriver og hvilke som amtsforvalter.

En meget vigtig opgave, som iøvrigt må ses på baggrund af amtsforvalterens arbejde med kontrakter, fæstebreve m. m., var førelsen af skøde- og pantebøgerne. Disse var efterhånden blevet indført i forskellige amter og byer, i Flensborg amt 1649 og i Haderslev amt 1656. I 1704 blev de almindelig påbudt i de hertugelige amter, og ved forordning af 10. sept. 1734 indførtes de overalt i hertugdømmet¹¹. Det blev i forordningen påbudt, at protokollerne skulle føres af amtsforvalterne, i byerne af bysekretærerne. Der blev dog een undtagelse fra den almindelige regel. Tingskriverne i Haderslev amt bad om, at dette emolument måtte forblive hos dem. Det havde hidtil været således, at hver af dem betalte 38 rdlr. om året til amtsforvalteren for at måtte udføre alle aktuarforretninger og føre skyld- og panteprotokollerne, og de kunne her henvide til, at det i 1656 var blevet bestemt, at de skulle overtage førelsen af disse protokoller. Den 7. maj

*Sophus Wilhelm Stegfrid
von Eggers,
amtsforvalter og husfoged
på Ærø 1845—56.*

1735 bestemte kongen dog, at amtsforvalteren skulle tage sig af skyld- og pantebøgerne, men at tingskriverne som hidtil måtte opsætte kontrakter og udfærdige obligationer. Bestemmelsen kom ikke til at blive af lang varighed, thi 21. jan. 1737 fastslog kongen, at i Haderslev amt skulle tingskriverne føre protokollerne, idet amtsforvalteren dog skulle have afskrift af alle overenskomster og lignende¹².

Af andre opgaver, som påhvilede amtsforvalteren, kan nævnes, at han vist alle steder førte kirkeregnskaberne, selvfølgelig mod et særligt honorar, i Åbenrå, Løgumkloster og Sønderborg amter var han også sekretær i underkonsistoriet. Det var ligeledes ham, der førte det amtskommunale regnskab, »Amtsanlage-Rechnung«¹³. I Haderslev amt havde han — i hvert fald i 1600-årene — desuden tilsyn med tingbøgerne og kunne forlange at få disse forevist¹⁴.

Amtsforvalterens mange forskellige forretninger gjorde ham til en mand, der kom i berøring med mange mennesker. Hans stilling indenfor det nordslesvigske bureaukrati gav ham an-

seelse og indflydelse, og det har derfor en særlig interesse at se, hvorfra disse mænd kom. Følgende tabel vil fortælle derom¹⁵.

Oversigt over amtsforvalternes afstamning

1700—1848

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Nordslesvig	11	8	8	27
Kongeriget		1	6	7
Dansk Sydslesvig			1	1
Tysk Sydslesvig	5	4	3	12
Holsten	6	3	8	17
Tyskland	3	2		5
Øvrige Europa		1		1
Norge			1	1
Ubekendt	12	2		14
Ialt....	37	21	27	85

Tavlen viser en fuldstændig ligevægt mellem det danske og tyske element indenfor denne embedsgren. Overfor 35 personer, der er født i Nordslesvig, Kongeriget og det danske Sydslesvig, står de 34, som er født i rigets tyske dele eller Tyskland. Det fremgår dog af tabellen, at indvandringen sydfra er relativt stærkere i første halvdel af 1700-årene, 14 mod 11 fra Nordslesvig, i anden halvdel af århundredet står det lige, ni sydfra og ni fra Nordslesvig og Kongeriget, mens der i 1800-årene er blevet vendt op og ned på forholdet mellem dansk og tysk, 11 tyskere mod 15 danskere. Antallet af ukendte i den første periode er dog så stort, at det kan gøre resultatet noget usikkert. Navnene tyder på, at mange af disse er kommet sydfra.

Ved disse undersøgelser, der bygger på fødselsstatistik, må det også tages i betragtning, at en ret stor del af dem, der var født i Nordslesvig eller Kongeriget, og det vil især sige København, i virkeligheden var mere præget af tysk kultur end af dansk, idet de var børn af tyske indvandrere i første eller anden generation eller på anden måde tilhørte familier med tysk sprog og kultur. Det modsatte var derimod så at sige aldrig tilfældet.

Ligesom de andre højere embedsmænd kom en betydelig del af amtsforvalterne fra socialt ret højtstående hjem, som det fremgår af følgende oversigt:

*Oversigt over de nordslesvigske amtsforvalteres sociale herkomst
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Embedsmænd og advokater m. m...	15	7	15	37
Underordnede tjenestemænd	2	2	3	7
Bypatriciatet	1	5	2	8
Gæstgivere, håndværkere og lign. ...		2	3	5
Gødsjere, forpagtere og lign.....	1		2	3
Gårdmænd		2	1	3
Kådnere			1	1
Ubekendt	18	3	0	21
	Ialt.... 37	21	27	85

De mange ubekendte i den første periode gør en sammenligning vanskelig. Men det er i hvert fald klart, at de fleste amtsforvaltere i Nordslesvig kom fra socialt højere lag, og at der ikke efter 1800 er nogen ændring i dette forhold, sammenlignet med sidste halvdel af 1700-årene. Der kan derfor ikke være tvivl om, at en meget stor del af de amtsforvaltere, der kom fra dansktalende områder, var vokset op i hjem, som i mange tilfælde har haft tysk hjemmesprog, eller hvor man i hvert fald har haft et ikke ringe kendskab til dette sprog.

Amtsforvalternes uddannelse var ret forskelligartet. Lige fra den første tid var der en del, der havde studeret, men der var også mange igennem hele perioden, der havde fået deres uddannelse på offentlige eller private skrivestuer. Enkeltheder fremgår af følgende oversigt.

Amtsforvalternes uddannelse 1700—1848

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Tyske universiteter	12	8	11	31
Københavns universitet		1	2	3
Danske og tyske universiteter	1		3	4
Officerer		2	2	4
Forpagtere	2			2
Skrivere	4	5	7	16
Lakajer	4	2		6
Forskellige	3	2	2	7
Ubekendt	11	1		12
	Ialt.... 37	21	27	85

Som det vil ses, er der nogen stigning i antallet af studerede amtsforvaltere i den sidste periode, og der er i denne tid en del, som også har besøgt universitetet i København. Skrivernes tal er nogenlunde konstant. Lakajtypen forsvinder, som det var at vente, efterhånden helt. I begyndelsen af perioden er der flere, der enten før eller måske endda i deres embedstid optrådte som forpagtere eller pensionærer, folk fra det praktiske liv som f. eks. Balzer Bentzen i Haderslev, Frederik Ries i Åbenrå eller Nicolai Clausen i Løgumkloster, som dog tillige var akademiker. De var ofte dygtige administratorer, men med forpagterens hårde sind overfor de undergivne.

HUSFOGDER.

Til amtsstyrelsen var der knyttet endnu en embedsmand, husfogden. I det middelalderlige Holsten var det ofte en adelig, der blev udnævnt hertil, og husfogden var da også nr. to i rangfølgen — lige efter amtmanden, før amtsskriveren¹. I Kongeriget var han derimod en ret underordnet embedsmand², og det har han måske også været i Nordslesvig i ældre tid. Endnu i 1500-årene synes husfogderne i Tønder amt ikke at have været alt for velsete, i hvert fald ikke hos amtmanden. Nis Laurensen måtte afskediges i 1596, og amtmanden bad da hertugen om at måtte få en virkelig dygtig mand. De tidligere havde købt sig ind, og man havde ved udnævnelsen ikke taget hensyn til deres dygtighed, og derfor gik det galt³. I 1657 udtalte hertugen iøvrigt, at når bestillinger som underfogder — og det vil i dette tilfælde sige husfogder — skulle besættes, plejede man at give dem til tjenerne og lakajer, som i længere tid havde tjent ved hoffet. Alligevel fik Kielmann på Sattrupholm løfte om, at hans tjener måtte blive husfoged i Tønder⁴.

Som navnet fortæller, var det oprindelig husfogdens opgave at tage vare på det kongelige slot, på huset, og en naturlig følge heraf var det, at han i en senere tid også skulle våge over de fanger, der blev anbragt på slottet. Efterhånden blev hans myndighedsområde dog stærkt udvidet, og i 1700- og 1800-årene var det ham, der førte tilsyn med de kongelige ejendomme, med pensionærgårde, møller eller fiskedamme. Skulle en ladegård bort-

*Thomas Lorenzen,
amtsforvalter i Haderslev
Vesteramt fra 1795, tre år senere
blev han også husfoged, og 1815
overtog han amtsforvalterembedet
i Østeramtet. Fader til Peter
Hiort Lorenzen. Tegnet af Georg
Alex. Sass ca. 1810.*

forpagtes til en »pensionær«, var det ham, der optog inventarium og sørgede for overleveringen til den nye forpagter. Han skulle også tage sig af vejenes vedligeholdelse, og han var oprindelig ansvarlig for de kongelige skove. Efterhånden blev en del af de forstmæssige opgaver dog overtaget af skovridere og skovfogder. Da landbrugsreformerne begyndte at omforme det sønderjyske landbosamfund, fik husfogden meget vigtige og omfattende opgaver i forbindelse hermed⁵.

Husfogden var en mand, der på mange områder kom i forbindelse med bønderne. Han var således også med, når en ny mand skulle overtage en bondegård eller en fæstegård. I 1739 fortæller husfogden i Sønderborg amt, at når en bondegård blev skødet til en ny ejer, eller hvis sandemænd og synsmænd blev indsat, så skulle han efter skik og brug gøre et gilde. Han fik derfor 8 rdlr., men så skulle han også bespise og bedrikke 22 mand⁶. I Haderslev amt klagede man omkr. 1701 over, at husfogden tog 2½ rdlr. for at indskrive en ny besidder på en fæstegård, og de, der havde begået lejermål, måtte hver betale 2 rdlr. til ham,

hvilket ikke var sket tilforn⁷. I Åbenrå amt var der i 1705 særlig stærk utilfredshed med husfogden, og det kom af den grund til voldsomme optøjer. Ved et møde på Løjt kirkegård indgik bønderne en ligefrem sammensværgelse. Anføreren var Lorentz Martensen. Med 102 mand mødte han op på amtshuset. Her gjorde de en frygtelig støj, de råbte op, at de stod sammen som en mand. Amtmanden gav nu husfogden ordre til at sætte anføreren og tre andre i tårnet, men Lorentz Martensen hævdede da sin hånd og råbte højt: Er I ærlige karle så følg mig, hvorefter de trængte ind i tårnet. Lorentz Martensen fik 14 dage »in die Karre« og blev sendt til Tønning⁸.

Embedet som husfoged var ofte forenet med et andet, først og fremmest med amtsforvalterembedet. I den følgende oversigt over husfogdernes afstamning medtages kun de, som ikke har haft andre, vigtigere embeder. Af selvstændige husfogder i amtterne kendes der 29 i tiden fra 1700—1848, der fordeler sig således⁹:

Nordslesvig	14
Kongeriget	2
Dansk Sydslesvig	3
Tysk Sydslesvig	2
Tyskland	2
Ubekendt	6

I de augustenborgske og gråstenske områder fandtes der også særlige husfogder. Der foreligger oplysninger om otte hertugelige husfogder, som alle var nordslesvigere.

Husfogderne var således som regel ikke blot af dansk, men også af sønderjysk oprindelse, et forhold, der utvivlsomt hænger sammen med dette embedes karakter. De folk, der beklædte det, var næsten aldrig akademikere. Deres uddannelse havde enten fundet sted på skriverkontorerne eller på eksercerpladserne, hvis de da ikke havde en ren praktisk uddannelse indenfor landbrug eller lignende. Her var ikke tale om store indbringende embeder, der fordrede en omfattende teoretisk viden. Her gjaldt det først og fremmest om praktisk kunnen og kendskab til forholdene rundt om i landsognene. En fremmed var ikke på sin plads i disse embeder. Landets egne børn var de mest brugbare.

RIDEFOGDER.

Allerede i sidste halvdel af 1400-årene optræder der ridefogder på lenene i Kongeriget. Navnet må være opstået af, at de skulle ride rundt i lenet, måske oprindelig for at få anbragt lensmandens folk, der skulle ligge på gæsteri hos bønderne¹. I 1600-årene var ridefogden bl. a. offentlig anklager, men synes også at have været skriver. Iøvrigt blev han ikke lønnet af kongen, men af lensmanden².

I Nordslesvig fandtes der kun ridefogder i Haderslev amt. Da Lorenz Petersen i 1653 af amtmanden blev udnævnt til ridefoged i Frøs og Kalvslund herreder, hed det i hans bestalling, at han skulle angive alle fæstere og bøder og skulle gøre rigtigt regnskab for kontribution, fripenge m. m., og hvad han havde fået ind, skulle han i rette tid indbringe på den kongelige skrivestue, hvor restancelisterne ligeledes skulle afleveres³.

I 1716 var ridefoged i Frøs og Kalvslund herreder Conrad Key kommet i restance med 2975 rdlr., hvorfor han blev arresteret og senere afsat. Det var slet ikke så let at finde hans afløser. Der var flere om buddet, et udtryk, der skal tages rent bogstaveligt, idet ansøgerne tilbød at betale for at få embedet. Det blev den tidligere postrytter Andreas Lund, der fik det for 800 rdlr. Man var dog noget i tvivl om hans kompetence, men besluttede altså at prøve med ham, selvom amtmanden ikke ønskede ham. Under forhandlingerne blev det understreget, at man ikke kunne udnævne herredsfogden til ridefoged, for denne skulle også varetage undersåtternes tarv i retten, og dommeren kunne ikke samtidig være advokat. Det blev iøvrigt nævnt, at ridefogden skulle hævde den kongelige jurisdiktion, som i disse herreder let kunne formindskes på grund af de mange fremmede, som boede der⁴.

Et godt indtryk af ridefogdens opgaver får man af en instruks fra 1684 for ridefoged Nic. Rye i Gram herred⁵. Han skulle stille kaution og have bopæl i amtet, ikke i byen. Efter såtid skulle han visitere sit herred og se, hvilke undersåtter der på god måde havde tilsået deres jord eller ikke havde fået gjort dette, og om de havde gjort det alene eller halvvejs sammen med andre, eller om de iøvrigt havde udlejet deres jord.

Hvor det ikke allerede var sket, skulle ridefogden sørge for, at to gode mænd i hver landsby blev udnævnt til forstandere. De skulle have god agt på, hvad der skete i byen og meddele ridefogden, hvis der blev udlejet jord fra en gård, så det kunne blive nærmere undersøgt. De to forstandere skulle også underrette ridefogden, hvis en mand lå på den lade side, kom tilbage med sit kvæg eller lod sit hus forfalde. Der skulle da gives meddelelse til amtmanden eller i hans fravær til amtstuen, den pågældende skulle afhøres, årsagerne nærmere undersøges, og var der ikke håb om forbedring, skulle gården opbydes til kreditorerne. Var der ikke nogen af dem, der var interesseret i den, skulle der sættes en anden mand på gården og den dovne anbringes på et kåd.

Både amtsforvalteren og ridefogden skulle anvende mere flid end hidtil på at få de øde gårde besat, og der skulle gives en årlig oversigt over, hvor mange der var blevet bebygget og besat. Hvert år skulle ridefogden beride sit herred og tage bygningerne i øjesyn. Iøvrigt havde han at iagttage Kongelig Majestæts interesse og sørge for herredets fremgang. Det var derfor, han var ridefoged.

Af andre opgaver, som påhvilede ridefogderne, kan nævnes, at de ansatte indersterne til afgift, de var lægdsforstandere, skulle gennemse alle kontrakter og købebreve m. m. og skulle være tilstede ved syns- og skifteforretninger⁶.

Foruden ridefogderne i herrederne fandtes der også ridefogder i de tre såkaldte fogderier, nemlig Genner, Strandelhjørn og Bolderslev fogderier. I ældre tid var der en fælles foged for de tre fogderier, men 1722 blev embedet nedlagt og erstattet med tre sognefogder. Nyordningen trådte dog ikke i kraft eller blev i hvert fald kun af kort varighed, thi fra 1733 var der atter en fælles ridefoged. Fra 1745 fik bestemmelsen fra 1722 dog atter gyldighed⁷. Indehaverne af embederne bevarede dog betegnelsen ridefogder, men det var kun nogle af dem, som havde kgl. udnævnelse, og deres virksomhedsområde adskilte sig kun i ringe grad fra sognefogdernes, ligesom stillingerne som regel beklædtes af almindelige — omend særlig ansete bønder — og ofte gik i arv indenfor samme familie⁸.

*Nicolaus Rübner, apotekersøn fra Flensborg, ridefoged i Gram herred
1796—1834. Tegnet af Georg Alex. Sass ca. 1810.*

Antallet af ridefogder var ikke særlig stort, idet de som regel havde to herreder under sig. I 1700-årene blev det desuden ret almindeligt at forbinde stillingen med andre kongelige embeder. De 17 ridefogder, der har været ansat i de virkelige ridefogde-embeder uden samtidig at have haft andre, vigtigere embeder, fordeler sig med hensyn til fødesteder således:

Oversigt over ridefogdernes fødesteder

	1700-50	1751-1800	1801-48
Nordslesvig	4	2	1
Kongeriget			1
Tysk Sydslesvig ...		2	
Tyskland		1	
Ubekendt	3	1	1
Ialt....	7	6	3

Ridefogderne var således væsentligst af dansk oprindelse, lige- som kun et fåtal af dem havde studeret, idet kun fem var akade- misk uddannede, nemlig een i første halvdel af 1700-årene, tre i anden halvdel og een i tiden 1800—48. En af disse havde stude- ret ved Københavns universitet og havde derefter taget dansk juridisk eksamen. Af de øvrige var een pensionær, een storbon- de, een havde været militær, een postfører og tre skrivere, alt i alt en noget broget flok⁹.

SKRIVERPERSONALET.

I forbindelse med det mere underordnede personale indenfor amtets administration bør også nævnes det skriverpersonale fra fuldmægtige og nedefter, som fandtes på de forskellige embeds- kontorer, først og fremmest på amtskontoret og amtsstuen, i en del tilfælde også på herredsfogdernes eller husfogdernes kontorer, først og fremmest på amtskontoret og amtstuen, i havde som nævnt gennem kammerretsordningen fra 1720 fået særlig adgang til befordring, en bestemmelse, der i 1700-årene undertiden henvises til i ansøgninger¹.

De forskellige kontorers skriverpersonale behandles under eet, men statistikken omfatter desværre ikke alle de skrivere, som har virket i landsdelen i tiden 1700—1848. Det har kun været muligt at få kendskab til få af dem, der har været ansat før

1750, og det er især om skrivere i 1800-årene der haves oplysninger. Ialt kendes navnene på 57 skrivere og fuldmægtige, der fordeler sig således:

Nordslesvig	32
Kongeriget	2
Dansk Sydslesvig	3
Tysk Sydslesvig	15
Ubekendt	5

Ialt.... 57

Af de 15 fra det tyske Sydslesvig var 11 fra byerne, især fra Frederiksstad, og fire fra de frisiske landdistrikter. Ingen holstenere eller tyskere var kommet til Nordslesvig som skrivere. Som det var at vente, spillede det danske element en meget større rolle indenfor skriverstanden end indenfor de højere embedsklasser, selvom man dog undrer sig over, at de tyske sydslesvigere i så stor udstrækning er søgt op til Nordslesvig for at komme til at sidde på et skriverkontor, hvilket næppe var en særlig udbytterig bestilling. Forklaringen hænger dog sandsynligvis sammen med de herskende forhold indenfor administrationen, hvor tysk næsten var det eneste anvendte sprog. Det var derfor nødvendigt at have skrivere, som var helt fortrolige med dette sprog. Bondedrengene, som kun havde besøgt den almindelige sogneskole, hvor dansk var undervisningssproget, og hvor der højst blev givet nogle få tysktimer om ugen, var ikke kvalificeret til stillingerne. En Rinkenæs-dreng, Peter Thomsen, der kun havde gået i skole i Rinkenæs, blev dog skriver hos en advokat i Slesvig, men måtte så også tage privatundervisning i tysk og latin³. De unge, der besøgte købstadskolerne, hvor der undervistes på tysk, var selvfølgelig bedre egnede, men også for dem var tysk dog et fremmedsprog. Det er naturligt, at der under disse forhold blev et behov for skrivere, som havde tysk som modersmål, således som tilfældet var med drengene i de sydslesvigske byer. Det er iøvrigt mærkeligt at se, at nordslesvigerne i 1800-årene spillede en forholdsvis større rolle end i 1700-årene. Det kan hænge sammen med materialets uensartede karakter, men det kan også skyldes den mere effektive skolegang, som i hvert fald for bybørnenes vedkommende betød, at de blev mere egnede til

tyske skriverstillinger. Forklaringen er dog ikke tilstrækkelig, idet ca. halvdelen af de nordslesvigske skrivere var født på landet. Der er ingen tvivl om, at tendensen mod danskfødte skrivere er stigende henimod periodens slutning, og det ville være nærliggende at sætte dette fænomen i forbindelse med sprogreskriptet af 1840. Selv om det måske ikke har været helt uden betydning, er det dog kommet så sent, at det ikke kan være den eneste forklaring. Men i hvert fald betød de mange skrivere med dansk modersmål, at man på kontorerne var i stand til uden større vanskelighed at føre reskriptets bestemmelser ud i livet.

HERREDSFOGDER.

Herredsfogden havde oprindeligt været tingets leder, men blev efterhånden dommer i de fleste sager, selv om meddomsmænd bevarede i drabs- og tyverisager.

Herredsfogdernes opgaver og betydning.

I 1771 tænkte man på at gennemføre omfattende reformer af det slesvigske retsvæsen, og der blev i den anledning indsendt udførlige oplysninger om de retslige forhold¹. Tingretterne bestod af herredsfoged og retsskriver, i Haderslev amt desuden af ridefogderne, der skulle varetage kongens økonomiske og fiskale interesser. Sammen med herredsfogden skulle han også prøve at forlige sagerne, inden de kom for selve tinget. Hertil kom så overalt to af sandemændene — de såkaldte forseglingsmænd — og otte tinghørere. I kriminaltilfælde skulle der desuden efter Jyske Lov deltage otte sandemænd, hvis der var tale om tyverisager dog otte ransnævn. I det lille Sønder herred på Als var der dog kun tre sandemænd og tre synsmænd. I Lundtoft herred kaldtes sandemændene for vrøgere, hvilket ellers var betegnelsen for de såkaldte helligdagsfogder. Sandemændene havde også forskellige retslige opgaver udenfor tinget som f. eks. taksationer ved inventarisering, vurderinger, immissioner m. m.

Efterhånden som amtmændene overtog flere og flere juridiske forretninger, fandt der en vis indskrænkning sted i herredsfogdernes myndighedsområde. På den anden side var embedsmændenes magt i stigen gennem 1700-årene, ikke mindst med

*U. A. Holsteln.
Amtmand i Tønder 1767—71
og 1772. Overpræsident
i København.*

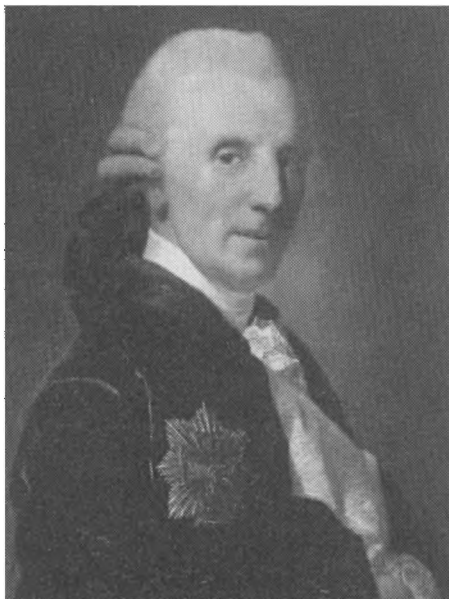
hensyn til de forhold, der omfattedes af begrebet »politi«, og mange af disse hørte under herredsfogden, der både var dommer og politimester. I sin beretning fra 1771 giver herredsfoged Kall i Sdr. Rangstrup herred en udførlig oversigt over sine opgaver, der vel stort set har været de samme som de, hans kollegaer havde. Han opregner følgende: Vurderinger og inventariseringer, immissioner, skifter, retslige besigtigelser, afholdelse af ting- og kriminalret, afsigelse af domme, berigtigelse af konkurser, auktioner, udnævnelse af kuratorer og formyndere, afgivelse af retslige citationer, forsegling af boer og disses åbning, lovbydning af bondegods og udstedelse af skøde, udfærdigelse af tingsvidner eller retsvidnesbyrd, vidners edsaflæggelse og afhøring, underskrivelser af kontrakter, optagelse af en enkemands »udsigelse«, når han vil gifte sig påny, at tage sandemænd og taksationsmænd i ed, optagelse af formynderregnskaber, udstedelse af forskellige attester, bl. a. om sundt kvæg, kniplinger, uldne strømper og plantede træer, desuden udskiftningsforretninger og optagelse af summarisk forhør på amtshuset.

Herredsfogderne var mænd, som bønderne på mange måder kom i forbindelse med, og der kan ikke være tvivl om, at deres stilling og uddannelse gjorde, at de fleste så op til dem. Et morsomt udtryk herfor findes i »Forsøg til en indenlands Reise«, der er skrevet af den kendte rejsebogsforfatter Johan Arndt Dyssel, som var præst i Nustrup sogn 1758—64. Det hedder: »... thi efter den enfoldige almues rangforordning står herredsfogden næst Gud i Himmelen i den første klasse nr. 3, og der tvistes, om det ikke skulle være nr. 2«².

Reformplaner på Struensee-tiden.

I 1771 gik der et vejr hen over det danske land. Den almægtige Struensee regerede land og rige, og kabinetsordrerne kom fra hans pen i et tempo, som næsten kunne tage vejret fra folk. Gammel slendrian, men også gamle traditioner blev fejtet bort. Heller ikke det sønderjyske retsvæsen skulle undgå eneherskerens fejekost, og det forstår man godt. Thi den slesvigske konservatisme og de udviklede nationale forhold i grænselandet havde tilsammen skabt et retsvæsen, der var lidet effektivt og tidssvarende, og som alt andet end opfyldte Struensees krav om et retsvæsen bygget på fornuftige grundsætninger og retsbegreber.

Struensee var dog ikke den eneste, der var klar over, at der var noget galt. To amtmænd, Wedel i Åbenrå og U. A. Holstein i Tønder kunne se manglerne. Den 16. marts 1771 sendte Wedel en udførlig redegørelse til Kongelig Majestæt, hvori han rettede en tilintetgørende anklage mod retstilstanden i Slesvig. Der mangler ordentlige love, siger han. Jysk Lov kan have været meget god for sin tid, nu er den det ikke. Desuden har man landretsordningen, og i kriminelle sager anvendes Karl 5's Peinliche Hals-Gerichts Ordning. Men de fleste sager afgøres efter sæd og skik og dommernes vilkårlighed. Der er derfor den største forvirring i retsvæsenet, og ingen ved rigtig, hvad der er lov og ret. Beboerne udvikles i unyttige processer af egennyttige advokater. Om bønderne siger han: »Jo flere latinske ord, der står i hans klageskrift, jo sikrere er han på et lykkeligt udfald, og på tinge lytter han på det andægtigste, selvom alle retssager

*Frederik Wilhelm Wedel
(Jarlsberg),
amtmand i Åbenrå 1768—72,
senere overlanddrost.*

i disse amter forhandles på tysk, og der også fældes dom på tysk, hvilket sprog kun forstås af de færreste, da dansk her er modersmålet. I amtet Haderslev bliver der derimod sædvanligvis recesseret på dansk, men recesser og domme må oversættes til tysk, hvis sagerne appelleres«.

Man holder så stejlt på det bestående, fortsætter Wedel, at man foretrækker usance og vilkårlighed fremfor forordninger. Der er ingen sikkerhed for ejendom, og al velfærd afhænger af advokaterne. Mangelen på kriminallove er særlig følelig, og de love, der er, kender bønderne delvis ikke. De bliver nok læst fra prædikestolen, men på et sprog, der er fremmed for undersåtterne, og kun den mindste del forstår dem. Og mange officialer og herredsfogder bekymrer sig næppe om at anskaffe lovene.

Herredsfogderne har dels været advokater, er det måske endnu, eller det er deres brødre, der som advokater procederer i retten. Alle — også undersåtterne — er i våben mod amtshuset, som man mener vil bøjte undersåtternes ret, og det almindelige

løsen er: ad forum, til tinge. Amtmændene har ingen autoritet, og de underordnede embedsmænd adlyder dem ikke, undersåtterne ej heller.

Wedel foreslog, at den fortræffelige danske lovbog med de nødvendige ændringer blev indført i Slesvig. Han understregede, at det var vigtigt med fastsættelse af sportlerne og mente, at Overretten på Gottorp kun burde beskæftige sig med retssager og i hvert fald ikke burde kunne udstede almindelige beslutninger i kongens navn. Han ønskede en styrkelse af amternes retsmyndighed, dog med appel til tingretten. Almindelige sager burde kunne afgøres uden advokaters plædering, og i justits-sager skulle der foretages forligsforsøg³.

I 1767 havde Tønder fået en ny amtmand, grev U. A. Holstein. Denne mand, der på forskellig måde har spillet en betydelig politisk rolle, tog med stor energi fat på et omfattende reformarbejde. Han angreb proceslysten og domstolenes langsomhed, men ikke mindst udtalte han sig skarpt om advokaterne, der trak sagerne i langdrag. Han var imod, at småsager kunne appelleres, så udgifterne blev større end det beløb, der blev processeret om. Desuden ønskede han en omdannelse af domstolene. Selv havde han ved reskr. af 8. marts 1768 fået bemyndigelse til at føre præsidiet i amtets forskellige underretter. Hans reformiver førte dog stort set ikke til noget resultat, for hans forslag fandt ikke gehør i Tyske Kancelli hos J. H. E. Bernstorff⁴.

U. A. Holstein måtte efter sin natur naturligt være en mand, der kunne sympatisere og samarbejde med Struensee, og sidst på året tog han til København. I marts 1771 blev han overpræsident i hovedstaden, og snart fik han andre vigtige poster. I et brev til Tyske Kancelli af 19. maj 1771 tog han spørgsmålet om reformer indenfor den slesvigske retspleje op til drøftelse. Han siger heri bl. a., at i de fleste amter er der herredsretter, hvis bisiddere er bønder. De kan have gjort god tjeneste i ældre tid, men nu var processerne af en helt anden art; de afgøres efter procesordenen og ret, som bønderne ikke forstår noget af. Han foreslog, at der i stedet for de mange herredsretter ligesom i Holsten blev oprettet særlige landskabs- og

amtsretter, der kunne holdes to eller fire gange om året under amtmandens præsidium. Herredsfogderne og godsernes justitiarer skulle have sæde heri, og i givet fald skulle der herfra kunne appelleres til Overretten⁵.

Allerede da U. A. Holsteins brev blev skrevet, havde Struensee gennem kabinetsordrer begyndt at tage fat på en reform af retsvæsnen, både i hertugdømmerne og i hele monarkiet. 1. maj 1771 kom der ordre til, at Overretten kun skulle befatte sig med justitssager, den skulle afsige dom, men ikke give befalinger. Den 14. juni 1771 fremkom Tyske Kancelli med en forestilling om en nyordning af Overretten. Den blev godkendt af kongen. Som bilag til forestillingen fandtes et reglement for Overretten. Det hed heri, at de forskellige retter og instancer i amterne skulle ophæves. I hvert amt skulle der kun være een ret. Dens medlemmer skulle være literati, som havde testimonium idoneitatis, vidnesbyrd om duelighed. Retterne skulle mødes hvert kvartal eller hver måned, eventuelt på skiftende steder. Amtmændene burde fritages for alle retslige opgaver, så de udelukkende kunne bruge deres tid til økonomiske og finansielle spørgsmål. Domkapitlets og Mårkærs undersætter, som boede rundt om i de forskellige amter, skulle høre under den ret, i hvis område de boede. De nye retter skulle også afgive kendelse i militære og konsistorialsager, som ikke angik tjeneste og embede, og der måtte ikke føres processer for konsistorierne⁶.

Bestemmelserne om, at Overretten kun skal give sig af med justitssager, er i overensstemmelse med amtmand Wedels forslag, selvom det dog ikke med bestemthed kan siges, om Struensee har kendt dette. Derimod kan der ingen tvivl være om, at bestemmelsen i reglementet for Overretten om amtsretter osv. må føres tilbage til U. A. Holstein, enten man nu har bygget på hans forslag af 19. maj, eller han på anden måde, direkte eller via Struensee, har påvirket Kancelliet. Iøvrigt var det, som Holstein foreslog for Slesvigs vedkommende, jo sådan set det samme, som blev gennemført i København ved oprettelsen af Hof- og Statsretten, og Holsteins brev synes at være et indicium for, at denne betydningsfulde reform ligeledes kan føres tilbage til den tidligere amtmand i Tønder. Nævnes kan det også, at da

Kancelliet den 2. juli 1771 meddelte Overretten indholdet af den kongelige beslutning, vedlagde man et eksemplar af forordningen af 15. juni 1771 om Hof- og Statsretten.

De ideer, som var fastlagt i reglementet for Overretten, må have fundet bifald hos Struensee, thi den 18. juni blev der udarbejdet en kabinetsordre for Danmark og Norge, hvorefter den samme nyordning med hensyn til justitsen — amtsretter osv. — skulle gennemføres der. Kabinetsordren kendes dog kun fra en kopibog, og man ved derfor ikke, om den virkelig er udsendt⁷.

Også i den følgende tid kom der kabinetsordrer, som skulle give retningslinier for reformarbejdet. Den 10. september 1771 blev det påny understreget, at retsvæsen og administration i by og på land skulle være adskilt, og 16. december 1771 fik Tyske Kancelli ordre til at lade generalprokurøren udarbejde udkast til en ny procesordning. Der skulle fastsættes bestemte frister for afslutning af sagerne, visse sager skulle behandles summarisk og uden advokater, og udgifterne til en retssag måtte ikke koste parterne mere, end sagen drejede sig om. Der skulle udarbejdes en sporteltakst for samtlige retter og en takst for advokaterne, og disse måtte ikke få betaling, før sagen var afsluttet. Iøvrigt skulle dommerne godkende deres regninger⁸. Det er sandsynligt, at også denne kabinetsordre på en eller anden måde kan føres tilbage til U. A. Holstein, i hvert fald falder de synspunkter, som findes i den, på det nøjeste sammen med de idéer, som U. A. Holstein havde kæmpet for som amtmand i Tønder, men der er også visse punkter, der nok så meget fører tanken hen på amtmand Wedels kritik.

I henhold til den givne ordre af 2. juli 1771 om nyordningen af retsvæsenet indsamlede Overretten et omfattende materiale om de faktiske forhold ude i amter og byer og udbad sig betænkning fra disse om forslaget. Der var dog ikke nogen særlig velvilje overfor dette, hverken hos de lokale myndigheder eller hos Overretten, og noget resultat af arbejdet forelå ikke, da Struensees skæbnetime kom den 17. januar 1772. Og de nye magthavere var alt andet end reformivrige. Alt gik videre i sin vante gænge. Også kabinetsordren af 16. december gav anledning til, at man indsamlede et omfattende materiale rundt omkring

fra, ikke mindst om de gældende sporteltakster. Heller ikke dette forslag fandt særlig velvilje, og Overrettens betænkning af 4. juli 1772 var i virkeligheden et forsvar for advokaterne og en afvisning af forslaget om, at disse ikke måtte få betaling, før sagen var afsluttet⁹.

De forskellige forslag og kabinetsordrer fortæller om de reformtanker, der var oppe i tiden. Struensees magtperiode blev kun et kort intermezzo, og der skulle komme til at gå lang tid, før gehejmekabinetministerens og hans partis idéer om retsvesenet blev til virkelighed.

Bonde- og skrivefogder.

Herredsfogderne i 1500-årene var bønder, der havde erhvervet sig en del erfaring gennem praktisk deltagelse i retslivet som tingmænd eller sandemænd. De blev som regel rekrutteret blandt herredets mest fremtrædende mænd, og mange af dem tilhørte de storbondeslægter, som betød så meget i Nordslesvigs sociale liv. Af sådanne betydelige slægter, hvis medlemmer ofte har beklædt herredsfogedembederne, kan nævnes Taysen i Stubæk¹⁰, Bennick i Rinkeæs¹¹, Outzen i Roost, Nissen og Henriksen på Hajstrupgård¹², Nissen på Oldemorstoft¹³, Holm i Havervad m. fl.

I løbet af 1600-årene blev det efterhånden mere og mere almindeligt, at bondefogderne blev erstattet af folk, der havde fået en praktisk skriveruddannelse, eller havde tjent ved et kgl. eller hertugeligt hof. Bertel Jørgensen i Als Sdr.-herred (ca. 1647—1658) havde tidligere været kammertjener hos hertugen¹⁴. Heinrich Klie i Hviding (d. 1671) havde været enspænder i kongens tjeneste¹⁵, og Troels Bertelsen i Nr. Rangstrup herred (1676—1714) havde i otte år været dronningens lakaj¹⁶. Før Matthias Lange blev herredsfoged i Hviding (1673—1726), havde han i seks år tjent hos amtmand Reventlow som skriver¹⁷, og Chr. Dreyer, viceherredsfoged i Tyrstrup herred fra 1690, havde haft forskellige skriverstillinger i Bergen og i København, hvor han bl. a. arbejdede ved den store matrikel¹⁸. I de gottorpske herreder var udviklingen nogenlunde som i de kongelige områder, og der var adskillige af herredsfogderne, der havde været her-

tugelige skrivere, som f. eks. Christoffer Schriver i Sdr. Rangstrup herred († 1654)¹⁹, Bernhard Casper Kamphøener i Rise herred (1672—1684, 1689—1714)²⁰ og Chr. Bahr i Højer herred, der 1698 blev adjungeret svigerfaderen Fedder Lund²¹.

Overgangen fra bondefogder til herredsfogder med tjener- eller skriveruddannelse skyldes ikke et bestemt påbud fra oven, men var resultatet af en udvikling, der begyndte omkring midten af 1600-årene og næsten var fuldbåret et halvt århundrede senere. I begyndelsen var det dog således, at en herredsfoged, der ikke var af bondeslægt, godt kunne blive afløst af en bondefødt mand. Og endnu ned i 1700-årene kan man i de mindre jurisdiktioner finde bønder som herredsfogder.

Mens de bondefødte herredsfogder næsten alle var født på den egn, hvor de fik deres virke, er det forståeligt, at der skete en ændring i dette forhold, da skriverne og tjenerne overtog deres embeder. Betragter man de herredsfogder fra sidste halvdel af 1600-årene, som ikke var bønder, viser det sig dog, at en stor del af dem — uden tvivl de fleste — var nordslesvigere, kun et par stykker er påviselig af tysk afstamning. Der mangler dog oplysninger om flere af herredsfogdernes fødested, men selvom enkelte af disse også kan være fra Tyskland og Holsten, kan det dog fastslås, at selv efter at det var blevet sjældnere at vælge herredsfogderne ud af bøndernes kreds, var det ikke almindeligt, at disse kom sydfra. Dansk var stadig retssproget i store dele af Nordslesvig, ikke mindst i hele Haderslev amt, og det var derfor vanskeligt at benytte folk med et fremmed sprog til disse stillinger. Også på dette område skulle der ske en stor forandring i 1700-årene.

Studerede herredsfogder.

Allerede inden 1700 var der foruden de gamle bondefogder og de mere moderne »skriverfogder« kommet en hel anden slags herredsfogder. Flere steder var det nu akademikere, literati som de blev kaldt, der havde indtaget bondens eller skriverens plads. Den første universitetsuddannede herredsfoged i Nordslesvig er vistnok Nicolai Nissen i Oldemorstoft, som havde studeret i Helmstedt og i 1655 blev herredsfoged i Vis herred efter faderen

Lorenz Nissen²². Tyskeren Johan Horstmann, der var herredsfoged i Tyrstrup herred ca. 1659—1676, havde været på universitetet i Rostock²³, der også var blevet besøgt af Heinrich Eckleff, som var herredsfoged i Tønder herred 1674—1681²⁴. Johs. Keding i Haderslev herred, der i 1688 fik ekspektance med successionsret efter faderen, havde besøgt universitetet i Jena²⁵. Det er muligt, at der kan have været andre studerede herredsfogder²⁶, men deres tal har dog ikke været stort i tiden før 1700.

Det var først efter 1700, denne udvikling for alvor tog rigtig fart. Men det varede dog nogen tid, inden akademikerne helt havde sejret. Og når der i første halvdel af 1700-årene stadig fandtes et forholdsvis stort antal herredsfogder, som var født i Nordslesvig, skyldtes det uden tvivl, at der endnu på denne tid var en del af fogderne, der var ustuderet. I en del tilfælde mangler der oplysninger om herreds- og birkefogdernes uddannelse i første halvdel af 1700-årene, nemlig om 34 af 77. Af resten vides 22 med sikkerhed at have studeret, heraf i hvert fald de 21 i Kiel eller ved andre tyske universiteter, to var bønder, een havde været kammertjener, to havde virket som skrivere eller forvaltere, og om otte ved man kun, at de ikke havde studeret. Antallet af studerede og ikke-studerede retsbetjente kunne herefter synes at have været lige stort, men det er dog sandsynligt, at langt de fleste af de 34, om hvis uddannelse der mangler oplysning, ikke har haft nogen akademisk uddannelse. En del af dem har uden tvivl været simple bønder — det gælder især ved de mindste embeder — mens mange af de andre først har været skrivere eller lignende.

Den udvikling, som begyndte i 1600-årene, var langt fra afsluttet omkring 1700. De akademisk uddannede herredsfogder begyndte at gøre sig mere og mere gældende, især i de store embeder. Men selv her findes der stadig nogle årtier ind i århundredet ikke-akademiske fogder, idet bondefogderne dog var næsten helt forsvundet. I de vigtigere embeder på fastlandet kan man regne med, at embederne er beklædt med universitetsuddannede herredsfogder fra følgende år: Frøs og Kalvslund herreder 1747, Gram herred 1732, Haderslev herred 1688, Hviding herred 1726, Tyrstrup herred 1726, Højer herred 1698, Lundtoft

herred 1724, Tønder herred 1732 (1711)', Rise herred 1704, Sdr. Rangstrup herred 1747, Nybøl herred ca. 1735²⁷. Som man vil se, er der ingen væsentlig forskel på de enkelte egne af Nordslesvig, og når man tager forholdene i betragtning, må overgangen siges at have fundet sted indenfor et ret kort spand af år, og omkring 1750 sad der uddannede jurister i så at sige alle vigtigere herredsfogedembeder i Nordslesvig.

Ser man bort fra de kongerigske enklaveembeder, blev der i årene 1751—1800 udnævnt 44 herredsfogder i Nordslesvig. Der mangler oplysning om uddannelse for de seks' vedkommende, af de resterende 38 havde de 31 studeret, heraf havde tre udelukkende absolveret deres studier i København, mens 26 havde studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, heraf een dog også i København. Om to af fogderne ved vi, at de har studeret, men kender ikke universitetet. Desuden var der to, heraf een militær, som var bleven prøvet af overretten, mens fire havde været skrivere og een var militæruddannet.

De tysk uddannede jurister havde nu absolut og uomtvisteligt erobret domsmagten i Nordslesvig, og i tiden fra 1801—48 blev deres eneherredømme endnu mere absolut. Af de 44 herreds- og birkefogder fra denne periode havde de 43 studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, og kun een af disse 43 vides også at have besøgt universitetet i rigets hovedstad. Om en enkelt mands studiested mangler der oplysninger. Mere absolut dominerende kunne den tyske universitetsuddannelse ikke have været.

Bondebirker.

Kun i de små embeder, først og fremmest i bondebirkerne, kunne forholdene i Sønderjylland endnu omkring 1750 være ret primitive. I Varnæs birk, der kun bestod af den store landsby af samme navn, var Jep Asmussen birkefoged til 1735. Han var bonde, og det blev senere sagt om ham, at han hverken havde kunnet læse eller skrive. Hans efterfølger var fuldmægtig på amtstuen. Da han døde i 1739, blev embedet søgt af Henning Detlefsen, der var gårdmand i Varnæs, men var født i Angel. Han havde ikke studeret, men mente alligevel, at han kunne

betjene embedet, da »de fleste herredsfogder i hele landet ligesom jeg er ustuderede folk«. Påstanden var jo en noget letsindig omgang med sandheden, og for Varnæs bøndernes skyld må man håbe, at hans ytring om, at de tidligere birkefogder ikke har haft det ringeste kendskab til ret, ikke er bedre funderet. Henning Detlefsen tilbød at betale 150 rdl. til velgørende formål. Det får så stå hen, om det var af den grund, han virkelig fik embedet, eller det bare skyldtes, at dette hidtil havde fulgt hans gård. Nogen grundfæstet tillid til retsvæsnet i de små — ikke særlig talrige — bondebirker giver denne besættelse imidlertid ikke. Man bliver heller ikke beroliget ved at høre, at Detlefsens søn overtog stillingen, da han var 18 år gammel²⁸.

Det havde tidligere været således i hertugens områder, at amtmanden her kunne udnævne retsembedsmænd — især i birkerne. I 1730 blev dette dog ændret, idet regeringen fastslog, at både herredsfogder-, birkefogder- og tingskriver-embeder for fremtiden skulle besættes af kongen selv²⁹. Udviklingen i Varnæs viser, at denne ændring ikke har haft nogen særlig betydning for de små embeders vedkommende, ganske simpelt fordi indtægterne var så små, at det var umuligt at få kvalificerede folk til dem. Spørgsmålet kunne kun løses ved at lægge disse små embeder sammen med andre.

Eksamen for herredsfogder.

Overgangen fra ikke-studerede til akademisk-uddannede herredsfogder i de vigtigere embeder fandt som nævnt sted i løbet af ret kort tid. Man kunne have ventet, at dette systemskifte skyldtes en bevidst indgriben fra regeringens side, men dette har dog ikke været tilfældet. Der blev ikke i hertugdømmerne som i Kongeriget udstedt noget almindeligt påbud om en tvungen juridisk eksamen for vordende dommere. Derimod havde kongen den 19. dec. 1710 befalet, at alle bysekretærer, inden de blev valgt og fik bestalling, skulle henvende sig til regeringen i Glückstadt for derfra at få vidnesbyrd om duelighed³⁰. En tilsvarende tvungen prøve for advokater blev påbudt ved advokatordningen af 1740³¹, og i 1777 indførtes der eksamen for de teologiske kandidater.

Selvom der altså ikke var tale om nogen almindelig prøve for vordende retsbedsmænd, så har man dog allerede på et ret tidligt tidspunkt nu og da forlangt, at vordende herredsfogder skulle lade sig prøve af overretten. Da amtsinspektør Balzer Bentzens søn Nic. Hinrich Bentzen i 1726 søgte herredsfogedembedet i Hviding herred, resolverede kongen, »at fordi det var et dommerembede, og man ville have nærmere oplysning om ansørgernes dygtighed, alder, og hvor de har studeret, så ville hr. amtsinspektøren gøre vel i at sende sin ovennævnte søn til Overretten på Gøttrup for der at indstille (sistiren) sig til eksamen og få et testimonium idoneitatis, hvilket sammen med oplysning om hans alder og om, hvorlænge og hvor han havde studeret, skulle indsendes til kongen til nærmere resolution«³².

Denne resolution må sikkert ses som et udtryk for, at der indenfor administrationen var ønske om at få herredsfogedembederne besat med juridisk uddannede mænd. Da der i 1746 skulle udnævnes en ny herredsfoged i Rise herred, udtalte amtmanden da også, at det burde være en literatus, da herredsfogden var medlem af underkonsistoriet. Det blev tyskeren Joh. Benjamin Ernesti, der i 12 år havde været auditor og havde studeret i Kiel, som fik embedet³³.

Efterhånden blev det mere almindeligt at underkaste vordende herredsfogder en prøve. I 1772 blev det således pålagt kaptajn Johann Stephan Schwabe at henvende sig til Overretten for derfra at få et vidnesbyrd om, at han var egnet til at beklæde den stilling som herredsfoged i Sdr. Rangstrup herred, han var ansøger til³⁴. Lorenz Paulsen blev i 1784 birkefoged i Løgumkloster birk, efter at han året før var blevet eksamineret af Overretten, som erklærede, at han havde »ret gode praktiske kundskaber« og ikke var uskikket til embedet³⁵. Prøven synes tidligere især at have været beregnet for folk, som ikke havde studeret ved noget universitet, men efterhånden kom den dog også til at omfatte juridisk uddannede folk. Hans Outzen, der blev Lorenz Paulsens efterfølger i Løgumkloster, havde studeret både i Kiel og i København, men alligevel fik han i 1786 en erklæring fra Overretten, svarende til den hans forgænger havde fået³⁶.

Spørgsmålet om en almindelig prøve for jurister blev i 1783

*Peter Bogislaus Carstens,
landsfoged eller herredsfoged
på Ærø 1807—43.*

taget op af kancelliet. Universitetets kurator, Ditlev Reventlow til Emkendorf, redegjorde herfor i en skrivelse til professor Trendelenburg³⁷ af 28. marts. Den gode virkning, som den teologiske prøve havde haft på teologernes flid og anstrengelser, havde fremkaldt den tanke, at det ville være nyttigt at give en tilsvarende opmuntring til de juridisk studerendes flid og anstrengelser. Det kunne gøres derved, at man bandt de to overdikasterier til visse forskrifter på samme måde, som det ved den teologiske prøve var sket med Overkonsistoriet. Der kunne gives tre karakterer, den højeste kun til dem, der havde indsigt i lensret og tysk statsret. Trendelenburg mente ikke, det ville være vanskeligt at indrette en sådan eksamen, og ordningen af 1777 for teologerne måtte lægges til grund. Der skulle også være prøve i sprogkundskab, nemlig tysk og latin, i logik, praktisk filosofi m. m. Han ønskede, at eksamen blev holdt ved universitetet, men på en sådan måde, at dikasterierne ikke blev fornærmet. Der skulle være tale om en eksamen for åbne døre, hvor der blev ført protokol, og testimonium skulle sendes til Tyske Kancelli. Iøvrigt

skulle den nuværende eksamen ved dikasterierne bevares. Han henviste iøvrigt til, at man i Preussen havde en over-eksaminations-kommission for dem, der ønskede at komme til at beklæde juridiske embeder³⁸.

Resultatet af overvejelserne blev, at der i 1785 ved Kieler universitetets filosofiske fakultet blev indført en særlig eksamen for jurister i de videnskaber, der hørte under dette fakultet. Ingen, som ikke havde underkastet sig denne prøve, kunne få adgang til den juridiske eksamen ved Overretten på Gottorp og i Glückstadt. Bestemmelserne blev dog ikke overholdt, og en kgl. forordning af 13. april 1787 fastslog, at alle juridiske studenter skulle høre forelæsninger over filosofi og matematik. Den, der ville gøre sig håb om et embede ved de højere kollegier eller andre vigtige embeder, skulle fremlægge bevis for, at han også havde fulgt forelæsninger over historie og jus publicum, over stats-, finans- og kameralvidenskab³⁹.

Den prøve for jurister, som altså fandtes allerede før 1783, var dog ikke særlig almindelig, i 1791 blev der kun prøvet 8 kandidater, 1792: 9 og 1793: 6⁴⁰. En nyordning af den juridiske eksamen blev gennemført ved forordning af 18. december 1795⁴¹. Begrundelsen var, at det »var af den største vigtighed, at de, der ville træde ind i statens tjeneste i justitsfaget som rådgiver eller sagfører eller i øvrigheds-, rets- og andre embeder, besad den dertil nødvendige færdighed og viden«. Forordningen fremhævede således ønskeligheden af at prøve de vordende jurister, men den var ikke ensbetydende med, at der blev indført eksamens-tvang for de højere retslige og administrative embedsmænd, selv om den var et vidnesbyrd om regeringens indstilling på dette punkt. Det blev da også i slutningen af forordningen udtalt, at »kandidaterne kan vente, at vi med velbehag vil lægge mærke til det rosværdige gode resultat af deres anstrengelser, og at beskafenheden af deres vidnesbyrd vil have afgørende vægt, når ledige embeder og stillinger skal besættes, forudsat at forholdene iøvrigt er lige«.

Mens man tidligere kunne blive eksamineret, når man ønskede det, skulle der for fremtiden kun afholdes eksamen een gang om året. De, der var født i Slesvig, skulle eksamineres af Overretten,

holstenerne af regeringen i Glückstadt. Således som foreslået i 1783 skulle der være tre karakterer, og afskrift af eksamensprotokollen skulle indsendes til Tyske Kancelli. Eksaminanderne skulle også have lejlighed til at vise, hvor godt et kendskab de havde til ældre og nyere sprog, til historie og statsforvaltning, filosofi, politik og statistik. Fra 1834 blev eksamen afholdt ved den nyindrettede overappellationsret⁴².

Forholdene i enklaverne.

I Hertugdømmerne var der således ikke noget påbud om, at dommerembederne skulle besættes med studerede folk, kun en administrativ praksis⁴³. I Kongeriget var forholdene lige modsat, her havde man ved forordning af 1736 fået den tvungne juridiske eksamen, idet det var blevet fastslået, at »ingen studiosus må søge dommerembede eller andre civile embeder, som har med justitsvæsenet at bestille, uden at han er offentlig eksamineret af fakultetet«. Men dels blev bestemmelsen ikke overholdt, dels var det så at sige kun de såkaldte danske jurister, der blev dommere ved underinstanserne, og denne juridiske eksamen var af meget ringe værdi. Af samtlige underdommere i Kongeriget var der ca. 1750 knap 60 eksaminerede, eller ca. 30 pct., og heraf var kun to akademiske jurister. På dette tidspunkt var så at sige alle herredsfogderne ved de større embeder i Nordslesvig universitetsuddannet, selv om man ikke her havde nogen lovbestemmelse om eksamen eller akademisk uddannelse. I århundredets løb skete der dog en ændring i Kongeriget, idet de fleste underdommere efterhånden var eksamineret; endnu i 1790 var der blandt disse dog kun 16 med latinsk juridisk eksamen⁴⁴.

Også i Nordslesvig fandtes der retskredse, i hvilke de kongerigske bestemmelser var gældende, det var i de såkaldte enklavejurisdiktioner i Vestslesvig, Ballum og Møgeltønder birker samt Lø herred vest og nordvest for Tønder, Lustrup Birk og Riberhus birk, der blev oprettet 1735. Riberhus birk var forenet med hyfogedembedet i Ribe, mens Lustrup birk var et privat birk, hvortil Schack'erne på Schackenborg havde kaldsretten, indtil den i 1807 blev afstået til kongen, hvorefter birket i 1812 blev forenet med Riberhus birk. Ballum og Møgeltønder birker hørte

ligesom Lustrup birk under Schackenborg indtil 1812, da kongen erhvervede birkeretten; de blev forenet i 1810. Lø herred hørte under Trøjborg indtil 1812, da jus proponendi blev overdraget til kongen⁴⁵. Det forenedes 1844 med Ballum-Møgeltønder birker⁴⁶.

Ligesom i Slesvig var birke- og herredsfogderne i enklaverne oprindelig bønder. Men senere blev der en betydelig forskel på retsbetjentenes uddannelse i de to områder. I nyere tid var de i hertugdømmet næsten altid akademisk uddannet; anderledes var det i enklaverne. Her virkede der i første halvdel af 1700-årene 14 herreds- og birkefogder, men der findes kun få oplysninger om deres uddannelse. To havde studeret i København, een i Kiel, Halle og Jena, mens een havde været skriver. Af de 15 fogder fra tiden 1750—1800 havde de seks været immatrikuleret ved universitetet i København, af de øvrige var i hvert fald de to skrivere, mens fem var danske jurister.

Forholdene i de private retsområder adskilte sig ikke fra forholdene nordfor Kongeåen, hvor ikke mindst de private birke-dommere holdt sig på et meget lavt uddannelsestrin og ikke var højt estimeret i samtiden⁴⁷. Her som der var det altfor ofte gods-ejerens private tjenere, forvaltere eller skrivere, som overtog dommerembederne. Det fremgår også tydeligt af udnævnelsesbrevene fra enklaverne, at de vordende dommere ikke altid havde nogen juridisk uddannelse, når de blev udnævnt, for brevene gjorde det ofte til en betingelse for overtagelse af embederne, at de nyudnævnte aflagde eksamen⁴⁸.

Den danske juridiske eksamen gav dog ikke nogen garanti for kandidaternes kendskab til retsvidenskab. Selv om den aflagdes for fakultetet i København, kunne den i ældre tid tages på en månedstid, og bedre blev det ikke, når den i henhold til resolution af 5. april 1787 blev aflagt udenfor fakultetet, for lokale eksaminatorer. Det var iøvrigt grev Schack, der gav anledningen til denne resolution. Han havde overdraget skriverembedet ved Lustrup birk til en af sine tjenere, men da indtægterne kun var 12—16 rdlr., havde denne ikke råd til at tage eksamen i København⁴⁹.

Forholdene bedredes betydeligt efter 1800. I Riberhus-Lustrup-

birk var der fra 1830 akademisk uddannede folk, og også i de tre sydligere jurisdiktioner var der tale om mere kvalificerede mænd, selvom ingen af de dommere, der virkede her efter 1800, havde taget eksamen ved universitetet⁵⁰.

Der er således ingen tvivl om, at enklavesoggenes retsbetjente i uddannelse stod tilbage for deres kolleger i de slesvigske retskredse. Her havde man efter 1750 næsten kun akademiske dommere, i enklaverne nøjedes man med den mindre juridiske eksamen, som kun kendtes i Kongeriget. Kunne man ikke få lokale folk med denne eksamen, var man næsten altid nødt til at hente embedsmændene i Kongeriget. De slesvigere, som ville være jurister, studerede så at sige altid i Kiel eller ved andre tyske universiteter. Men så fine jurister behøvede man ikke i enklaverne, for hvad kendte de til kongerigsk lov, den lov, man levede under herovre.

Årsagerne til den forskellige udvikling i enklaverne og i Slesvig.

Grunden til, at forholdene udviklede sig så forskelligt i de to områder, må først og fremmest søges i de to forhold: de sønderjyske retsbetjentes bedre økonomiske stilling og påvirkningen fra Tyskland.

Der var i Slesvig og i enklaverne en afgørende forskel i den administrative struktur. Nordpå var de fleste bønder fæstere under private godser, hvilket medførte en forringelse af herredsfogedembedernes betydning. Birkerne indskrænkede i nogen grad antallet af de undersætter, der hørte til deres herred, og skifterne, som var en ikke uvæsentlig indtægtskilde, havde de overhovedet intet at gøre med før i 1793 og senere. Den kongerigske dommerstands økonomiske vilkår var derfor dårlige, og man må heri se den væsentligste årsag til, at det efter 1736 ikke lykkedes at give Kongeriget en dygtig og effektiv dommerstand⁵¹. I Slesvig var forholdene ganske anderledes, idet der her, bortset fra Lundtoft herred, Sundeved og egnen omkring Gram kun var meget få adelige fæstere. I mange tilfælde var to herreder forenet under een foged, og selvom en del af retsforretningerne var hen-

lagt under andre myndigheder, var dommernes økonomiske kår alligevel forholdsvis gode.

Fra 1788 foreligger der en række oplysninger om de kongerigske retsbetjentes indtægter. For de kgl. embeders vedkommende var de kun i ganske få tilfælde på over 300 rdlr., og indtægterne på under 200 rdlr. var ganske almindelige. De faste indtægter var ofte større end i Nordslesvig; det var accidenserne, der svigtede. I de private birker var den årlige indkomst endnu mindre, meget sjældent over 200 rdlr., og oftest under 100 rdlr.⁵².

Fra Haderslev, Åbenrå og Løgumkloster amter foreligger der tilsvarende oplysninger fra 1771, der viser, at indtægterne her gennemgående var dobbelt så store som i Kongeriget. I Frøs og Kalvslund herreder 366 rdlr., i Hviding og Nørre Rangstrup herreder 472 rdlr., i Gram herred 494 rdlr., i Haderslev herred 490 rdlr., i Tyrstrup herred 437 rdlr., i Rise herred med Varnæs birk 810 rdlr., i Sdr. Rangstrup herred 239 rdlr. og i Løgumkloster birk 200 rdlr.⁵³.

Der var således en afgørende forskel mellem retsbetjentenes indtægter i Nordslesvig og i Kongeriget. De gode indtægter i Slesvig var forudsætningen for, at det i Sønderjylland lod sig gøre at besætte de fleste embeder med fuldt kvalificerede folk. Men det er dog næppe hele forklaringen. Hvorledes, spørger man, er den tanke i det hele taget opstået, at herredsfogden helst burde være en literatus? Hvorfor begynder man i Sønderjylland at få akademiske dommere længe før end i Kongeriget? Der kan næppe være tvivl om, at denne udvikling er sket under stærk indflydelse af forholdene i Tyskland. Her havde man fra gammel tid ligesom i Danmark nævninge og ustuderede herredsfogder (Schultheis), men på et forholdsvis tidligt tidspunkt, delvis allerede i 1500-årene, skete der en ændring heri. De studerede embedsmænd — først og fremmest amtsforvaltere og amtmænd (Rentemeister) — kom efterhånden til at spille en større rolle som dommere, delvis fordi nævningene selv henviste de vanskeligere sager til dem. Også på dette punkt er der afgørende lighedspunkter mellem udviklingen i Tyskland og Sønderjylland, hvor det dog væsentligst kun var amtmanden, der overtog en del af herredsfogdens virkeområde. Efterhånden blev fogderne i

Tyskland, både i byerne og i de større embeder på landet, retslærde, men i de mindre landjurisdiktioner blev de ved med at være ustuderet. Nævningeinstitutionen mistede efterhånden sin betydning⁵⁴.

Den retslige og administrative udvikling i de forskellige tyske stater frembyder meget store lighedspunkter. Thi hvad de studerede råder lærte ved andre fyrstehoffer eller på de tyske universiteter, bragte de til anvendelse der, hvor de fik deres virke. Og hertugdømmerne var ingen undtagelse, thi de folk, der styrede dem, enten de sad i København, i Slesvig eller i Glückstadt, havde næsten alle fået deres uddannelse i Tyskland, ja nogle var endda indvandrede tyskere⁵⁵. Også her trængte den opfattelse igennem, at dommerstanden skulle bestå af skolede jurister.

Først var det selvfølgelig de højere domstole, der blev besat med lærde folk. Allerede landretsordningen af 1573 regner hermed⁵⁶, og efterhånden trængte den tyske skik igennem også ved underretterne.

Denne udvikling fik betydning for dommerstandens uddannelse, men også for dens nationale oprindelse, idet den i så høj grad fremmede tilvandringen fra helstatens tysksprogede område. Den fik dog også på anden måde afgørende indflydelse på udviklingen i Sønderjylland. De på tyske universiteter uddannede herredsfogder og advokater fremmede i høj grad brugen af det tyske sprog i retsforhandlinger, de dansktalende sønderjydere medvirken i retslivet blev mere og mere indskrænket, mere og mere meningsløs. Pastor Dyssel siger i sin Indenlandsrejse, at: »hele almuen næppe forstår en tysk periode i sammenlæng . . . min herre forestiller sig lettelig denne urimelighed: at otte danske bønder som stokkemænd skal anhøre, hvad to tyske rabulister mundhugges om på tinget«⁵⁷. Også de gamle danske retsregler blev skubbet til side, thi på de tyske universiteter var det først og fremmest romerretten, som blev doceret. Selvom denne vel aldrig blev almindelig godkendt, blev recipe-ret, i Slesvig, kom den dog på forskellig måde til at betyde en hel del⁵⁸, og med den og juristernes uddannelse på de tyske universiteter fulgte de mange fremmedartede, væsentligst latinske, juri-

diske udtryk, som gjorde retssproget til et kaudervælsk, som selv den tysksprogede ikke-jurist måtte give op overfor. Den lærde dommerstand betød et yderligere skridt — et stort skridt endda — henimod Sønderjyllands fortyskning.

Hvorfra kom retsbetjentene?

I ældre tid var herredsfogderne bønder, og det vil sige, at de i næsten alle tilfælde var født på egnen, som regel endda i herredet. Noget anderledes blev det, da skriverne og lakajerne begyndte at gøre sig gældende. En tjener måtte jo kunne tale sin herres sprog, og herrerne i Nordslesvig var næsten altid tyske, holstenere eller indvandrede. Den herredsfoged, der kom fra skrivestuen, måtte også være fuldt ud fortrolig med tysk, som næsten overalt var administrationssproget. Og da akademikerne for alvor begyndte at gøre sig gældende, var det naturligt, at de enten kom fra tysktalende egne eller i hvert fald fra hjem med tysk kultursprog. Det var slet ikke så let for en dreng, der var vokset op i en ren dansk egn, og som knap kendte et tysk ord, at skabe sig en akademisk karriere. Det kunne gøres, men vejen var træls. På forhånd må vi, efter det vi ved om landets forhold og om herredsfogdernes uddannelse, regne med, at en ikke helt ringe del af de nordslesvigske herredsfogder har været tysk, enten ved at være født i tyske egne eller i tyske hjem.

I den følgende tabel belyses retsbetjentenes afstamning. Justitiarerne på de adelige godser er ikke medtaget undtagen for Gram gods' vedkommende, og da kun i de få tilfælde, hvor de ikke samtidig har beklædt andre retsbetjentembeder. Dette skyldes især det praktiske hensyn, at det har været umuligt at skaffe fuldstændige oversigter over justitiarerne. Hertil kommer, at disse stillinger i ældre tid ofte blev besat med folk, som allerede tidligere var embedsmænd. Et kancellipatent af 5. marts 1799 fastslog dog, at dette ikke måtte ske uden kongelig tilladelse. Og året efter blev det påbudt, at kun folk med juridisk eksamen måtte virke som justitiarer, og at ansættelse af nye justitiarer skulle anmeldes for Overretten. Efter ordningen af de adelige godsers retsvæsen i 1805 skulle de indsatte embedsmænd bekræftes af kongen og betragtes som kgl. embedsmænd⁵⁹. I 1800-

årene var det ofte advokater eller embedsmænd fra byerne, der beklædte disse embeder.

Statistikken omfatter heller ikke officialen i Christiansfeld og kogsinspektørerne, der havde en stilling, svarende til de adelige justitiarers. I tallene er også medregnet herredsfogderne i Vis herred og i de gråstensk-augustenborgske områder^{no}.

*Oversigt over herreds- og birkefogdernes afstamning
1700—1848.*

	De slesvigske områder				Enklaverne			
	1700- 50	1751- 1800	1801- 48	ialt	1700- 50	1751- 1800	1801- -48	ialt
Nordslesvig	31	16	14	61	5	6	3	14
Kongeriget	1	2		3	5	3	4	12
Dansk Sydslesvig . .	3		3	6				
Tysk Sydslesvig . .	6	14	14	34				
Holsten	2	7	9	18			1	1
Tyskland	6	3	4	13				
Norge		1		1		1		1
Ubekendt	28	1		29	5	4		9
Ialt	77	44	44	165	15	14	8	37

Ser man bort fra enklaverne, omfatter statistikken ialt 165 personer. Heraf mangler der oplysninger om 29 personer, næsten alle fra tiden 1700—50. Af de resterende 136 var 71 fra de danske områder, 65 fra de tyske. Når der er så forholdsvis mange fra Sydslesvig, skyldes det, at en del af herredsfogderne var kommet til verden i de sydslesvigske byer, hvilket i og for sig ikke er mærkeligt. Slesvig var jo en embedsmandsby frem for nogen, og Flensborg var hertugdømmets største by. De, der er født i de sydslesvigske købstæder, er i oversigten anbragt under det tyske Sydslesvig, en placering, hvis rigtighed måske kan diskuteres for Flensborgs vedkommende. Forholdene her var jo nationalt set meget blandet. Men da herredsfogderne væsentligst kom fra socialt højerestående befolkningsklasser, som i Sydslesvig næsten altid havde tysk kultursprog, er der ingen tvivl om, at også flensborgerne i næsten alle tilfælde var fra tyske hjem.

Selv om oplysningerne fra de første 50 år er ret mangelfulde, er der dog ingen tvivl om, at der i denne periode ikke fandtes

så mange indvandrede sydfra, og at de indfødte nordslesvigere på denne tid endnu har spillet en dominerende rolle. Man må dog gøre sig klart, at selv om de fleste af disse måske nok har været fra dansktalende hjem, var der også en del af dem, som stammede fra tyske slægter, som kun i een eller to generationer havde boet i Nordslesvig og derfor havde bevaret deres tyske kultur; andre har tilhørt gamle indfødte slægter, som i kraft af embede, virksomhed eller uddannelse var blevet fortysket. Forholdene er her de samme som ved amtsforvalterne. En vurdering, der alene bygger på en fødselsstatistik, kan derfor ikke blive rigtig. I virkeligheden er det tyske indslag i Nordslesvigs dommerstand før 1750 større, end de nøgterne tal i en fødselsstatistik kan vise. Det samme gælder selvfølgelig i lige så høj grad efter 1750, da de danskfødte i forvejen er i betydelig mindretal, nemlig 1751—1800: 19 danskfødte mod 24 tyskfødte og 1801—48: 17 danskfødte mod 27 tyskfødte. Af disse 36 danskfødte var to født i Kongeriget og een i Norge. Ser man lidt nærmere på fordelingen indenfor de enkelte amter, viser det sig, at der er visse forskelligheder. Mærkeligt er det, at der var forholdsvis flest tyskere i landsdelens nordligste amt, Haderslev, hvor der i perioden 1750—1848 var seks nordslesvigere, een fra kongeriget og een nordmand, men 17 tyskere. I Tønder og Løgumkloster amter var der ni danskfødte og syv tyskfødte, i Åbenrå amt og Lundtoft herred er tallene fem og syv.

Retsbetjentenes sociale oprindelse.

Mange af herredsfogderne kom fra tysktalende egne, næsten uden undtagelse havde de fået deres uddannelse på tyske universiteter. Men skal man helt klarlægge deres nationale tilhørsforhold, vel også deres nationalpolitiske betydning, er det vigtigt også at kende deres sociale afstamning. Standens almindelige indstilling overfor dansk og tysk kultur såvelsom dens almindelige omdømme i befolkningen må i høj grad have været præget af, om dens medlemmer kom fra hjem på et højt socialt niveau, eller om de var vokset op i småkærshjem. For siden middelalderen havde det jo været således, at overklassen i Slesvig havde været tysk, med tysk sprog, præget af tysk kultur, og tysk blev

derfor også det fine sprog. Spørgsmålet får selvfølgelig ikke mindst betydning for dem, der var født i Nordslesvig eller den danske del af Sydslesvig⁶⁰.

*Oversigt over de nordslesvigske retsbetjentes sociale oprindelse
1750—1848*

	Nordsl.	Konge- riget og Norge	Dansk Sydsl.	Tysk Sydsl.	Holsten	Tyskland	Ube- kendt	Ialt
Embedsmænd, advo- kater og officerer..	23	2	2	19	12	4		62
Bypatriciatet	2	1		2				5
Forpagtere	2							2
Skipperne	4							4
Gæstgivere og bræn- devinsbrændere ...	2							2
Håndværkere	2			1				3
Ubekendte	5	1	2	6	5	5	1	25
Ialt....	40	4	4	28	17	9	1	103

Tallenes tale er klar og tydelig. Herredsfogderne er i overvejende grad kommet fra embedshjem, 62 af dem, om hvem der foreligger oplysninger, var embedsbørn, lige ved 80 pct. Alle de, der kom fra de tyske egne, tilhørte overklassen, men også de fleste nordslesvigere var rekrutteret herfra, selv om der dog her er otte, som var vokset op under mere beskedne kår.

Nationale problemer.

Gør man regnskabet op, kan man sige, at af de 103 herreds- og birkefogder, som har virket i de slesvigske retskredse 1750—1848, var 54 vokset op i de tyske områder, af de øvrige 49 kom fire nordfra. Af de 44, som var født i de danske dele af Slesvig, kom 25 fra embedshjem, fire fra andre socialt højere stående hjem. Selvom det kan være farligt at generalisere, tør man dog nogenlunde regne med, at i hvert fald 83 af herredsfogderne enten var født i tyske egne eller vokset op i hjem, hvor man talte tysk eller følte sig nær knyttet til tysk kultur. Kun 12 af de 103 kan med nogenlunde sikkerhed siges at være af rent dansk afstamning. Socialt såvel som gennem deres uddannelse var de nordslesvigske herredsfogder præget af tysk sprog, tysk

kultur, tysk retsopfattelse. De var børn af overklassen, de var de tyske universiteters disciple. Underligt var det vel ikke, om deres sind vendte sig bort fra Danmark, da nationalismens lidenskaber skilte vandene i det slesvigske land.

Vender vi os fra Slesvig til enklaverne, møder vi helt andre forhold her. Rettens embedsmænd var enten indfødte, eller de var indvandret fra Kongeriget, kun een eneste vides at være kommet til verden sønden for Skelbækken. Og de, der havde studeret, havde besøgt universitetet i monarkiets hovedstad. Her levede menneskene under dansk ret, her dømte folk, der var og følte sig som danske, her sad dommere, der havde fået samme uddannelse — omend den tit var ringe — som dommerne nordfor Kongeåen. Det var som to verdener. Og alligevel var menneskene i de slesvigske og de kongerigske retskredse af samme rod, deres vilkår var de samme, deres sprog, deres tankesæt ens, tit boede de gård om gård, for grænsen mellem de to verdener var ikke trukket med en lineals streg, ejheller fulgte den gamle skel, bæk eller bakke, den gik ud og ind i den enkelte landsby. En kongerigsk gårdmand kunne have en slesvigsk nabo.

Grænsen var tilfældig, den skyldtes ejendomsforhold i middelalderen. Fordi Møgeltønderhus fra gammel tid hørte til bisoppen i Ribe, fordi dronning Margrethe skænkede Trøjborg til samme bispestol, fordi andre gårde og huse hørte under institutioner i Ribe, kom disse bønder til at leve under en anden lov, derfor blev deres sind aldrig vendt sønderud. Historiens tilfældigheder — men tilfældigheder, der på mange måder kom til at forme Vestslesvigs skæbne. Fordi nordslesvigernes og mellemslesvigernes skæbne blev spundet sammen med det tyske Sydslesvigs og Holstens, kom de til at få love, som de ikke forstod, kom de til at lytte til advokater, hvis tale var dem fremmed, at modtage domme, hvis indhold kun andre kunne forklare dem. Det tilkommer ikke historikeren at fælde dom over fortiden, men som vi har hørt før, er der mænd i samtiden, en amtmand Wedel, en provst Bargum, en generalsuperintendent Adler og mange andre, som har fældet dommen over den historiske udvikling, har fordømt det meningsløse heri. Men konservatisme, et typisk træk i slesvigernes naturel, vel også social og national fordom, hindrede

en ændring i grænselandets forvirrede forhold, indtil krigens storme, erobring og genforening fejede det gamle til side og skabte plads for det nye.

FISKALER.

Den 18. juni 1705 blev licentiat Joh. Chr. de Bähr i Tønder udnævnt til *fiscalis ordinarius*. Han skulle sørge for, at der ikke fandt excesser sted i amtet og skulle angive dem overfor amtmanden. På denne tid var der iøvrigt sådanne offentlige anklagere flere steder i de fyrstelige amter¹.

Efterhånden kom der amtsfiskaler eller »Sachwalter« rundt om i amterne. I 1731 blev Jacob Abraham Berger udnævnt til amtsfiskal for Flensborg amt². I Åbenrå amt havde man fra gammel tid en særlig offentlig anklager, delefogden³. Dette embede blev senere forenet med byfogedembedet i Åbenrå by. Men denne var ikke nogen literatus, og når der var tale om større inkquisitionssager, måtte delefogden, som det siges i 1722, betjene sig af en fremmed pen⁴. I 1733 ønskede amtmand Massow at få udnævnt en fiskal i Åbenrå og Løgumkloster amter, for at man hurtigere kunne håndhæve de kongelige rettigheder i stedet for, at man, som nu, skulle hente en fiskal fra fremmede steder. Disse embedsmænd fandtes rundt om, foruden i Tønder og Flensborg også i Haderslev og Husum. Fiskalen skulle først og fremmest tage sig af de større pinlige og kriminelle sager, men skulle også sørge for, at excesser, som foregik hemmeligt eller åbenlyst, ikke blev trådt under fode, men blev angivet for amtmand, herreds- og birkefogder. Han skulle lønnes af det kommunale amtsregnskab, »Amts-Anlage« regnskabet, for hver enkelte sag. Det blev advokat Matthias Lange, der blev den første amtsfiskal i Åbenrå amt⁵.

I Haderslev amt havde beboerne allerede i 1701 anmodet om, at der måtte blive udnævnt en fiskal i amtet, overfor hvem de kunne fremføre deres klager⁶. Der blev dog vist ikke ansat nogen særlig anklager i Haderslev amt førend i 1733, da Jens Christian Maylandt fik bestalling som amtsfiskal⁷. I 1735 blev Georg Claeden fiskal i Sønderborg amt og by samt på hele Als⁸, og herefter var hele Nordslesvig blevet forsynet med offentlige anklagere⁹.

Nogen særlig succes blev embedet dog næppe, man var klar over, at man udmærket kunne klare sig ved at lade advokaterne skiftevis overtage hvervet som anklager. Der var dog, udtalte amtmanden i Haderslev i 1820, den fordel derved, at man var sikker på altid at have en dygtig mand til de ofte vanskelige forretninger. Der blev da også samme år udnævnt en ny fiskal i Haderslev amt og by, advokat Marquardsen¹⁰, der først døde i 1840.

Da embedet i Åbenrå var vakant i 1793, udtalte en af ansøgerne, advokat Michaelsen, som iøvrigt fik stillingen, at han søgte den, fordi en fiskal lettere ville få en stor praksis, da folk var så tåbelige at tro, at han havde særlig lejlighed til at gøre dem lykkelige eller det modsatte. Iøvrigt mente han, at der kun een gang hvert 10. år forekom en sag, der kunne give fortjeneste. Da Michaelsen døde i 1803, stod embedet ubesat, og opgaverne gik på skift mellem byens advokater. I 1813 søgte advokat Meyland om at blive udnævnt til fiskal, men både by og amt gik imod. Magistraten udtalte iøvrigt — noget sarkastisk — at Meyland skulle se først at blive overrets- og landsretsadvokat. Det var den vej, de unge måtte gå for at komme frem¹¹.

Embedet blev altid besat med advokater i byen, og fiskalerne vil derfor blive behandlet under eet med disse mænd.

TINGSKRIVERNE.

I ældre tid var der næppe nogen fast skriver knyttet til tinget. Skulle der udfærdiges skriftlige vidnesbyrd om, hvad der var foregået på tinge, blev disse ført i pennen af en af de tilstedeværende skrivekyndige, som regel en gejstlig person, eller eventuelt af den mand, til hvem vidnesbyrdet blev udstedt¹. Endnu i 1500-årene var det ofte sognepræsterne, der fungerede som tingskrivere, men i århundredets anden halvdel fandtes der dog også egentlige retsskrivere². Hvilken uddannelse disse har haft, foreligger der kun få oplysninger om. I Haderslev amt kendes der fra slutningen af 1600-årene en mand, som foruden at have været fuldmægtig på amtstuen også var »pensionær«³. Omkring 1700 var der endnu flere tingskrivere, som var gårdmænd, f. eks. Oluf Petersen i Rødding (d. ca. 1680)⁴ og Gregers Petersen Holm, ejer af Holmgaard i Brøns, nævnt 1663 og 1711⁵. Hans

Jepsen i Lundtoft herred, udnævnt 1782, havde en af de bedste gårde i amtet; den gik i arv til sønnen, Peter Jepsen, der blev faderens adjunkt i 1827 og senere blev stænderdeputeret⁸. Andre steder var det skolelærere, som var tingskrivere, således bl. a. Christian Frederiksen i Lundtoft herred, der var skolemester i Rinkenæs, nævnt 1734, død 1782⁷. I Nybøl herred var Hans Christian, der fik bestalling 1715, og Jørgen Lassen, fra 1736, nævnt endnu 1757, både tingskrivere og skolelærere i Broager⁶. Andreas Petersen, der var tingskriver i Egen Herred fra 1727—52, var også lærer i Elstrup⁹. Johannes Gottlob Kirstein på Ærø, nævnt 1743—54, var både organist og tingskriver¹⁰.

Ofte var det iøvrigt således, at tingskriverembederne — ligesom også herredsfogedembederne i ældre tid — gik i arv fra far til søn. I Als Sdr. herred fik således Peter Danielsen i 1693 ekspektance på tingskriverembedet efter sin far Daniel Christensen. Da han ved faderens død ikke var voksen, beklædtes det af hans stedfader David Boy indtil han i 1707 selv kunne overtage det¹¹. I Gram og Tyrstrup herreder blev Claus Friedrich Mann i 1721 adjungeret faderen Lorentz Lassen. Tidligere havde Claus Nielsen Mann og dennes fader beklædt stillingen¹². I Haderslev herred efterfulgte Bonaventura Schrøder 1751 sin fader Hans Thomsen Schrøder, og efter hans død fik broderen Thomas Ludvig Schrøder embedet i 1763¹³. I Hviding og Nørre-Rangstrup herreder kom Peter Gregersen Holm ca. 1716 efter sin fader, der havde beklædt stillingen fra omkr. 1663¹⁴.

Alt i alt var det en ret broget flok af mennesker, der omkring 1700 betjente pennefjeren ved de nordslesvigske underretter. Der var næppe nogen studeret mand imellem dem, og det er måske endda et spørgsmål, om man, som det er sket, kan karakterisere dem som halvstuderede¹⁵. Et vist elementært kendskab til skrivekunsten var den væsentligste forudsætning.

Tingskrivernes indtægter og uddannelse.

I løbet af første halvdel af 1700-årene skete der dog de fleste steder en ændring heri. Efter Christian 6.s regeringstiltrædelse overgik tingskriverne fra at være udnævnt af amtmanden til at få kongelig udnævnelse¹⁶, og deres kår blev efterhånden forbed-

ret. Det var ret omfattende forretninger, der påhvilede retsskriverne, selv om visse aktuarforretninger var overtaget af amtsforvalterne, og disse førte skyld- og panteprotokollerne undtagen i Haderslev amt. Indtægterne blev også for de flestes vedkommende ret betydelige. I 1771 var de således i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder ca. 288 rdlr., i Frøs og Kalvslund herreder ca. 50—60 rdlr., i Haderslev herred ca. 430 rdlr., i Gram og Tyrstrup herreder ca. 500 rdlr. I Åbenrå amt var indtægten ca. 870 rdlr. og i Løgumkloster amt og birk 300 rdlr.¹⁷. Bortset fra Frøs og Kalvslund herreder er der gennemgående tale om indtægter, som næsten ligger på højde med herredsfogdernes. I andre egne var den årlige indkomst dog meget mindre, i Lundtoft herred opgives den i 1782 til næppe 50 rdlr.¹⁸ og i Als Nørre herred i 1785 til ikke over 90 rdlr.¹⁹.

De fleste steder var der dog skabt de nødvendige forudsætninger for at få tingskrivere, der havde en virkelig kvalificeret, ja akademisk uddannelse. Den udvikling, som det nordslesvigske retsliv gennemgik i 1700-årene, gjorde det også nødvendigt, at der skete en gennemgribende ændring af deres uddannelse og kvalifikationer. Det tyske retssprog trængte mere og mere igennem, den stærke påvirkning af romerretten og de mange fremmede latinske udtryk medførte, at man måtte have folk med en vis akademisk skoling. Da præstesønnen Peter Hygum fra Roager i 1740 søgte ekspektance på retsskriverstillingen i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder, udtalte herredsfogden, at han ikke kunne bruges, da han ikke kunne latin, hvilket var nødvendigt af hensyn til advokaterne²⁰. Selv om der aldrig fra administrationens side fremkom almindelige bestemmelser om, at tingskriverne eller aktuarerne, som den sædvanlige betegnelse efterhånden blev, skulle have akademisk uddannelse, blev det dog i løbet af 1700-årene således, ikke mindst i Haderslev amt, at embederne blev besat med universitetsuddannede folk. I Hviding og Nørre-Rangstrup ansattes en jurist ca. 1716, i Frøs og Kalvslund 1737, i Haderslev herred 1751, i Gram herred 1776 og i Tyrstrup herred 1795²¹. Men at der een gang havde været en studeret mand i embedet, var dog ikke ensbetydende med, at hans efterfølgere også var det, og endnu i slutningen af århundredet

sad der flere steder folk uden juridisk eksamen. De havde som regel skriveruddannelse eller havde taget studentereksamen, men nogle steder var der også tingskrivere med meget ringere kvalifikationer, f. eks. på de augustenburgske godser på Als, hvor stillingerne indtil 1837 blev besat med mænd, som tidligere havde været lakajer hos hertugen²², eller Lundtoft herred, hvor tingskriverne fra 1782 til efter 1848 var gårdmænd²³. Dette hang sammen med embedets meget ringe indtægter, hvilket skyldtes de mange adelige og hertugelige fæstere i herredet, som var unddraget den kgl. jurisdiktion. Her var forholdene omtrent som i Kongeriget. Visse steder var embedet iøvrigt gennem en længere årrække forbundet med et andet embede, i Åbenrå amt og Løgumkloster birk var amtsforvalteren således aktuar, i Als Sønder herred var det husfogden.

I den følgende tabel gives en oversigt over retsskrivernes uddannelse i de større embeder. De augustenburgske og gråstenske godser samt alle mindre birker og enklavejurisdiktionerne er ikke medtaget, Ærø først fra 1784. Den omfatter kun tiden 1750—1848 og omfatter ikke de embeder, som i hele perioden har været forenet med andre embeder²⁴:

Oversigt over tingskrivernes uddannelse 1750—1848

	Haderslev amt		Sønderborg og Nord-		Tender amt		Ialt
	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	
Skrivere	6	2	5	1	5	2	21
Militære		1					1
Studenter	3						3
Uddannelse på univ. (eller jur. eksamen)	9	9	4	9	1	4	36
Skolelærere			2		1		3
Gårdmænd					1	1	2
Lakajer			1				1
Ubekendt	3		3		2		8
Ialt..	21	12	15	10	10	7	75

Oplysningerne fra 1751—1800 er, som man vil se, ret ufuldstændige, men da de fleste af dem, om hvem der mangler oplysninger, utvivlsomt har været ikke-akademikere, har de ustuderede spillet en endnu større rolle, end det fremgår af tabellen. Der er iøvrigt en ganske tydelig forskel mellem Haderslev og de to

andre amter, i Tønder amt og antagelig også i Sønderborg amt er de studerede i mindretal før 1800, mens flertallet af tingskriverne i Haderslev amt i hvert fald har været studenter, og nogle af de skriveruddannede har vel også været på latinskole. Det er selvfølgelig de gode indtægter i dette amt, som har gjort det muligt at få embederne besat med studerede folk, mens man andre steder har måttet være tilfredse med skrivere, ja, endog med gårdmænd. I 1800-årene var de juridisk uddannede i så afgjort flertal, og det var kun ganske enkelte steder, at der endnu var folk, som kun havde en praktisk uddannelse bag sig. Ofte var det iøvrigt således, at juristerne begyndte deres løbebane som aktuarer for så senere at overtage et herredsfogedembede, et enkelt tilfælde på det modsatte kendes dog også: Oswald A. Timmermann, der fra 1836 var tingskriver i Tyrstrup herred efter fra 1831 at have været herredsfoged i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder.

Hvorfra kom tingskriverne?

Om tingskrivernes afstamning i tiden før 1700 foreligger der så at sige ingen oplysninger, men alt tyder på, at de som regel stammede fra egnen, var indfødte. Også fra tiden 1701—1750 er oplysningerne så ufuldstændige, at det ikke er muligt at nå til sikre tal. Det er dog hævet over enhver tvivl, at langt de fleste var indfødte nordslesvigere, det vides om mange af dem, og hvor oplysninger mangler, er navnene som regel vidnesbyrd om deres danske afstamning. Det er først efter 1751, da de universitetsuddannede for alvor gør sig gældende, at billedet helt skifter karakter, som det fremgår af følgende oversigt²⁵.

Oversigt over de nordslesvigske tingskrivers afstamning 1751—1848

	Haderslev amt		Sønderborg og Nordborg amter		Tønder amt		Ialt
	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	
Nordslesvig	9	3	4	6	3	3	28
Kongeriget	1	1				1	3
Dansk Sydslesvig ..			2				2
Tysk Sydslesvig ..	3	3	3	2	3	2	16
Holsten	4	4	1	2		1	12
Tyskland			1				1
Ukendte	4	1	4		4		13
Ialt	21	12	15	10	10	7	75

Oversigten viser, at der har været en betydelig indvandring sydfra, ialt 29 af de 62, om hvis afstamning der foreligger oplysning, altså knap halvdelen; der er mærkelig nok ingen større forskel imellem perioden før og efter 1800, selv om de studerede vinder så stærkt frem efter 1800. I 1800-årene er tyskerne stærkest fremtrædende i Haderslev amt, mindst i Sønderborg amt. Man kunne næsten fristes til at drage den slutning, at desto bedre embederne var, desto stærkere var det tyske indslag.

En sammenligning med herredsfogderne viser, at der blandt disse er flere tyskfødte end blandt retsskriverne. Da uddannelsen i tiden efter 1800 er omtrent den samme for begge, kan man, i hvert fald for denne periodes vedkommende, ikke søge forklaringen heri. Man kan måske ikke helt se bort fra, at ønsker om at få embederne besat med folk, der havde kendskab til dansk, kan have spillet en rolle. Det betød måske nok mere for retsskriveren end for herredsfogden at kunne tale og skrive dansk.

I enklaveområderne var forholdene helt anderledes. Om uddannelsen foreligger der her meget få oplysninger, men denne har uden tvivl været ret ringe, og i 1700-årene var det kun meget få, der var danske jurister. Man tog som oftest folk, der på en eller anden måde stod i tjenesteforhold til godsherren. Og så at sige alle stammede fra egnen. I tiden 1750—1848 har der været 16 herredsskrivere i de sønderjyske enklavejurisdiktioner; om 3 af disse mangler der oplysninger; af resten var 12 født i Nordslesvig og så at sige alle i den retskreds, hvor de fik deres virke. Kun een var født i Kongeriget²⁶, og han var da også både herredsskriver og herredsfoged.

ADVOKATERNE.

Selvom advokaterne ikke var egentlige embedsmænd, vil det dog være naturligt at medtage dem i en undersøgelse vedrørende embedsstanden, da deres stilling og deres betydning ikke var væsentlig forskellig fra herredsfogdernes og tingskrivernes. De havde den samme uddannelse som de fleste af disse, ja ofte begyndte retsembedsmændene deres karriere som advokater.

Advokaterne omtales i landretsordningen af 1573, hvor det hedder, at det står parterne frit for at bruge advokater indenfor og udenfor hertugdømmerne, og det fremgår af udtrykkene, at advokater allerede på dette tidspunkt har været almindelig brugt¹. Man har dog næppe anvendt advokater ved de nordslesvigske underretter i 1500-årene. Af tingbøgerne får man det indtryk, at det først er i løbet af anden halvdel af 1600-årene, at advokaterne for alvor gør sig gældende her.

Uvilje mod advokaterne.

Fra myndighedernes side var man klar over, at advokaterne let kunne fremme menigmands trættekærlighed; især de gottorpske hertuger havde opmærksomheden henvendt på dette problem. En hertugelig forordning af 3. juni 1699 fastslog, at for at spare tid og penge og undgå vidtløftighed skulle sagerne ved underretterne forebringes af parterne selv eller af deres gode venner og naboer, ikke af advokater og prokuratorer². Forbudet mod at anvende advokater »ved ting og ret« blev gentaget i den hertugelige forordning af 25. sep. 1708³, og i 1709 blev det påbudt, at alle advokater i de hertugelige områder skulle aflægge ed, og at de af dem udfærdigede skrifter ikke måtte antages ved retterne, før denne ed var aflagt⁴.

Også i de kongelige amter var man betænkelig ved advokaternes virksomhed. I 1703 udtalte amtsforvalter Hey og overførster Ritter i Haderslev ønsket om, at »de mange retsprocesser blandt undersåtterne og de hyppige besøg på tinge måtte blive afskaffet, og at der her i amtet ingen advokater måtte tåles, da disse for vindings skyld tilskyndede bønderne til unødige processer og forårsagede stor vidtløftighed og uro«⁵.

I 1710 anmodede hertug Ernst August om tilladelse til som guvernør at måtte forbyde borgerne i Sønderborg at benytte sig af advokater uden hans skriftlige tilladelse⁶. I en skrivelse til regeringen i Glückstadt blev det den 12. sep. 1710 påbudt, at ingen måtte benytte sig af advokater uden tilladelse fra den lokale øvrighed⁷, og den 11. oktober 1710 kunne hertug Ernst August udsende en skrivelse, hvori han i kongens navn befalede borgmester og råd fra retten at afvise sådanne liderlige, samvit-

tighedsløse og vindesyge advokater, som på træsk vis får borgerne til at føre unødvendige processer. Ofte drejer det sig kun om bagateller, og der kommer store udgifter i sager, der kunne forrettes ved et bud, alt til stor skade for undersåtterne, som kan blive ruineret derved⁹.

Virkningen af det kgl. påbud blev dog betydelig formindsket ved et reskr. af 16. feb. 1711, hvori det hed, at øvrigheden ikke uden særlige grunde måtte nægte at give den ønskede tilladelse⁹.

Forholdene i begyndelsen af 1700-årene.

Antallet af advokater i Nordslesvig på denne tid var ikke overvældende. I Haderslev var der i 1709 kun een advokat, men stud. jur. Wilh. Martin Lohmeyer fra Thüringen udførte dog også advokatforretninger. Magistraten forbød imidlertid dette, fordi han var en fremmed. Flere af byens borgere bad da om, at han måtte fortsætte sin virksomhed, da en literatus var meget påkrævet, og man ellers var nødt til at hente advokater fra Flensborg, Tønder og Slesvig. Han fik da også kongens tilladelse til at fortsætte¹⁰.

Heller ikke i de andre nordslesvigske byer var antallet af advokater i de første årtier af 1700-årene særlig stort. I 1722 var der kun een i Åbenrå¹¹, og i 1737 indberettede magistraten i Sønderborg, at der ingen advokat var der i byen. Tidligere havde man haft en prokurator, som havde haft nogle småsager, men han var nu død, og man måtte hente advokater fra de andre byer. En stud. jur., der var i tjeneste hos hofråd Jessen, påtog sig dog undertiden at betjene nogle parter ved retten her¹². I Tønder var der i 1709 fem advokater, som aflagde den nye ed¹³, og i 1737 var tallet steget til seks. Om en af dem, fiskalen Georg de Bähr, siges det da, at han var en gammel practicus, der nok havde lært sit, men gennem sin sædvanlige vidtløftighed ofte mere gjorde sagerne dunkle end belyste dem på behørig måde. Om en anden, Anton Fr. Piper, hed det derimod, at han var dygtig, solid og kortfattet og kun ville føre gode sager. Amtmanden mente iøvrigt, at advokaterne for fremtiden skulle prøves af ham, men syntes ikke, at en almindelig prøve var nødvendig¹⁴.

Advokatordning og tyske advokater.

En gennemgribende omordning af advokatvæsnets fandt sted ved den store advokatordning af 14. marts 1740¹⁵, som i virkeligheden blev normgivende for hele perioden indtil 1848. Den fastslog, at al udøvelse af advokatvirksomhed var afhængig af kgl. koncession, og at de advokater, der for fremtiden fik en sådan, først skulle eksamineres af Overretten. Hvor der fandtes ordentlige advokater, skulle de såkaldte »tyske advokater« hverken føre mundtlig procedure eller indgive skriftlige indlæg.

Forordningen gav ikke blot menigmand tilladelse til fortsat at føre sin egen sag, men der udtryktes også håb om, at sagerne ved underretterne kunne afgøres uden hjælp fra advokaterne. I virkeligheden fik advokaterne dog næsten fuldstændig eneret på at drive advokatvirksomhed, og bestemmelserne kunne kun fortolkes således, at det var de akademisk uddannede jurister, som fik dette privilegium.

Advokatordningen er sikkert påvirket af tyske forbilleder. I Preussen var der således allerede i 1713 indført eksamen for advokaterne; de skulle ligesom advokaterne i hertugdømmerne forsynes med et »patent«, og kun de havde lov til at udfærdige supplikker¹⁶. I Danmark skulle prokuratorerne ligeledes have autorisation, og også her var der blevet indført eksamen for vordende prokuratorer, idet disse efter forordningen af 10. feb. 1736 var forpligtet til at lade sig eksaminere på samme måde som dommerne. De pågældende bestemmelser blev iøvrigt ikke altfor godt overholdt, og de almindelige prokuratorer var jo kun danske jurister og manglede derfor i ældre tid den akademiske uddannelse¹⁷. Der er således en ret stor forskel mellem udviklingen i Sønderjylland og i Kongeriget.

Advokatordningen betød dog ikke, at de tyske advokater, som ikke var jurister, men som regel kun havde skriveruddannelse, forsvandt. Der blev i de følgende år, især i Tønder, men også i Sønderborg, givet koncession til folk, som ikke havde studeret, og som i hof- og statskalenderen kaldes tyske advokater¹⁸. Endnu så sent som i 1793 søgte Jørgen Kortzen i Sønderborg om at få bevilling som tysk advokat. Han udtalte i sin ansøgning, at der

næppe var nogen akademisk jurist, der udelukkende kunne leve af at være advokat i Sønderborg. Magistraten oplyste, at Kortzen ofte blev brugt af folk til skriftlige udfærdigelser, når de ikke efter loven var henvist til advokater. Der var nok en tysk advokat i forvejen, Chr. Benning, men han kunne ikke med rette klage over, at en anden ville gå samme vej. Trods magistratens velvillige udtalelse fik Kortzen dog afslag fra Kancelliet¹⁹.

Kortzen var en af de såkaldte vinkelskrivere, som var advokaterne en torn i øjet. Den 13. dec. 1768 udstedtes der et mandat imod vinkelskriverne i Haderslev amt, foranlediget af advokaternes klage. Det blev i denne forbindelse pålagt øvrighedspersonerne for fremtiden ikke at modtage memorialer og skrivelser, som ikke var forfattet eller underskrevet af advokater²⁰. Den sidstnævnte bestemmelse blev i det følgende år udvidet til også at gælde Tønder amt²¹, og ved kgl. mandat af 22. feb. 1793 fik den almindelig gyldighed i hele hertugdømmet.

Antallet af tyske advokater var dog ikke stort, og af de 47 advokater, der i 1700-årene praktiserede i Tønder, var kun de syv ustuderede tyske advokater, 35 havde akademisk uddannelse, og om de fem mangler der oplysning. I Sønderborg og Nordborg amter var der i samme tidsrum kun to ikke-studerede, 15 akademikere og een, om hvis uddannelse der ingen oplysninger foreligger. Hverken fra Åbenrå og Løgumkloster amter eller fra Haderslev foreligger der sikre vidnesbyrd fra tiden efter 1740 om ikke-akademiske advokater. Studieårene var for næsten alles vedkommende udelukkende tilbragt ved universitetet i Kiel eller ved andre tyske universiteter. Kun i et par enkelte tilfælde har de vordende advokater besøgt universitetet i København²².

Begrænsning af advokaternes tal.

I de årtier, der fulgte efter udstedelsen af advokatordningen, blev advokaternes antal meget stærkt forøget. I 1745 var der 12 advokater i Tønder, hvoraf de syv var literati, de fem tyske advokater²³. Udviklingen efter 1770 fremgår af følgende oversigt²⁴.

*Oversigt over antallet af advokater i Nordslesvig
1770—1847*

	Åbenrå amt med Løgum- kloster Og Gråsten	Haderslev amt	Nordborg og Sønderborg amter	Tønder amt	Ialt
1770	5	11	4	11	31
1780	4	12	5	15	36
1790	4	7	4	11	26
1800	5	6	5	8	24
1810	2	8	6	10	26
1820	4	9	5	10	28
1830	6	9	6	5	26
1840	6	8	5	5	24
1847	7	8	7	4	26

Mens der i begyndelsen af 1700-årene var en 8—9 advokater i Nordslesvig, var antallet efter 1740 steget til det 3—4 dobbelte.

Der var fra forskellig side betænkelighed ved advokaternes stigende indflydelse. Dette kom stærkt frem under reformforsøgene på Struensee-tiden, og det blev da også efterhånden i en række særlige forordninger bestemt, at visse sager skulle behandles uden advokaters medvirken. Det gjaldt bl. a. spoliesager, stridigheder om aftægt, injuriersager, sager vedr. forpagtningskontrakter samt tyendesager²⁵. Det var selvfølgelig ubehageligt for advokaterne, at deres næring på den måde blev begrænset, og i 1847 bad advokatforeningen om, at det måtte blive dem tilladt at give møde for retten i alle civilretslige sager²⁶.

En af dem, der ikke syntes om de mange jurister, var kong Frederik 6. Den 17. feb. 1816 udbad han sig Kancelliets betænkning om, hvorvidt det ikke ville være rigtigst i nogen tid at indskrænke antallet af advokater, som i de sidste år var blevet større, evt. kunne man også begrænse bestallingernes gyldighed til et af de to hertugdømmer. Overretten udtalte, at sådanne indskrænkninger tidligere havde været påbudt. Baggrunden for forøgelsen var den, at det ikke var let for de unge jurister at skabe sig et levebrød. Der var kun få stillinger som amtssekretærer, og de fleste havde ikke råd til i længere tid at arbejde ved overdikasterierne uden løn, men som underretsadvokater i deres hjemstavn kunne de nogenlunde klare sig. Overretten var imod kongens forslag og mente, det ville være bedre at forbyde vinkel-

skrivere og de tyske advokater. Også regeringen i Glückstadt var imod forslaget, den ønskede ikke at man skulle anvende princippet med »lukkede lav« overfor videnskabens mænd, hvortil advokaterne hørte. I sin forestilling understregede Kancelliet, at antallet af advokater var mindre nu end i 1795, og det ville naturligt blive bestemt af behovet. Iøvrigt tilsluttede man sig overdikasteriernes synspunkter. Resolutionen gik dog ud på, at for fremtiden måtte kun kandidater med 1. og 2. karakter få bestalling som advokater. I en artikel i Kieler Blätter bind IV polemiserede redaktøren, professor Falck, mod denne afgørelse; konsekvensen af en sådan bestemmelse måtte blive, at kandidater med 3. karakter nok var kompetent til at beklæde et dommerembede, men ikke til at være advokat, hvilket var betænkeligt²⁷.

I et reskript af 25. nov. 1820 tog kongen spørgsmålet op påny. Kancelliet skulle undersøge, om det ikke var skadeligt, at antallet af advokater blev forøget, og om hvilke indskrænkninger der kunne gennemføres. Den kgl. resolution i sagen gik ud på, at kun to gange om året skulle der forelægges kongen ansøgninger om udnævnelser til advokat, og han ville så gøre et efter omstændighederne passende udvalg deraf. I sin forestilling skulle Kancelliet give oplysninger om de pågældende og meddele, hvor mange advokater der var i de to hertugdømmer, hvor stor af- og tilgangen havde været siden den sidste beretning²⁸.

Hvorfra kom advokaterne?

Oversigten over antallet af advokater i Nordslesvig viser, at den stærke stigning var bragt til standsning, og at der efter 1780 blev færre advokater i denne del af Slesvig. Alligevel var antallet dog stadig stort, og som forholdene havde udviklet sig, var det en ikke ringe indflydelse, de havde fået. Da nationalitetskampen begyndte, kom de da også til at spille en betydelig rolle. De var ivrige forkæmpere for tyskheden, energiske modstandere af regeringen og af dens imødekommenhed overfor de danske ønsker i sprogsagen. Advokaternes nationale afstamning er derfor et spørgsmål af stor betydning.

Enkeltheder vil fremgå af følgende oversigter²⁹:

*Oversigt over de nordslesvigske advokaters afstamning
1700—1848*

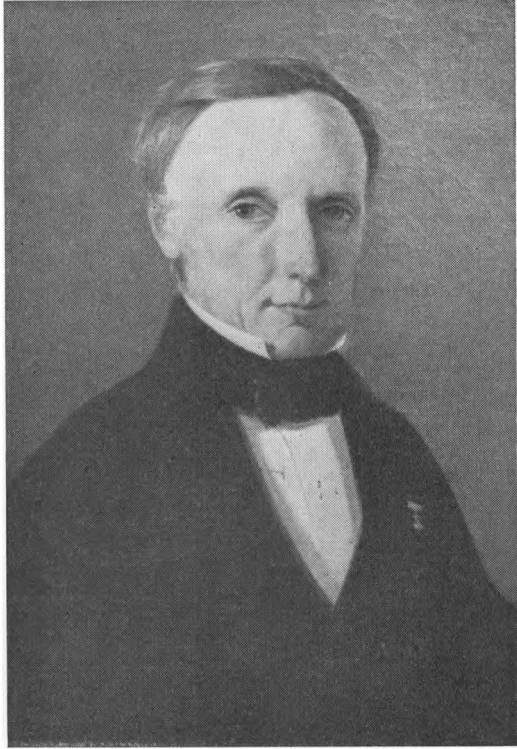
	1700—50	1751—1800	1801—48	Ialt
Nordslesvig	31	29	34	94
Kongeriget			2	2
Dansk Sydslesvig		2	2	4
Tysk Sydslesvig	11	23	19	53
Holsten	1	8	5	14
Tyskland	5			5
Ubekendt	10	5		15
Ialt	58	67	62	187

Da der er ret stor forskel på forholdene i de enkelte byer, gives der i det følgende en oversigt over, hvorfra advokaterne i hvert amt er kommet³⁰:

*Oversigt over advokaternes afstamning i de enkelte amter
1700—1848*

	Åbenrå og Løgumkloster amter	Haderslev amt	Sønderborg og Nordborg amter	Tønder amt	Ialt
Nordslesvig	20	36	16	22	94
Kongeriget		2			2
Dansk Sydslesvig ..	1		2	1	4
Tysk Sydslesvig	7	12	10	24	53
Holsten	1	2	6	5	14
Tyskland		2	1	2	5
Ubekendt	2	3	2	8	15
Ialt	31	57	37	62	187

En sammenligning med den tilsvarende redegørelse for herredsfogdernes afstamning viser, at de to kategorier af jurister i det store og hele fremviser de samme ejendommeligheder: Nordslesvigerne og de tyske sydslesvigere spiller en fremtrædende rolle, mens kun få er kommet fra Kongeriget og det danske Sydslesvig. Det tyske element er dog større blandt herredsfogderne end blandt advokaterne: 47,8 pct. af dem, om hvem der foreligger oplysninger, mod 41,9 pct. De tyske sydslesvigere spiller en større rolle hos advokaterne: 30,8 pct. mod 25,0 pct., hvorimod holstenerne og ikke mindst de indfødte tyskere er uden

Otto Kier.

Efter i 1816 at have taget juridisk eksamen på Gottorp blev han advokat i sin fødeby Haderslev. 1837 blev han herredsfoged i Gram herred, 1848—50 var han borgmester i Haderslev

større betydning; ja efter 1750 er der ikke indvandret en eneste advokat fra Tyskland.

Mens det overvejende antal af de tyske sydslesvigere, som blev herredsfogder, kom fra byerne, ligger forholdet lidt anderledes med advokaterne. Mange af dem er født i sydslesvigske landdistrikter, først og fremmest på de frisiske øer og i sognene langs vestkysten. Dette gælder, som naturligt er, især for advokaterne i Tønder. Af de 24 advokater i denne by, som kom fra det tyske Sydslesvig, var 6 fra Flensborg, to fra Bredsted, een fra Husum, een fra Garding og de øvrige fra de vestslesvigske landsogne, især marsken og Ejdersted.

I Sydslesvig havde Tønder et større opland af dansktalende sogne, men af de 62 advokater, der kendes fra Tønder amt i

perioden 1700—1848, var kun een fra disse områder. Her må særlige forhold have gjort sig gældende.

Betragter man alle de højere embedsmænd under eet, er der ingen tvivl om, at grunden til, at så mange kom fra den tyske del af Sydslesvig, først og fremmest er den, at embedsstanden i høj grad blev rekrutteret fra embedsmandshjem, og disse fandtes især i købstæderne, som alle er henregnet til den tyske del af Sydslesvig. De foreliggende oplysninger om advokaternes sociale oprindelse er ikke tilstrækkelige til en statistisk belysning. Der er dog ingen tvivl om, at også en meget stor del af advokaterne er af embedsfamilie, selvom forholdet næppe er så udpræget som hos retsbetjentene. Der er adskillige gårdmandssønner, som blev advokater. Der er også bondesønner fra Sydslesvig, men ingen fra de dansktalende sogne, kun fra de tysk-frisiske. Grunden hertil kan måske være national, men det er dog sandsynligere, at det først og fremmest er økonomiske årsager, der har spillet ind. Den velhavende marskbonde havde flere muligheder for at sende sin søn til universitetet end den fattige hedebonde på midt-ryggen, hvis tilværelse var opfyldt af kampen for det daglige brød. Og mange af bønderne i Østslesvig var livegne.

Ser man på advokaternes fordeling på de enkelte amter, lægger man først og fremmest mærke til, at Tønder og Sønderborg har et forholdsvis større antal advokater fra de tyske egne. Det skyldes især, men ikke udelukkende, de mange fra den tyske del af Sydslesvig. Grunden til, at en del advokater af sydslesvigsk oprindelse søgte til disse to byer, må dels være, at der her var et forholdsvis mindre antal indfødte nordslesvigere, dels at disse byer på grund af deres geografiske placering havde en nærmere tilknytning sydpå end Åbenrå og Haderslev. Tønder amt gik jo langt syd for Vidåen, og Sønderborg har igennem århundrederne haft en meget stærk tilknytning til Sydslesvig, først og fremmest til Flensborg.

Når så forholdsvis mange af advokaterne er nordslesvigere, skyldes det, at ikke så få fik sagførervirksomhed i deres fødeby, således som det også blev fremhævet af Overretten i 1816. En advokat var forretningsmand, det gjaldt for ham om at få så mange klienter som muligt. Men netop i hans fødeby var chan-

cerne særlig gode. Her var han fortrolig med forholdene, folk kendte ham og han dem. Ofte tilhørte han en fremtrædende og vidt forgrenet slægt og havde dermed på forhånd sikret sig et betydeligt klientel. Af de 21 nordslesvigere, som vides at have virket i Tønder by, var 10 født i byen. I Haderslev by var forholdet endnu mere udpræget, af de 34 nordslesvigske advokater var de 18 indfødte, mens 8 kom fra Haderslev amt. Advokaterne var i det hele taget i højere grad end deres kolleger blandt retsembedsmændene fra den nærmere hjemstavn, fra hertugdømmet Slesvig. Procenttallet er for herredsfogdernes vedkommende 74,3, for advokaternes 87,8. Derimod kom der så at sige ingen fra Kongeriget og Tyskland og kun få fra Holsten, og der er ingen tvivl om, at en meget stor del af advokaterne forstod dansk. For nordslesvigernes vedkommende var det vel næsten en selvfølge, men også mange af de tyske sydslesvigere har haft et større eller mindre kendskab til dansk, ikke det danske skriftsprog, men den sønderjyske dialekt. Iøvrigt blev det fra 5. juni 1813 påbudt, at de ved ansøgninger om bestallinger skulle give oplysninger om deres kendskab til dansk. For advokaterne var det selvfølgelig en fordel, ja, næsten en livsbetingelse, at de kunne tale dansk. De fleste af deres klienter fra landet var jo uden ethvert kendskab til tysk. Det er under disse forhold ikke så underligt, at så mange advokater var indfødte sønderjyder.

Advokaterne og tyskheden.

Selvom en meget stor del af advokaterne forstod dansk, og nogle af dem uden tvivl har haft dansk som modersmål, var langt den overvejende del dog allerede fra børn præget af tysk kultur og sprog; det gælder ikke blot sydslesvigerne, men også de mange nordslesvigere, som kom fra embedskredse og fra hjem med en tilsvarende social position. Og så at sige alle havde gennemgået uddannelsen på de tyske universiteter. Da det nationale skisma kom i 1840'erne, bekendte de fleste af advokaterne sig til tyskheden. Og kender man deres sociale og kulturelle forudsætninger, er der vel intet overraskende heri.

Det var dog ikke blot i den bevidste nationalitetskamp i årene før det store skisma, at advokaterne kom til at virke for

tyskheden i Nordslesvig. Deres arbejde i århundredet før var i høj grad fremmede for den ændring af retslivet i Nordslesvig, som fandt sted i løbet af 1700-årene, og som er skildret tidligere³¹. Det afgørende var måske nok de akademisk uddannede herredsfogders overtagelse af dommersæderne, men advokaternes udførelse af en stor del af proceduren virkede på den anden side fremmede på denne udvikling. Deres tyske indlæg, deres brug af de latinske juridiske udtryk og henvisning til fremmede retsregler gjorde det umuligt for en ikke-studeret herredsfoged at følge med i, hvad der foregik på tinge. Herredsfogden og snart også tingskriveren måtte nødvendigvis være folk, der var advokaternes ligemænd og som de fortrolig med den lærdom, der blev doceret på de tyske universiteter. Menigmand har uden tvivl set med uvilje på den retslige udvikling, og der forekom enkelte protester mod anvendelsen af det tyske sprog³². Selv i enklavesognene veg man ikke tilbage for forsøg på at bruge tysk, men fra rettens side blev det her gang på gang forlangt, at tyske indlæg og skrivelser skulle oversættes til dansk³³. Først da advokatordningen kunne fejre 100-års jubilæum, skete der for alvor en strømkæntring, og det danske retssprog blev atter sat i højsædet.

TOLDEMBEDSMÆND.

Toldpersonalet bestod dels af de overordnede toldforvaltere, dels af det mere underordnede personale som toldkontrollører og andre. I 1847 var der ialt syv toldforvaltere i Nordslesvig, i Nordborg, Marstal og de fem købstæder. Hertil kom så 12 toldkontrollører og nogle toldfuldmægtige. Toldembedsmændene var ikke studerede folk; deres uddannelse var væsentlig rent praktisk. Desuden lægger man mærke til, at mange af dem tidligere havde været militære. Der var jo altid en del officerer, som blev afskediget i en forholdsvis ung alder, og i en del tilfælde blev de anvendt indenfor statstjenesten. Det gjaldt især underofficerer, om hvis anbringelse i de lavere tjenestemandstillinger der flere gange blev udstedt forordninger og bekendtgørelser¹.

Fra Åbenrå, Tønder, Sønderborg, Haderslev og Nordborg ken-

des der fra tidsrummet 1750—1848 ialt 23 toldforvaltere, hvis geografiske afstamning var således:

Nordslesvig	5
Kongeriget	6
Sydslesvig	7
Holsten	1
Norge	1
Ubekendt	3
	23

Der er her en betydelig forskel fra retsembedsmændene og advokaterne, folk med dansk afstamning er i overvægt og kun en enkelt stammer fra Holsten og ingen fra Tyskland. Det er ikke mindst det stærke militære indslag i denne etat, som har været bestemmende for denne udvikling, som også er mest udpræget efter 1800. I 1700-årene var det sydslesvigerne, der var de dominerende, og kun een enkelt af de nordslesvigske toldforvaltere i tiden 1750—1800 var født i kongeriget.

Oplysningerne om det underordnede toldpersonale er ret ufuldstændige, og det er ikke muligt med bestemthed at oplyse, hvorledes forholdet er for deres vedkommende. Ialt kendes navnene på 73 nordslesvigske toldkontrollører og toldfuldmægtige i tiden 1750—1848, Ærø og enklaverne ikke medregnet. Disse fordeler sig således:

Nordslesvig	11
Kongeriget	10
Sydslesvig	11
Holsten	5
Norge	2
Tyskland	2
Ubekendt	32
	73

Oplysningerne om det underordnede toldpersonale er for mangelfulde til, at der kan siges noget nærmere om deres geografiske afstamning. Der synes dog at have været tale om en ikke ringe tilvandring fra Kongeriget, en tilvandring som dog især gør sig gældende efter 1800 og ikke mindst skyldes, at så mange af kontrollørerne først havde tjent indenfor hæren².

FORSTFOLK.

Forstvæsnet sorterede i ældre tid under amtsbetjentene, først og fremmest husfogderne. Men efterhånden blev tilsynet med og omsorgen for skovene overdraget til særlige embedsmænd, skovridere (Hegereiter) og skovfogder. I de gottorpske amter blev skovriderne indtil 1730 udnævnt af amtmændene, derefter foretoges alle udnævnelser af kongen¹.

Omkring midten af 1700-årene lededes jagt- og skovvæsnet af en overjægermester og en jægermester. For Haderslev, Sønderborg og Nordborg amter var der en særlig jægermester og en særlig overførster. Hertil kom en overførster for de øvrige distrikter i hertugdømmet. I Haderslev amt var der fire skovridere. Sønderborg, Løgumkloster og Tønder amter, Lundtoft herred, Ærø og den alsiske del af Nordborg amt havde hver een skovrider².

Faste og ensartede rammer for forstfolkernes arbejde blev givet ved forordningerne af 30. april 1781 og 2. juli 1784. De slesvigske skovområder blev inddelt i to distrikter, hvoraf det ene omfattede Nordslesvig. De lededes af en jægermester og en overførster, mens en overjægermester stod i spidsen for hele forstvæsnet i hertugdømmerne. Skovriderne førte det særlige tilsyn med skove og moser og med skovfogderne, der var deres underordnede³. Antallet af skovridere og skovfogder i Nordslesvig var efter nyordningen henholdsvis 6 og 18 og forblev væsentlig uændret hele perioden igennem (1845: 7 og 18)⁴.

Forstfolkernes uddannelse.

Før 1784 havde der ikke været tale om nogen særlig teoretisk forstuddannelse. Heller ikke i forordningen af 1784 blev der stillet krav herom. Af skovridere og skovfogder fordredes kun, at de havde et godt kendskab til skovvæsen og kunne skrive og læse. Dog skulle de, der tillige var jagtbetjente, være uddannede jægere. Men allerede 1785 tog man fat på at give de vordende forstfolk en virkelig fagmæssig uddannelse i forbindelse med oprettelsen af et holstensk jægerkorps. Undervisningen afsluttedes med en eksamen — den første blev afholdt 1787 — og suppleredes med praktik hos en forstmand. Ordningen bevaredes med visse ændringer til 1808, da undervisningens forbindelse

med militæret helt blev ophævet. Ved kgl. resolution af 19. dec. 1809 blev der givet regler for undervisningen ved »Forstinstitutet«, der havde hjemme i Kiel. En del elever herfra fik også ansættelse i Kongeriget, hvor det kneb med at få en virkelig undervisning i gang⁵.

I 1831 var der tale om at nedlægge Forstinstitutet i Kiel, men først ved kgl. resolution af 2. feb. 1833 blev det til alvor. Den 31. maj 1834 gav Rentekammeret hofjægermester v. Krogh meddelelse om kongens hensigter: efter at Forstinstitutet var ophævet, skulle der træffes de nødvendige foranstaltninger til forstmændenes uddannelse og eksamen ved universiteterne i København og Kiel. Dette var allerede sket i København, og det samme kunne ventes i Kiel. Der skulle holdes to eksamener, en større for de store skovriderembeder i Kongeriget, en mindre for skovridere i hertugdømmerne og for de øvrige skovridere fra Kongeriget⁶. Den 1. maj 1835 resolverede kongen imidlertid, at den større, fuldstændige forsteksamen kun skulle afholdes i København, og alle, der ville have ansættelse i forstembeder, hvortil der krævedes eksamen, måtte underkaste sig denne. På forlangende kunne den afholdes på tysk⁷. Bekendtgørelsen herom, der blev udsendt 19. sep., fastslog også, at skovfogderne ikke behøvede at tage eksamen, men kun skulle fremvise bevis for, at de i to år havde arbejdet hos en forstmand.

Hvorfra kom forstfolkene?

I det følgende gives en oversigt over skovridernes og skovfogdernes afstamning, forsåvidt den er kendt. Statistikken omfatter ialt 158 personer. Da der intetsteds foreligger forarbejder til en sådan undersøgelse eller til en sønderjysk forststat, har det ikke været muligt at få alle de forstfolk med, som har haft deres virke i landsdelen i tiden 1700—1848. For den nyere tids vedkommende er manglerne dog yderst små. Tabellens værdi forringes ved, at det ofte har været vanskeligt at skaffe oplysninger om de ældre forstfolks afstamning⁸.

*Oversigt over nordslesvigske forstfolks afstamning
1700—1848*

	1700-50		1751-1800		1801-48		Ialt
	sk. ridere	sk. fogder	sk. ridere	sk. fogder	sk. ridere	sk. fogder	
Nordslesvig	3	8	8	19	8	16	62
Kongeriget	2		1	3	2	6	14
Dansk Sydslesv..			1	1	4		6
Tysk Sydslesv...						2	2
Holsten			1		4	3	8
Tyskland			1			2	3
Norge		1		1			2
Øvr. Europa ..						1	1
Ubekendt	19	6	11	19	3	2	60
Ialt	24	15	23	43	21	32	158

Selvom de forholdsvis mange ubekendte gør undersøgelsens resultat m. h. t. 1700-årene noget usikker, kan man dog fastslå, at de indfødte nordslesvigere alle steder og i alle tidsafsnit har spillet en dominerende rolle; dog har der i Haderslev amt også været en del folk fra Kongeriget. Efter 1800 er nordslesvignerens overvægt ikke helt så stor som i de foregående perioder. Selvom man ikke helt kan se bort fra, at der blandt de ubekendte kan være ikke-nordslesvigere, er der dog næppe tvivl om, at de ændrede uddannelsesforhold efter 1785 i forbindelse med en almindelig tidstendens har medført denne ændring. Tidligere var uddannelsen rent praktisk, og ofte var embederne arvelige. I 1800-årene var det således, at de fleste, om ikke alle, skovridere havde absolveret forsteksamen, som også var bestået af mange skovfogder, og den højere uddannelse medførte, at man i mindre grad end før var bundet til den snævre hjemstavn. Fra tiden før 1800 haves der kendskab til 50 forstmænds fødested, og heraf var 2 født i tyske områder, 48 i danske og norske. I tiden 1800—48 er forholdet 11 tysk fødte og 36 dansk fødte. Selvom resultaterne er yderst usikre på grund af de mange ubekendte, tyder de dog på, at den tyske indvandring er blevet forøget efter 1800.

POSTMESTRE.

I kraft af sin beliggenhed var Sønderjylland af stor betydning for postforbindelsen mellem Kongeriget og det sydlige udland. Et

almindeligt postvæsen i Danmark blev oprettet ved Christian 4.s forordning af 24. dec. 1624¹. De hamburgske børsherrer havde dog allerede tidligere etableret postbudforbindelse mellem Hamborg og København, iøvrigt også til andre byer, f. eks. til Tønning².

Nordslesvigske postforbindelser.

Ved forordningen af 1624 blev der indsat postbude på følgende rute: København—Hamborg over Middelfart, Kolding og Itzehoe. I Flensborg var der ret tidligt blevet udnævnt en kongelig postmester, og i 1649 fik Haderslev også sin egen postmester.

En postforordning af 1653 ændrede ruten mellem Hamborg og København, idet den nu skulle gå over Assens. Der blev forbindelse to gange om ugen, og det ridende bud skulle tilbagelægge turen på »mindre end 3 dages tid«. Desuden blev der oprettet agende post fra Haderslev til Ribe og Ringkøbing og fra Haderslev over Kolding og Viborg til Ålborg. Ved den store postforordning af 1694, der blev grundlaget for postvæsenet i det følgende århundrede, blev disse forandret til ridende poster, og der blev forbindelse to gange om ugen. I 1653 var det også blevet bestemt, at der foruden den ridende post mellem Hamborg og København skulle være kørende forbindelse mellem de to byer een gang om ugen. Denne agende post medførte kun passagerer og gods³.

Haderslev var fra 1653 et postalt knudepunkt i Nordslesvig. Efterhånden blev der dog også oprettet posthuse i de andre byer. Den 29. sep. 1700 bevilgede hertug Frederik, at da amtmand von Königsteins gode tjeneste medførte, at han ikke til stadighed kunne være tilstede i Tønder amt, ej heller så tit kunne rejse derhen, så måtte der til fremme af justitsen og andre amtsforretninger samt handelen oprettes en farende post mellem Slesvig og Tønder via Husum. Der skulle være forbindelse to gange om ugen, og den tønderiske brevpost skulle drages med ind i denne post. På postdagene måtte der ikke køre vogn imellem de pågældende byer før fire timer, efter at posten var afgået, eller hvis postvognen havde været fuld⁴.

Åbenrå lå uden for postruten, der jo fulgte hærvejen. Byen

fik dog sin egen postmester i 1729, men først fra 1765 blev postforbindelsen ført ind gennem byen⁵. Ærøskøbing fik kgl. postmester i 1749, men der havde tidligere været en hertugelig postmester i byen, hvis postforbindelse gik til Fåborg pr. båd⁶. I Sønderborg havde Ernst Günther i 1675 som guvernør påbudt, at borgmester og råd skulle oprette postbudforbindelse mellem Sønderborg og Flensborg fire gange om ugen i tilknytning til den danske post, der ankom dertil mandag og torsdag, og den tyske post, som arriverede onsdag og lørdag. Efter at postbud Elias Hein var død i 1750, blev Chr. Lassen Dreyer udnævnt til postmester i Sønderborg. En tid var der to postmestre i byen, idet Anthon Sutor i 1767 fik bestalling som postmester for den kørende post, men når Chr. Dreyer gik af, skulle han også overtage den ridende post. Iøvrigt var der også postbudforbindelse mellem Sønderborg og Nordborg⁷.

Christiansfeld fik postkontor i 1782, hertil kom så i tiden 1800—48 postekspeditioner i Nordborg, Gråsten, Løgumkloster og Årøsund. Det sidstnævnte sted havde den privilegerede færgeemand dog allerede i 1700-årene fungeret som postmester⁸.

I løbet af 1700-årene blev der gennemført en del ændringer og nyindretninger i postordningen. Omkring 1800 var hovedforbindelsen i Slesvig stadig postruten København-Hamborg, som både var kørende og ridende. Den kørende gik een gang om ugen, den ridende to gange om ugen. Desuden var der den slesvig-holstenske kørende post, som en gang om ugen gik fra Hamborg over Flensborg og Åbenrå til Haderslev⁹. Den kaldtes også den Heussiske post⁹ efter kancelliråd Heuss i Hamborg, der oprindeligt havde fået koncession til diligencekørsel i hertugdømmerne¹⁰.

Omkring 1800 var postvæsenet i de nordslesvigske byer således: Haderslev var stadig et knudepunkt, hvorfra forbindelserne gik ud til alle sider. Den københavnske kørende post afgik een gang om ugen, lørdag, den hamborgske mandag. Den slesvig-holstenske ankom mandag og forlod byen torsdag. Den jyske post til Ålborg og posten til Ribe havde ligeledes kun een ugentlig forbindelse. Alle disse ruter var kørende. Desuden var der to gange om ugen ridende postforbindelse til København og Hamborg samt til Ålborg og Ribe¹¹. Åbenrå var jo gennemgangssted og

havde altså forbindelse sydpå og nordpå med de store gennemgående postruter, som er nævnt under Haderslev. Fra Tønder var der to gange om ugen ridende post, to gange kørende post til Flensborg¹². Sønderborgs postale forbindelse gik via Flensborg, hvortil der var forbindelse tre gange om ugen med afgang søndag, onsdag og lørdag. Generalpostamtet foreslog i 1797, at man skulle lade forbindelsen gå over Åbenrå, men dette blev afvist af magistraten i Sønderborg. I 1813 var der iøvrigt forbindelse til Åbenrå pr. postbud, som der afhentede de danske breve til Sønderborg og Gråsten, men det synes at have været en privat ordning, idet postbudet ikke måtte tage breve med til Åbenrå. Fra Sønderborg var der desuden to ugentlige forbindelser med Nordborg¹³. Ærøskøbing havde med postbåden forbindelse til Fåborg to gange om sommeren, een gang om vinteren¹⁴.

Hvorfra kom postfolkene?

Nogen særlig uddannelse som postmand fordredes ikke, og det var en broget flok, der i 1700-årene sørgede for postens forsendelse i Nordslesvig. I Åbenrå var der f. eks. fra 1766—90 en døbt jøde Julius Ruben fra København, som tillige var slagter. Generalpostamtet tvang ham dog til at ophøre med dette erhverv. En anden Åbenrå-postmester var sagfører. Fire af postmestrene i 1700-årenes Haderslev havde været lakajer eller tjenere hos kongelige eller andre fremtrædende personligheder, en enkelt sekretær hos baron Løvendal, og en Tønder-postmester havde haft samme karriere. Senere træffes en del postmænd, som havde været i hærens tjeneste¹⁵. Fra regeringens side var der ofte en tendens til at besætte forskellige embeder med militærpersoner. I 1766 ønskede kongen, at stillinger som postmestre, byfogder og bysekretærer skiftevis skulle besættes med militære og civile. J. H. E. Bernstorff gik dog stærkt herimod, idet han advarede mod de militæres fremtrængen¹⁶. Som påvist var der også militære i flere andre, mere underordnede embedsgrene.

Det er under disse omstændigheder naturligt, at de sønderjyske postmestre er kommet mange forskellige steder fra. Hvorledes deres afstamning har været, fremgår af efterfølgende oversigt, der omfatter samtlige postmestre og postekspeditører.

*Oversigt over nordslesvigske postfolks afstamning
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	ialt
Nordslesvig	3	7	6	16
Kongeriget	1	2	4	7
Tysk Sydslesvig	1	1	1	3
Holsten		1	3	4
Tyskland	1	2		3
Norge			2	2
Ubekendt	8	2		10
Ialt....	14	15	16	45

De indfødte nordslesvigere er i mindretal. Et ret betydeligt antal er kommet fra Kongeriget, men der har dog også været en del fra de tyske områder.

Det underordnede postpersonale fra fuldmægtige til postbude var, som naturligt er, i højere grad rekrutteret blandt landsdelens indfødte befolkning. Af de 17, om hvis oprindelse der haves oplysning, og som næsten alle er fra 1800-årene, var 11 født i Nordslesvig, tre i Kongeriget, een i det tyske Sydslesvig og to i Holsten.

LÆGER OG KIRURGER.

I ældre tid skelnedes der mellem to slags læger: medici og kirurger. De førstnævnte var universitetsuddannede og havde eneret på den medicinske behandling af patienterne. Kirurgerne foretog åreladningerne og mindre — ofte vel også større — operationer. Deres uddannelse var i ældre tid væsentligst af praktisk karakter. Da der var så stor en forskel på de to slags læger, vil det være naturligt at behandle hver kategori for sig, selvom det dog må fremhæves, at forskellen i senere tid ikke var så stor. Mange læger var både uddannet som medicinere og kirurger, og det kan i visse tilfælde være vanskeligt at afgøre, om en mand hører til den ene eller den anden klasse.

Charlataner, kloge koner og skarprettere.

Medici og kirurger var ikke de eneste, som prøvede at udbedre de skader, som folks sundhed måtte have lidt. Gennem land og rige drog mere eller mindre ufaglærte specialister som økulister,

broksnidere, tandtrækkere og ledsættere. Allerede i den skrå, som de flensborgske barberer fik i 1515, nævnes øjenlæger, tandlæger og ledsættere, som havde lov til at øve deres virksomhed i byen, selvom dette havde et barberlav¹. På de store markeder i Kiel, omslagsmarkedet og St. Hansmarked, mødte disse folk frem i flok og følge. De slog deres boder op og »standen aus«, vel på sædvanlig markskrigerisk maner².

Ikke mindst broksniderens kniv var det farligt at komme ud for, og altfor tit blev hans indgreb ensbetydende med døden³. Endnu i 1805 klagede fysikus Hansen i Tønder over en broksnider ved navn Geltzer, som havde foretaget operation på et barn. Præsten i Løgum havde endda anråbt om den højstes vel-signelse dertil fra prædikestolen⁴.

Det kunne dog også hænde, at virkelig kvalificerede folk kom til en af de nordslesvigske byer for at tilbyde sin tjeneste. I 1759 var Felix von Tardini, ridder af den franske orden af den hellige grav i Jerusalem og første kirurg hos kongen af begge Sicilier, i Åbenrå, hvor han opholdt sig i tre uger og kurerede folk⁵.

Foruden de omvandrede »charlataner« havde næsten hver by og hvert sogn sine kloge koner og kloge mænd, som gjorde de retmæssige kirurger og medicinere indpas i næringen. Ikke mindst var dog skarprettere farlige konkurrenter, først og fremmest for kirurgerne, og det blev da også i skråen for Sønderborg bys tre barberer fra 1710 udtrykkelig forbudt skarpretteren at modtage patienter. Gjorde han det alligevel, skulle han miste sit embede⁶. Det hindrede dog ikke Magdalene, som i tiden 1712—39 var gift med byens tre skarprettere, i at udfolde en energisk virksomhed som kvaksalver⁷. Skarpretteren i Tønder, Hans Geltzer, synes også at have været »Chirurgiæ Operateur, Oculist, Stein- und Bruchschnieder wie auch Leib- und Wundarzt«⁸.

I 1783 var der stor utilfredshed hos Åbenrås kirurger med skarpretteren Röseler. De ville have ham til at høre op med sin kirurgiske virksomhed, men Röseler gav ikke så let køb. Han, søn af en vidtberømt skarpretter i hertugdømmet Plön, vidste måske nok så meget om kirurgi som de autoriserede kirurger, hævdede han, for en skarpretter skulle kende legemets struktur og lemmernes forbindelse til trøst for dem, der blev underkastet

pinligt forhør. Det gjaldt om, at de, når de atter blev fri, ikke havde mistet brugen af deres lemmer. Den så menneskekærlige mestermand gav sig aldrig af med større indgreb som f. eks. broksniden, aftapning af vattersot, skæring af kræftskader eller trepanering. Og iøvrigt mødte han op med attester fra forskellige godtfolk, der var blevet kureret hos ham. Kirurgerne var ligeså skarpe som Röseler i deres indlæg. Hans virksomhed var stik imod Kongelig Majestæts ordrer. Det kunne godt være, at nogle kure var lykkedes for ham, men der er også mange gamle koner, der kan sige det samme. Ofte lykkedes de almindelige husmidler bedre end den fineste medicin, og hvor mange var der ikke der på egnen, som ydede hjælp og ofte stiftede meget godt. Men til at være kirurg fordredes meget større dygtighed. Sagen endte med, at skarpretteren fik tilladelse til også i fremtiden at helbrede arm- og benbrud m. m., men han måtte ikke foretage kirurgiske operationer og kure⁹.

En anden af de mange, der gik de åbenråske læger i næringen, var den tidligere præst von Warner, der i 1774 opholdt sig i Åbenrå og i den tid havde 30 mennesker i kur. Han havde bl. a. behandlet en sindssyg skoledatter fra Kolstrup. Hun havde tidligere måttet lægges i lænker og havde forsøgt selvmord flere gange. Men han kurerede hende uden »skarp tugtelse« og uden at foretage åreladning, der bragte patienten til afmagtens rand. En kontrollør og en rådmænd havde også været blandt hans patienter. Selv kaldte han sig et uværdigt værktøj for den guddommelige menneskelige kærlighed, og det var ikke hensynet til fortjeneste, som drev ham frem, det var samvittigheden, der tvang ham til at hjælpe. Magistraten må ikke helt have været af samme mening, thi den udstedte et strengt forbud mod hans menneskekærlige aktivitet¹⁰.

Fysikus Caspar Schunck synes ikke at have været særlig populær blandt de syge i by og amt. Han oplyste en gang, at han kun havde 12, højst 20 patienter om året. Det var derfor ikke så underligt, at han ikke syntes om degnen på Løjt, Hans Michelsen, der ikke manglede patienter. Fysikus og amtmand udstedte i 1751 forbud mod hans virksomhed, men degnen gav ikke op af den grund. Han fik 42 mænd i Løjt sogn til at støtte sig. De

erklærede, at Schunck var »lidet berømt for sin dygtighed i lægevirksomhed«, mens Michelsen næst efter den guddommelige velsegnelse havde haft lykken med sig. Han har kureret alle sine patienter, og hans medikamenter havde altid haft den ønskede virkning. Havde der været tale om alvorlig sygdom, havde han henvist til lærde doktorer, og patienterne havde besøgt dr. Anchersen i Ribe. Ofte havde han opdaget sygdommen ved undersøgelse af urinen, og man havde senere konstateret, at hans diagnose havde været rigtig. De mange tjenestefolk og fattige havde som regel ikke hest og vogn til rådighed, og det ville være svært for dem at skaffe sig en ordentlig medikus. Også præsten på Løjt, Fabricius, var en af degnens tilhængere og afgav en erklæring om, at hans skole var i god stand, og at han ikke forsømte sin kirketjeneste. Overretten mente imidlertid, at fuskeri af denne art var farlig, og Hans Michelsen fik da også i 1753 påbud fra kancelliet om at afholde sig fra al kureren, men slap for bøde. Og fysikus fik at vide, at han ikke måtte nægte at yde hjælp til de fattige, der bad derom¹¹.

Denne sag viser, at når man søgte de mange kloge koner og mænd i by og på land, så var det ikke så meget et spørgsmål om overtro, det var først og fremmest et økonomisk problem, og mange havde slet ikke råd til at søge hjælp hos de faguddannede. Lad være, at disse mennesker var kvaksalvere, men der kan ikke være tvivl om, at de i mange tilfælde har kunnet yde en ikke ringe lægehjælp og således har haft deres mission indenfor datidens meget primitive sundhedsvæsen¹². Dermed være ikke sagt, at de ikke har haft mange lidelser og ulykker på deres samvittighed. Pastor Sabroe i Asserballe og Tandslet har i sine kirkebøger givet et rystende billede af, hvordan døden hærgede blandt dem, der blev kvaksalvernes patienter. Ofte gik det vel også som med Jens Bladt i Asserballe sogn, som døde i 1808 efter »12 ugers vedholdende diarrhoe, som man overlod til Vor Herre at gøre en ende på«¹³.

Det var først i 1800-årene, at antallet af læger blev så stort, at der var nogenlunde mulighed for at bringe sagkyndig hjælp til alle. I 1802 var der kun to medicinske studenter ved universitetet i Kiel, i 1826—31 lå antallet mellem 50 og 79¹⁴. Det

betød dog ikke blot, at der nu var flere læger, men også, at flere af de medicinske studenter søgte til det hjemlige universitet i stedet for som før at gå til Göttingen eller andre kendte tyske universiteter.

Fysici.

Allerede i slutningen af 1600-årene fandtes der fysici eller embedslæger i to af de nordslesvigske byer, Tønder og Haderslev¹⁵. Da dr. Barthold Wichers fra Hamborg i 1732 blev udnævnt til landfysikus i hertugdømmet Slesvig, blev de to amter da også unddraget hans myndighedsområde, og heller ikke hans efterfølger, Georg Bössel i Flensborg, havde noget med disse at skaffe¹⁶.

Endnu i 1750 var der kun to fysici i Nordslesvig, men ved kgl. reskript af 19. aug. 1757 blev hele hertugdømmet inddelt i fysikatsdistrikter, således at følgende områder kom til at udgøre et distrikt for sig: Haderslev by og amt, Åbenrå og Løgumkloster amter med Åbenrå by, Sønderborg-Nordborg amter med Ærø og Ærøskøbing. Den bestående ordning i Tønder by og amt forblev uændret. I 1786 blev Ærø og Ærøskøbing udskilt som et særligt distrikt.

Fysici fik et vist salær fra amt og by og skulle føre tilsyn med sundhedsvæsenet, de havde visitationspligt overfor apotekerne og skulle gribe ind, når pest og anden farsot nærmede sig. Desuden hørte det til deres embedspligter at løse de lægelige opgaver i forbindelse med forbrydelser, herunder dissektioner. Ved patent af 25. maj 1804 om oprettelsen af et sanitetskollegium bestemtes det, at folk, der ansøgte om et fysikat, skulle prøves af kollegiet.

Lægernes uddannelse og praksisret.

I ældre tid var fysikus som regel den eneste praktiserende læge på stedet. Som tiden gik, kom der dog flere. Den danske medicinalordning af 1672, som stiltiende var blevet reciperet i hertugdømmerne, fastslog, at danske undersåtter, der ville praktisere eller anses for medicinæ doctores, skulle tage doktorgraden ved Københavns universitet¹⁷.

I 1749 blev spørgsmålet om anvendelse af medicinalordningen taget op til drøftelse og overvejelse, og den 27. marts blev det behandlet i Kancelliet. Der var ikke nogen tvivl om, at ordningen rent faktisk blev brugt i hertugdømmerne, men det var dog ikke praktisk uden videre at overføre dens bestemmelser til disse, især anså man det for urimeligt, at alle medici skulle have taget doktorgraden i København, og at apotekere skulle eksamineres af det medicinske fakultet ved dette universitet. Det blev foreslået, at der skulle sendes en kort skrivelse til statholderen, hvorved disse forhold blev ændret, og at denne skrivelse skulle antedateres til den 31. dec. 1747. Når spørgsmålet overhovedet blev taget op, skyldtes det, at første bind af *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum*, en halvofficiel samling af forordninger m. m. for hertugdømmet Holsten, skulle udsendes om kort tid. Ved at ændre datoen har man altså villet tilsløre den virkelige sammenhæng mellem reskriptets udstedelse og udgivelsen af *Corpus Constitutionum*. Forslaget blev gennemført, men reskriptet blev forsynet med en endnu tidligere dato, den 15. aug. 1746¹⁸. Al mistanke skulle fjernes.

Reskriptet bestemte, at forordningens bestemmelser for hertugdømmernes vedkommende skulle ændres, således at de, der ville praktisere, skulle angive sig for fysikus i det distrikt, hvor de ville slå sig ned. De skulle for ham fremvise deres vidnesbyrd, og først når disse var anerkendt, kunne de tages i ed af myndighederne. Indfødte, der ikke havde studeret i København, og udlændinge skulle ikke udelukkes fra medicinsk praksis.

Disse bestemmelser blev i tidens løb en del ændret. En forordning af 25. aug. 1786 fastslog, at udlændinge og indfødte, som havde taget doktorgraden i udlandet, ikke måtte praktisere, før de var blevet prøvet af det medicinske fakultet i Kiel, som skulle afgive beretning til Tyske Kancelli. Byernes magistrat skulle tage dem i ed og give dem tilladelse til at praktisere samt give fysikus meddelelse derom¹⁹. Et patent af 7. marts 1835 bestemte, at eden skulle aflægges for fakultetet, idet det samtidig blev fastslået, at vordende læger ikke skulle anmelde sig for magistraten, men for fysikus, idet de fremviste deres dokumenter vedrørende jus practicandi og den aflagte ed. Efter et kgl. reskript af 11. maj

1798 skulle indfødte, der ville drive lægepraksis eller ønskede ansættelse som fysikus, have taget doktor- eller licentiatgraden på Københavns eller Kiels universitet. Udlændinges tilladelse til at praktisere blev indskrænket ved regeringens cirkulære af 12. sep. 1839, hvorefter en sådan kun blev givet, hvis de havde fået første karakter ved den afholdte prøve for fakultetet eller ved deres i Kiel aflagte doktor- eller licentiateksamen.

Et spørgsmål, som gav anledning til en del diskussion, var, om danske kandidater skulle have praksisret i hertugdømmerne, og om kielske doctorer og licentiatere måtte virke i Kongeriget. I 1819 ønskede Holger Fangel, som havde taget eksamen i København, at måtte praktisere på Ærø. Sundhedskollegiet i Kiel mente, at efter reskriptet af 11. maj 1798 var det kun graduerede kandidater fra København, altså læger, der havde taget doktorgraden, som måtte praktisere, og at Fangel derfor måtte have særlig tilladelse fra Kancelliet. Kollegiet var iøvrigt af den opfattelse, at det ikke skulle være for let at få praksisret i hertugdømmerne, da mange ikke-promoverede ellers ville slå sig ned i flækker og lignende og skade de dygtigere doctores²⁰.

I 1829 rejste det medicinske fakultet i Kiel på ny spørgsmålet om gensides praksisret, og i en promemoria af 30. nov. 1829 udtalte det akademiske konsistorium, at efter forordningen af 25. aug. 1786 havde kirurger fra akademiet i København praksisret i hertugdømmerne, og at reskriptet fra 1798 gav doktorer fra universitetet i monarkiets hovedstad en tilsvarende ret. Reprocitet var sådan set en undtagelse fra reglen, men det ville være ønskeligt, om den var almindelig. Problemet med de kongerigske kandidaters praksisret hang iøvrigt sammen med, at de fleste af disse ikke tog doktorgraden, mens de kielske kandidater enten var doktorer eller licentiatere²¹. Dette skyldtes, at der ved den nye universitetsfundats af 7. maj 1788 var indført en medicinsk embedseksamen, hvorefter det ikke var nødvendigt at tage doktordisputats for at få jus practicandi²². Den 18. marts 1830 meddelte Tyske Kancelli, at Sundhedskollegiet i København i en tidligere sag havde udtalt, at Universitetet i Kiel havde ret til at autorisere sine kandidater til at praktisere i alle lande, og at det også fortsat burde have en sådan

ret. Samtidig havde kollegiet udtalt, at der burde være større lighed mellem eksaminerne ved de to universiteter. Den kielske eksamen var mindre besværlig for kandidaterne, men også mindre fuldkommen. I sit svar udtalte fakultetet i Kiel, at man ikke kendte noget til eksamen i København, men eksamen ved det kielske universitet var strengere end den i Berlin, Göttingen, Heidelberg og ved de fleste andre tyske universiteter. Man polemiserede mod det danske sundhedskollegiums udtalelser om den praktiske uddannelse og mente, at det var forkert, at de københavnske kirurger uden videre havde praksisret i hertugdømmerne, altså samme ret, som de, der i lang tid havde studeret ved universitetet. Deres forudsætning var væsentligst den, at de havde været barbersvende eller kompagnikirurger, og de havde ikke fået undervisning i de indre sygdommes patologi og terapi. For fremtiden burde kun de, der havde studeret ved de to universiteter, have praksisret i hertugdømmerne, iøvrigt uanset om de var doktorer eller ej. Tyske Kancelli foreslog i 1833, at der skulle være fuld gensidighed mellem læger fra Kongeriget og hertugdømmerne, og at kirurgernes praksisret blev ændret²³. Der synes iøvrigt ikke at være kommet noget praktisk resultat ud af drøftelserne.

Udviklingen gik stadig i retning af at stramme tilsynet med lægerne, og sanitetskollegiet fik et middel til at få et virkeligt overblik over lægeforholdene i hertugdømmerne, da der i kancellipatent af 22. aug. 1809 blev optaget en bestemmelse om, at alle læger og sår-læger med praksisret overfor kollegiet skulle godtgøre deres ret til at praktisere samt give oplysning om deres opholdssted.

En undersøgelse af de læger, der vides at have praktiseret i Nordslesvig, viser, at de enten kan påvises som immatrikuleret ved universiteterne eller betegnes som dr. med. eller licentiat. De fleste havde, som det var at vente, besøgt tyske universiteter, i nyere tid næsten udelukkende Kiel, i ældre tid ofte Halle. Der var dog heller ikke så få, som havde frekventeret universitetet i København. Et studium i rigets hovedstad var meget almindeligere for de sønderjyske læger end for juristerne. Af de 11 læger i Åbenrå, der kendes fra denne periode, havde een

studeret i København, tre både i Kiel og København, een både i Kiel, Halle og København, to i Halle og een i Wittenberg, mens der mangler oplysninger om en af lægernes studier²⁴.

Hvorfra kom lægerne?

Mange af de medici, som virkede i Kongeriget, var tyskere. Af knap 600 læger fra tiden 1479—1788, om hvis fødested man har oplysning, var ca. 170 eller godt 28 pct. født i Tyskland. Hertil kommer endda ca. 75 fra Holsten og Sønderjylland. De fleste at disse har utvivlsomt også været af tysk afstamning. Kun ca. 260 eller godt 43 pct. var fra Kongeriget²⁵. Når den kongerigske lægestand var så fortystet, må man vente, at noget lignende har oplysning, var ca. 170 eller godt 28 pct. født i Tyskland. Herstamningen for de læger, som vides at have praktiseret i Nordslesvig i tiden 1700—1848²⁶.

*Oversigt over de nordslesvigske medicis afstamning
1700—1848*

	1701-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Fødebyen	2	3	9	14
Nordslesvig iøvrigt ..	2		11	13
Kongeriget		2	3	5
Dansk Sydslesvig		2		2
Tysk Sydslesvig	4	1	11	16
Holsten		6	10	16
Tyskland	2	3	2	7
Norge		1		1
Sverige	1	1		2
Ubekendt	4	1		5
	15	20	46	81

Som det var at vente, viser tabellen, at der også i Nordslesvig har været en del tyske læger. Det er dog ikke antallet af indvandrede fra Tyskland, som er så overvældende. Derimod er der efter 1750 en meget stærk tilstrømning af læger fra Holsten og det tyske Sydslesvig. I perioden 1751—1800 udgør det tyske indslag i den nordslesvigske lægestand ca. 50 pct., og procentforholdet er det samme efter 1800. Nordslesvigerne har derimod ikke været særlig talrig blandt lægerne. Af dem, hvis fødested er

kendt, var kun 35,5 pct. indfødte nordslesvigere. Det var dog stigende imod periodens slutning, 15,8 pct. i tiden 1751—1800 mod 43,5 pct. i årene 1801—1848. Det var i nogen grad, fordi der nu var så mange, der begyndte praksis i deres fødeby, et fænomen, som utvivlsomt må ses i forbindelse med det stigende antal læger, som gjorde konkurrencen skarpere og dermed fik de unge kandidater til at udnytte den fordel, som slægt og bekendtskab kunne være. I landsognene, hvor der også efterhånden kom praktiserende læger, spillede nordslesvigerne og de kongerigsk fødte en forholdsvis større rolle end i byerne, hvor en tysk læge bedre kunne gøre sig forståelig end på landet. Iøvrigt var det også lettere at klare sig i byerne, når man talte landets sprog. Om dr. von Maack, som i 1837 blev fysikus i Åbenrå, udtalte sanitetskollegiet, at »han fuldtud mestrer det i Åbenrå uundværlige danske sprog«, idet han havde gået i skole i København²⁷.

Antallet af læger fra Kongeriget var derimod meget ringe i Nordslesvig, ialt kun 6,6 pct. Heller ikke som læger fik kongerigske akademikere lejlighed til at gøre sig gældende. Den tidligere forholdsvis almindelige uddannelse i København medførte ingen kongerigsk tilvandring og afløstes efterhånden af en næsten rent tysk uddannelse, og den stærke indvandring af læger af tysk afstamning forblev uformindsket.

Kirurger.

Oprindeligt var kirurgien en »uærlig« håndtering, og den katolske kirke optrådte i ældre tid meget skarpt overfor lægekunsten, ikke mindst overfor kirurgien. I 1215 udtalte Laterankonciliet således: »Ikke må en subdiakon, diakon eller præst udøve nogen del af kirurgien, som fører til brænden eller skæren. . .«²⁸.

Efterhånden blev det dog regnet for en anstændig håndtering at være kirurg, men der var og blev et skarpt skel mellem dem og de medicinske læger. Disse var akademisk uddannet, mens kirurgerne fik en rent praktisk uddannelse og betragtedes som håndværkere, selv om de dog indtog en vis særstilling og ofte havde hertugelig eller kgl. koncession. Allerede 1600 fik mester Claus Andersen i Tønder amtmandsbestalling som »beediget barber« i en del af amtets herreder, og 1614 fik Jørgen Detlefsen

hertugelig privilegium på at være beediget barber eller kirurg i Åbenrå med eneret på kirurgisk praksis, hvilke rettigheder han — som sine efterfølgere — havde vanskeligt ved at hævde overfor gamle koner og præster, der gjorde ham indpas i næringen²⁹.

Lavsorganisation og eksamination.

Flensborg havde allerede i 1515 et lukket barberlav på fire medlemmer, og også i Tønder, Sønderborg og Åbenrå var kirurgerne eller barbererne organiseret i lav, alle »lukket« og med henholdsvis fem, tre og tre medlemmer³⁰. I de hertugelige områder var det i 1707 og 1708 dog blevet fastslået, at udlærte håndværkere, som havde gjort mesterstykke og købt hus, frit kunne slå sig ned i hertugens byer. I 1709 fastslog visitationskommissionen, at dette også gjaldt kirurger. I Åbenrå fremførte man dette, da en kirurg i 1727 gerne ville slå sig ned i Åbenrå. Man ønskede at få flere kirurger i byen³¹.

I Sønderborg-kirurgernes privilegier fra 1710 blev det fastslået, at kun de måtte årelade, forbinde og kurere skader. Sammen med den privilegerede frimester i kirurgien fik de eneret på kirurgisk virksomhed i by og på land og ret til at holde svende og drenge. Som ellers indenfor lavsvæsnet kunne ingen komme ind i lavet, medmindre han nogle år havde øvet sig på professionen i det fremmede. Lavsskråen for kollegaerne i Tønder fra 1727 var på 26 artikler og indeholder en del bestemmelser, der også er af interesse for håndværkshistorien. Svendene skulle sige op til påske med 7—8 måneders varsel, bl. a. fordi der på grund af byens afsides beliggenhed kun kom få fremmede svende vandrende, hvorfor mestrene var nødt til at indforskrive dem andetsteds fra. Mestrene havde derimod kun 14 dages opsigelse. Når en svend forlod en mester, måtte han ikke tage plads hos en anden i byen, før han havde rejst. At øvrigheden allerede på dette tidspunkt har haft et vist tilsyn med kirurgerne, fremgår af bestemmelsen om, at svendene, inden de blev mestre, skulle have arbejdet i fem år efter udstået læretid og skulle eksamineres af lavet i nærværelse af fysikus og to medlemmer af byens råd³². En tilsvarende kontrol kendes også andetsteds fra, således var Chr. Aug. Müller, der i 1738 fik koncession som kirurg i Åbenrå by

og amt, i forvejen eksamineret af fysikus i Flensborg³³. Noget almindeligt påbud herom forelå dog ikke, men da mange af kirurgerne havde kgl. privilegium, var det i nogen grad muligt for regeringen at føre tilsyn med de nye mestre. En virkelig kontrol indførtes dog først ved kgl. reskript af 23. jan. 1741, der påbød statholderen at sørge for, at ingen barber for fremtiden måtte komme ind i lavene, før han var eksamineret af stedets fysicus og to lavskirurger og kunne frembringe testimonium derom. Bestemmelserne gjaldt også i de byer, hvor der intet barberlav fandtes, og kongen ville for fremtiden kun give privilegium til eksaminerede kirurger³⁴.

Militære kirurger.

Mange af kirurgerne havde ikke blot fået deres praktiske uddannelse som svend hos en amtsmester, men havde også i deres yngre dage virket som feltskærer i hæren eller som skibskirurg. Det var en ofte indskærpet regel, at militærpersoner ikke måtte arbejde for civile. Et kgl. reskript af 1. feb. 1707 fastslog, at dette også gjaldt for kirurger³⁵. Bestemmelserne blev gentaget i reskript af 7. jan. 1746, hvor det dog samtidig udtaltes, at det skulle forblive ved resolutionen af 19. aug. 1740, som havde givet patienterne tilladelse til, når det drejede sig om vanskelige og farlige sygdomme eller operationer, at betjene sig af notorisk dygtige kirurger, som de havde mest tillid til, selvom disse ikke var medlem af et barberlav³⁶. Hverken denne eller andre bestemmelser om militærpersoners ret til at virke i deres profession var hel klar. Da de to kirurger i Åbenrå 1733 klagede over, at to ryttere ved de indkvarterede kompagnier gjorde dem indpas i næringen, bad magistraten om, at det måtte blive disse forbudt, men fra militær side mente man, at de to mænd efter de gældende bestemmelser havde lov til at virke i deres profession. Magistraten kunne jo bare henstille til borgerskabet ikke at give sig i kur hos dem. Året efter kom der dog et forbud, der blev gentaget flere gange, i 1742 således af statholderen³⁷. Klagerne over indgreb fortsatte, og der kan ikke være tvivl om, at dygtige feltskærere

er blevet benyttet af civile. Afviste regeringen militære personers ret til at udøve håndværk, anerkendte den dog, under modstand fra lavene, at afskedigede soldater havde en sådan ret, således ved forordningen af 20. feb. 1712, der i 1718 indskrænkedes til kun at gælde folk, der havde tjent i 10 år; 1733 fastsattes grænsen til 15, 1738 til 14 år³⁸. Kendsgerningerne viser, at tilladelsen for kirurgernes vedkommende blev benyttet i udstrakt grad, og at afskedigede militære spillede en betydelig rolle indenfor standen, et forhold som ikke er af ringe betydning, når man skal vurdere dens nationale sammensætning.

Uddannelse i nyere tid.

Nogle af de mange fremmede kirurger var blevet eksamineret i udlandet. Således havde Valentin John, der i 1722 købte hus i Åbenrå, bestået kirurgisk eksamen i Amsterdam³⁹. I det danske monarki oprettedes et *Theatrum anatomico-chirurgium* først 1736. Eksamen herfra var ikke tvunget for kirurger i hertugdømmerne, og i de første år fritog en sådan ikke de vordende mestre for at blive prøvet på sædvanlig måde, således som det blev fastslået i et kgl. reskr. af 13. nov. 1744. Derimod skulle de være fri for at gøre mesterstykke og give mestergilde, *convivium*⁴⁰. Den 13. maj 1756 blev dette ved kgl. resolution ændret til, at kandidater fra teatret ikke skulle underkastes nogen eksamen, men kun melde sig for fysikus⁴¹, og samme år bestemte statholderen, at barberlavet i Tønder skulle optage Henrich Georg Munckemeier, der var prøvet af *collegium anatomicum* i København⁴². Der havde iøvrigt været tale om at oprette et anatomisk kollegium i hertugdømmet, idet landfysikus Bössel i Flensborg stillede forslag herom i 1740, men det blev ikke approberet⁴³.

Den store forandring i de sønderjyske kirurgers uddannelse skete dog først ved forordningen af 25. aug. 1786, som påbød, at bortset fra de allerede praktiserende kirurger måtte ingen for fremtiden udøve kirurgisk virksomhed uden i forvejen at være

*Eskadronfeltskær ved
det holstenske lansenerregiment
Carl Heinrich Müller.
Tegnet af
Georg Alex. Sass ca. 1810.*

eksamineret ved det i 1785 oprettede kirurgiske akademi i København. Barberlavenes eneret skulle for fremtiden ikke omfatte kirurgien, kun barbering; dog måtte barbererne også foretage åreladninger og yde førstehjælp⁴⁴. Det medicinske fakultet i Kiel var alt andet end tilfreds med forordningen af 1786 og protesterede imod, at akademiet i København fik eneret på at prøve kirurgerne. Ved universitetets oprettelse i 1665 havde fakultetet nemlig fået ret til at prøve sårlægernes dygtighed. Det var da heller ikke så underligt, at universitetet gik imod et af akademiet i 1787 fremsat ønske om at få lov til at kreere doktorer i kirurgien. Man hævdede, at forskellen mellem læger og kirurger på denne måde let ville blive udvisket, i hvert fald i bevidstheden hos den mindre oplyste del af befolkningen, og det ville være til skade for både medici og publikum⁴⁵.

Akademiet i København bestod til 1. jan. 1842, da det indlemmedes i universitetet⁴⁶. I 55 år havde de sønderjyske kirurger næsten alle fået deres uddannelse i rigets hovedstad.

Forordningen af 1786 betød, at der efterhånden blev et ret skarpt skel mellem barberer og kirurger. Endnu i 1809 var der dog en »Stadtchirurgus« i Haderslev, som holdt barberstue og ikke var eksamineret i København, men kun af byens fysikus⁴⁷.

Kirurg Zehr i Åbenrå, der døde 1806, havde to af byens »kirurgembeder« og holdt to barberstuer. Hans kundekreds var meget stor, og han kom to gange om ugen eller mere i de fleste huse. Det havde til følge, sagde fysikus Wiggers, at han kunne vaccinere for små penge, og så blev der næsten ingen kunder til Wiggers⁴⁸.

Efterhånden blev forskellen mellem medici og kirurger mindre og mindre, og i 1800-årene blev der flere og flere, som både tog medicinsk og kirurgisk eksamen. Et vidnesbyrd om kirurgernes stadig stigende anseelse var det også, at der i hertugdømmerne oprettedes en del embeder som distriktskirurger, der havde almindelige lægelige — især kirurgiske — opgaver og skulle føre tilsyn med sundhedsvæsenet, men iøvrigt var underordnet fysikus⁴⁹. Til gengæld var antallet af læger i stadig og stærk vækst, så de i tal snart overfløj kirurgernes, som i 1700-årene havde været de fleste.

Hvorfra kom kirurgerne?

Ligesom mange af Kongerigets medicinske læger var også en betydelig del af dets kirurger indvandret sydfra. Af de 443, der i tiden 1738—1785 er blevet eksamineret ved det kirurgiske amfiteater, var ca. 100 født i Kongeriget, ca. 30 i Norge, ca. 100 i hertugdømmerne, ca. 100 i Tyskland og 10 i andre lande, mens der mangler nærmere oplysninger om 130⁵⁰. Det fremmede indslag er her endnu større end hos lægerne. Også i tiden efter 1785 talte Kongerigets lægestand mange udlændinge, dog forholdsvis færre end før⁵¹.

I Sønderjylland kom tyskerne ligeledes til at spille en meget stor rolle, men forholdene formede sig iøvrigt ret forskelligt til de forskellige tider, som det vil ses af følgende tabel, der omfatter de kirurger, der haves kendskab til, formodentlig så at sige alle de, der har virket i Nordslesvig i tiden 1700—1848⁵².

*Oversigt over de nordslesvigske kirurgers afstamning
1700—1848*

	1701-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Fødebyen	8	2	2	12
Nordslesvig iøvrigt ..	2	2	4	8
Kongeriget	2	2	12	16
Dansk Sydslesvig	1			1
Tysk Sydslesvig	2	4	3	9
Holsten	1	5	2	8
Tyskland	4	10	3	17
Norge	1			1
Øvrige Europa		1	1	2
Ubekendt	20	6	1	27
Ialt....	41	32	28	101

Betragter man perioden under eet, vil man se, at af de 74 kirurger, til hvis afstamning der haves kendskab, var 17 født i Kongeriget og Norge og 21 i Nordslesvig og det danske Sydslesvig, mens 34 eller 45,9 pct. stammede fra monarkiets tyske områder eller Tyskland. Ialt står 51,3 pct. danske og norske således overfor 48,7 pct. tyske og andre udlændinge. Ser vi på de enkelte tidsafsnit for sig, viser der sig dog et ret forskelligartet billede. I tiden 1701—50 spillede de indfødte nordslesvigere en meget større rolle end senere, og de danskfødte kirurger var i absolut overvægt. Antallet af ubekendte er dog i denne periode så stort, at resultatet nødvendigvis må være behæftet med meget stor usikkerhed. I tiden fra 1751—1800 indtager de tyske kirurger — ikke mindst fra selve Tyskland — en absolut dominerende rolle, 19 eller 73,1 pct. af alle de kendte, mens de danskfødte til gengæld gør sig meget stærkt gældende i den sidste periode, da ikke mindre end 44,4 pct. var født i Kongeriget og ialt 66,7 pct. i de danske områder. Når der i den mellemste periode finder en så stor tysk indvandring sted, må det først og fremmest ses som en følge af, at kirurgerne var håndværkere, og Sønderjylland såvelsom Kongeriget blev i denne tid oversvømmet af tyske håndværkssvende.

Med forordningen af 1786 ændredes forholdene. Kirurgerne skulle nu være eksamineret, og det var i København, eksamen

fandt sted. Dette medførte en særlig tilstrømning af slesvigere og holstenere til det kirurgiske akademi i hovedstaden. Mange af dem blev i Kongeriget, mens til gengæld en del folk herfra søgte til Nordslesvig, især til en praksis uden for købstæderne. Også en del kom dog oprindeligt hened som militærlæger. Her som i så mange andre tilfælde viser det sig, at militæret, efter at dette ikke mere var så stærkt tyskpræget som før, betød en styrkelse af det danskfødte befolkningselement indenfor enkelte embedsgrene.

Undersøgelsen har vist, at også mange af lægerne — de akademisk uddannede såvel som de kirurgiske — kom sydfra. Den stærkere tilvandring af danskfødte kirurger i 1800-årene opvejedes i nogen grad af, at medicinerne nu talmæssigt spillede en meget større rolle end tidligere, og mange af dem var sydfra. Lægernes sociale betydning var vel ikke så stor dengang som i dag, men også de var med til at give den nordslesvigske overog embedsklasse et tysk præg, var med til at skabe den nationalpolitisk så afgørende opfattelse, at tysk sprog og kultur var de fines og de dannedes sprog og kultur.

APOTEKERNE.

Fra gammel tid var lægernes og apotekernes arbejde nær sammenknyttet. Hvor der ikke var noget apotek, måtte lægen selv dispensere medicinen, sørge for at få den fra et apotek og derefter gøre den klar til brug og fordele den til patienterne. Sådan bar også de kloge mænd og koner sig ad. En af anklagerne mod den foretagsomme degn Hans Michelsen på Løjt var netop, at han også holdt apotek. Han svarede, at hvad han kunne få af præparater på apoteket, hentede han der¹.

I en tid, hvor læger var sjældne, og næsten alle var henvist til de lokale kloge mænd og kvinder, var behovet for medicin også ringe, og en mand kunne som regel ikke leve af kun at sælge lægemidler. Det var derfor almindeligt, at apotekerne også havde lov til — måske endda eneret på — at handle med andre varer. Da apotekeren i Haderslev i 1583 fik kongelig stadfæstelse på sit privilegium, hed det, at »alene han og ellers ingen, det være

*Christoph Friederich Zetse,
apoteker i Haderslev
1753—83.*

sig borger eller fremmed, i denne vor by Haderslev må falbyde og sælge søde vine, stødte urter, konfekt eller andre apotekersager, syltede composita og simplicia«. Desuden fik han lov til ligesom byens råd at holde vinkælder og sælge vinen i store og små mål². Den første apoteker i Åbenrå fik i sit privilegium af 1709 ligeledes ret til at handle med vin og krydderier³. Da apoteket i Tønder blev oprettet, havde apotekeren også ønsket at få lov til at sælge og udskænke vin. Dette punkt blev dog strøget i privilegiet, som iøvrigt gav ham eneret til at sælge krydderier i små mængder. Derimod måtte købmændene sælge dem i pundervis, men de måtte ikke på nogen måde falbyde apotekervarer såsom »medicamenten, simplicia oder auch oliteten, succos, conseruen, syrupen, unguenten, electuarien, pilulen, confecturen«⁴.

Det ældste apotek i Nordslesvig er Hjorteapoteket i Haderslev, der vel er opstået, da Antonius Bate i 1557 fik bestalling som hertug Hans' apoteker⁵. I det følgende århundrede kom der tre apoteker til, to i Tønder og et i Sønderborg, i 1700-årene fire og i tiden 1800—48 seks⁶.

Apotekernes uddannelse.

I den store medicinal- og apotekerordning fra 1672 bestemtes det, at apotekerne skulle have privilegium og aflægge eksamen for doctoribus facultatis medicae og apotekere i København⁷. For hertugdømmernes vedkommende ændredes bestemmelsen ved kgl. reskript af 15. aug. 1746 til, at de, som ikke havde lejlighed til at tage eksamen i København, kunne aflægge den for den stedlige fysikus og mindst een apoteker⁸.

Uddannelsen var først og fremmest af rent praktisk karakter, de unge blev discipel på et apotek, og når de var udlært, konditionerede de rundt om, som regel både i Tyskland og i Kongeriget. Det er ikke mindst påfaldende, at et meget stort antal af de nordslesvigske apotekere på et eller andet tidspunkt har været i kondition i København. Derimod var det ikke særlig almindeligt i 1700-årene, at de vordende apotekere studerede ved de tyske universiteter. Af de apotekere, som har virket i Nordslesvig i tiden 1750—1800, har ikke een eneste været på universitetet i Kiel, mens enkelte har besøgt tyske universiteter, således Carl Fr. W. Holzendorff i Tønder og Christopher Fr. Zeise i Haderslev. Derimod er der i hvert fald fem, som har underkastet sig eksamen ved universitetet i København, blandt dem også Holzendorff og Zeise. Af de 19 apotekere, der har virket i Nordslesvig i disse år, var een licentiat, fem kandidater fra København, een var eksamineret af fysikus, to andre vides også at være blevet eksamineret, mens der mangler oplysning om 10, hvoraf nogle dog muligvis har studeret i udlandet⁹.

I forbindelse med oprettelsen af sanitetskollegiet bestemtes det i patentet af 25. maj 1804, at »ingen skal for fremtiden tiltræde et apotek, som ikke først på forskriftsmæssig måde er blevet prøvet af sanitetskollegiet og fundet dygtig«, og nærmere bestemmelser for denne prøve blev fastsat i bekendtgørelse af 16. juli 1805. Bestemmelserne fra 1804 blev lidt ændret ved forordning af 27. jan. 1829, hvorefter provisorer også skulle have taget eksamen. De, der ved arv fik et apotek, kunne ikke overtage privilegiet, hvis de ikke var eksamineret eller tog eksamen i løbet af et år.

Af dem, der blev eksamineret i de første år efter 1804, var det forholdsvis få, der havde været immatrikuleret ved universitetet i Kiel, men efterhånden blev dette mere og mere almindeligt. Studietiden her må dog have været ret kort, thi som regel fandt eksamen sted et år eller så efter immatrikulationen, undertiden endda i løbet af kortere tid¹⁰.

Efter ordlyden i patentet af 1804 skulle der herefter ikke være nogen mulighed for, at københavnske kandidater kunne overtage apoteker i Nordslesvig. Kendsgerningerne viser dog, at man har anerkendt denne eksamen som tilstrækkelig kvalifikation. Spørgsmålet blev berørt i en skrivelse fra Tyske Kancelli til det danske sundhedskollegium af 13. marts 1814, hvori man udtalte, at en ved Københavns universitet eksamineret apoteker kan eje eller som provisor forestå et apotek i hertugdømmerne under forudsætning af reciprocitet i Danmark med hensyn til de i hertugdømmerne eksaminerede apotekere¹¹. I en skrivelse fra Danske Kancelli af 19. juni 1830 blev det efter indhentede oplysninger fra Tyske Kancelli fastslået, at »det hidtil har været fulgt som grundsætning, at farmaceuter, som af det herværende medicinske fakultet har erholdt vidnesbyrd om duelighed til at forestå et apotek, uden videre prøvelse er blevet admitteret til at bestyre apoteker i hertugdømmerne«¹².

De 29, der har begyndt virksomhed som apotekere i tiden 1801—48, har taget eksamen på følgende måde¹³:

*Oversigt over de nordslesvigske apotekeres eksamen
1801—48*

Fødested	eks. ved San. koll.	heraf imm. Kiel	eks. i København	eks. af fysikus	ingen oplysninger	ialt
Nordslesvig	7	5	2	1	1	11
Kongeriget			5			5
Dansk Sydslesvig	1					1
Tysk Sydslesvig	4	2	1			5
Holsten	3		1			4
Tyskland	1				1	2
Ubekendt					1	1
Ialt	16	4	9	1	3	29

Den nordslesviger, om hvis eksamen der mangler oplysninger, var immatrikuleret i Kiel, men ses ikke at have taget eksamen i København eller ved Sanitetskollegiet.

Som det vil ses, var de fleste nordslesvigske apotekere nu blevet prøvet af Sanitetskollegiet, men selv efter at denne eksamen var blevet oprettet, var der folk fra hertugdømmerne, som blev prøvet i København; de fleste kandidater herfra var dog født i Kongeriget.

Hvorfra kom apotekerne?

Apotekernes nationale afstamning fremgår af følgende tabel:

*Oversigt over de nordslesvigske apotekeres afstamning
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Fødebyen	5	6	8	19
Nordslesvig iøvrigt ..	1	1	3	5
Kongeriget	2		5	7
Dansk Sydslesvig		1	1	2
Tysk Sydslesvig	2	1	5	8
Holsten	1	1	4	6
Tyskland	1	4	2	7
Ubekendte	4	2	1	7
Ialt.	16	16	29	61

Det mest iøjnefaldende træk er, at så mange er blevet apotekere i deres fødeby. Det hænger sammen med, at her nærmest er tale om et privat erhverv, og at det som følge heraf var almindeligt, at apotekerne gik i arv fra far til søn. Men iøvrigt ser man, at der blandt apotekerne såvel som blandt læger og de fleste civile embedsmænd har været tale om en betydelig tilvandringsyd fra Tyskerne er i flertal, hvis man ser bort fra dem, om hvis afstamning der ikke foreligger oplysninger, samt fra dem, der er blevet apotekere i deres fødeby, og som næsten alle har arvet deres stilling. Det gælder også efter 1800, da der kom en del kongerigske apotekere til Nordslesvig.

Apotekernes sociale afstamning har ligeledes betydning for spørgsmålet om denne stands nationale tilhørsforhold. Følgende tabel fortæller herom¹⁴:

*Oversigt over de nordslesvigske apotekeres sociale oprindelse
1751—1848*

	Fødeby	Nordsl.	Kgr.	dansk Sydsl.	tysk Sydsl.	Holst.	Tyskl.	ubek.	ialt	
Apotekere	1751-1800	6	1						7	
	1801-48	6							6	
Præster	1751-1800				1				1	
	1801-48		2	1	1	1			5	
Andre embedsmænd	1751-1800	1		1			1		3	
	1801-48	1	1			3			5	
Højere stand i byerne	1751-1800								0	
	1801-48		1	1					2	
Håndværkere	1751-1800						2		2	
	1801-48		1		2				3	
Landbef.	1751-1800								0	
	1801-48				1				1	
Ubekendte	1751-1800	1	1				1	3	6	
	1801-48	1	1	1	1		2	1	7	
Ialt. . . .		16	5	5	2	6	4	6	4	48

Som det vil ses, gælder det her som ved herredsfogder, amtsforvaltere og andre, at en betydelig del af standen kom fra de højere sociale lag, og der kan da næppe heller være tvivl om, at bortset fra dem, der var indvandret fra Kongeriget — de fem, som kom efter 1800 — har næsten alle apotekerne enten været født i tyske egne eller har tilhørt en overklasse, som mere eller mindre har følt sig knyttet til tysk kultur. På den anden side er der — ikke mindst før 1800 — så mange, der har konditioneret i Kongeriget, eventuelt også har absolveret eksamen der, at man tør regne med, at apotekernes tyske præg ikke har været så udpræget, som tilfældet var for de højere embedsmænds vedkommende.

OFFICERER.

Kulturelt og sprogligt var Nordslesvig et grænseland fra gammel tid. Men monarkiets grænser lå langt længere mod syd, og det var derfor sjældent, at større troppemængder var garnisoneret i landsdelen. Den eneste by, der har haft garnison i så at sige hele tiden fra 1700—1848, er Haderslev. Åbenrå havde kun militær i en del af årene 1720—67, fra Sønderborg forsvandt soldaterne 1753 og fra Tønder henimod 1770¹. Også ude omkring i

sognene var der indkvarteret soldater, på Als således i 1760'erne. Det hændte slet ikke så sjældent, at sognets piger kom galt afsted med disse fremmede, en del blev også gift med dem².

Det er kendt, at en stor del af den danske hvervede hær bestod af udlændinge, først og fremmest tyskere. Dette gjaldt ikke blot menige, men også officererne. Af rytterofficererne var i 1690: 31 danske, 167 tyske, 3 polske og 7 franske, mens tilsvarende forhold gjorde sig gældende indenfor fodfolket, hvor 96 var danske, 319 tyske, 20 polske, 26 franske og 35 kurlandske³. I 1735 var forholdet således: kavalleriet: 53 danske, 1 norsk, 83 tyske og 2 fra andre nationer; infanteriet: 142 danske, 29 norske, 325 tyske og 14 fra andre lande⁴.

I Haderslev garnisonerede fra 1775 det holstenske rytterregiment. Dets 1. og 3. eskadrons officersstab bestod i 1799 af fire fra Kongeriget, tre fra Tyskland og to fra hertugdømmerne. I 1815 var forholdet ved 1. og 2. eskadron i Haderslev: tre fra Kongeriget, fem fra Haderslev, to fra Kiel, i 1821: seks fra Kongeriget, fire fra Haderslev og een fra Kiel⁵.

Også gennem oplysningerne i kirkebøgernes dødsregister er det muligt at danne sig et indtryk af officerernes afstamning. Det må dog erindres, at det her ikke blot drejer sig om tjenestegørende men også om pensionerede officerer, der har slået sig ned i en eller anden sønderjysk by for her at nyde deres livsaften, et forhold der let kan give et skævt billede af forholdene⁶. Enkelte af disse er sikkert netop søgt til Nordslesvig, fordi de ville tilbringe deres alderdom der, hvor de var født⁷.

*Oversigt over afdøde officerers afstamning
1751—1848*

	1751-1800	1801-48	ialt
Nordslesvig	1	9	10
Kongeriget	6	12	18
Tysk Sydslesvig	3	2	5
Holsten	2	3	5
Tyskland	3	3	6
Norge	1	2	3
Øvrige Europa		1	1
Ubekendt	4	2	6
Ialt	20	34	54

*Oberstløjtnant
von Michelsen i Haderslev,
tegnet af Georg Alex. Sass
ca. 1810.*

Selv om materialet er fragmentarisk og beheftet med visse mangler, kan der dog næppe være tvivl om den tale, det fører. Før 1800 er der forholdsvis mange tyskfødte officerer blandt de døde, selv om der uden tvivl har været endnu flere i århundredets første halvdel. Men i 1800-årene gør de officerer, der var født i Kongeriget, sig meget stærkere gældende. Mens det danske befolknings-element i officersstanden 1751—1800 udgjorde 50 pct., var det efter 1800 steget til 74,2 pct. Det må dog erindres, at en betydelig del af officererne var sønner af officerer, som var udvandret fra Tyskland. Der var derfor flere af dem, som var født nordpå, der alligevel havde nær føling med og var stærkt påvirket af tysk kultur, og flere af dem har uden tvivl behersket det tyske sprog ligeså godt som det danske. Officererne stammede iøvrigt alle fra de højere sociale lag. Af 40 officerer, om hvis sociale afstamning det har været muligt at skaffe oplysninger, var 18 officerssønner, mens otte kom fra præstehjem. To var sønner af godsejere, to af købmænd, to af borgmestre, een af en baron,

tre af amtmænd og fire af forskellige højere embedsmænd.

Officererne hørte selvfølgelig til det nordslesvigske selskabs højeste cirkler, således som det også fremgår af fru Kellersmanns brev til P. A. Heiberg i 1789, og standens stærke danske islæt kunne uden tvivl have fået en vis national betydning, hvis der havde været større garnisoner i alle de nordslesvigske byer. Som forholdene var, kunne de få danske officerer ikke danne nogen modvægt til den øvrige del af den højere verdslige embedsstand, som delvis var af tysk afstamning eller i hvert fald var præget af tysk kultur enten fra deres hjem eller gennem deres uddannelse i Kiel eller på andre tyske universiteter.

NOTER

Foruden de *forkortelser*, der vil være umiddelbart forståelige, er følgende forkortelser anvendt:

Achelis: Haderslev	=	Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage I—II.
Album	=	Das Album der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665—1865, udg. af Franz Gundlach.
Bürger- und Einwohnerbuch	=	Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869.
Corp. Const. Holsat.	=	Corpus Constitutionum Regionis Holsaticarum.
Falck: Handbuch	=	N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts.
LA.	=	Landesarchiv Schleswig-Holstein undertiden også landsarkiv.
RA.	=	Rigsarkivet.
Stemann: Geschichte:	=	Chr. L. E. von Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig.
Syst. Samml.	=	Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen . . . Verordnungen und Verfügungen.

Når der efter citerede arkivalier står LA. eller RA. betyder det, at de findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein eller i Rigsarkivet. Hvis der ikke er oplyst noget om, hvor arkivalierne opbevares, findes de i Landsarkivet i Åbenrå.

Indsamlingen af arkivalisk materiale er foregået gennem et ret langt tidsrum. Både i Rigsarkivet og i Landsarkivet i Åbenrå har der, siden indsamlingen blev begyndt, fundet meget betydelige omordninger sted. De nye signaturer er i de fleste tilfælde blevet anført, men undertiden har det af praktiske grunde dog ikke været muligt at få disse med. Det vil dog næppe være vanskeligt for arkiverne i de enkelte tilfælde at finde frem til de nye signaturer.

Jeg bringer en varm tak til de mange, som på en eller anden måde har været mig behjælpelig under arbejdet, først og fremmest mine kollegaer i Rigsarkivet, Landsarkivet i Åbenrå og Landesarchiv på Gottorp samt personalet ved Centralbiblioteket i Viborg. En særlig tak til dr. phil. Th. O. Achelis i Kiel, som har stillet sin store matrikel over slesvigske studenter til min rådighed. Selvom jeg først kunne få kendskab til den, efter at materialet til de statistiske oversigter var indsamlet, har den dog ofte været til stor hjælp.

DANSK OG TYSK

- 1 Haderslev amtsarkiv: Haderslev amtshus 1762—92, nr. 209.
2. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I, s. 119 ff.
3. Gottorperarkivet: A.XX.254 (RA.).
4. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern, s. 109 ff.
5. Allen: anf. sted I, s. 173 ff. Provst Reimarus' brev, der er aftrykt hos Allen, kunne efter indholdet at dømme være provstens svar på bøndernes anmodning, men da Reimarus først blev provst i 1703, må det være fra et senere tidspunkt. Bønderne har formodentlig foretaget en ny henvendelse.
6. Åbenrå byarkiv: H. Michelsens samlinger 148 (6—7), s. 224—227.
7. Nordborg amtsarkiv: Sager ang. undersøgelseskommissionen imod amtsforvalter Moritzen på Ærø 1757—59. Allerede i 1673 havde hertugen på Glücksborg påbudt, at de ærøske undersætter skulle indgive deres supplikker til retsskriveren på tysk. (Det glücksborgske-ærøske arkiv: 94. Akter vedr. Gråsten amt på Ærø og Ærøskøbing 1522—1749, P. nr. 40.RA.).
8. Gottorperarkivet: A.XX. 3239 (RA.).
9. C. V. 1. 8.
10. En del eksempler findes i Slesvigs delte Bispedømme s. 218 ff., Allen: anf. sted I, s. 136, 309 ff. og fl. steder.
11. Åbenrå præstearkiv: II. 14.
12. Overkonsistoriets arkiv: 1. VI; ufuldstændigt citeret hos Allen I, s. 341 f.
13. Sdj. Årbøger 1905, s. 91 ff., Zeitschrift XXVII, s. 322. I 1747 havde pastor Hammerich i Ullerup »i trykken egenmægtigt udgivet nogle katekettiske spørgsmål for konfirmanderne, affattet på dansk, uden vor koncession og uden konsistoriets foregående ordentlige censur og indført dem i sin menighed«. Hertugen blev meget vred herover, og Hammerich fik ordre til at aflevere de trykte eksemplarer, ligesom provsten skulle tilkendegive ham hertugens uvilje. (Glücksborgarkivet: Prot. exp. cur. 1742—54, 256 ff. RA.).
14. A.VI. 43 A (LA.).
15. Allen: anf. sted I, s. 349.
16. Ludwig Andresen: Die Entwicklung des deutschen Volkstum in Schleswig in der Zeit von 1544—1721 (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I), s. 71—94; jvnfr. Johanne Skovgaard i Hist. T. 10. r., IV, s. 486 ff., Troels Fink i Fortid og Nutid XV, s. 107 ff.
17. Ty. Kanc. I.A.: C.96. (RA.).

EMBEDSMÆNDENES BETYDNING

1. Sdj. Årbøger 1945, s. 160 f.
2. Smst. 1895, s. 38; jvnfr. også H. Martensen: Af mit Levned II, s. 160.
3. Chr. Knudsens samlinger XX, 56 (Ny kgl. saml. 2683. 4 to. Kgl. Bibl.).
4. Smst. XVIII, 74.
5. Diederich Aug. von Wardenburg, der var født i Oldenburg, var herredsfoged i Slogs herred 1807—11, i Hviding og N.-Rangstrup herreder 1818—30 og i Rise og S.-Rangstrup herreder fra 1830 (Ernst Müller: Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtenschule 1449—1852, s. 50, nr. 894).
6. Den slesv.-holst. provinsialregerings arkiv: 4 I. (RA.).
7. Overrettens arkiv: 6 (RA.).

AMTMÆNDENE

1. Se fortegnelsen over Da. og Ty. Kanc.s personale på Christian 4.s tid i Medd. fra Rentekammerarchivet 1872, s. 159—67.
2. Ang. tiden til 1659 se Quellen und Forschungen XIV, s. 177 ff., 203 ff., 251 ff., XV, s. 321 ff.
3. Smst. XIV, s. 257 ff. og XV, s. 329 ff.
4. Zeitschrift LV, s. 307.
5. Privilegien der Schl.-Holst. Ritterschaft s. 51 f., 147.
6. H. Ratjen: Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek I—III forsk. steder (se registre), Ledreborg 349. 2 to. (Kgl. Bibl.), Gottorperarkivet A.XX.3209 (LA.).
7. Ueber einige Vorrechte der Schleswigholst. Ritterschaft s. 99—103.
8. A. Ipsen: Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein 1588—1675, s. 231 ff.
9. Privilegien der Schl.-Holst. Ritterschaft s. 231, 235 ff.
10. Ms. samlingen: Hertugdømmernes indre historie 12 b. Optegnelser af Chr. L. Stemann (RA.).
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
12. Rtk.s ty. afd.: Forest. prot. 1723, nr. 109, 1730, nr. 121 (RA.).
13. A.XX. 2524 (LA.).
14. En udførlig redogørelse for Åbenrå-amtmandens opgaver findes i Apenrader Amtsnachrichten I—II i Åbenrå amtsarkiv, som oprindelg er grundlagt af amtmand Wedel. Hans efterfølger, Schmettau, har ladet den afskrive og har gjort tilføjelser til den. Denne redogørelse danner grundlaget for oversigten i Niemanns Miscellanea I, s. 1 ff.
15. Balzer Bentzens redogørelse for Haderslev-amtmandens opgaver 1725 i Haderslebsia V (Haderslev byarkiv i Haderslev).
16. Ty. Kanc. I.A.: D. 110 I (RA.).
17. C. II. 36; jvnfr. Sonderjyllands Historie III, s. 358, Vejledende Arkivregistraturer VII, s. 101. Ang. statholderne og deres kompetence se Sdj. Årbøger 1909, s. 274 ff.
18. C. II. 34; Ty. Kanc. I.A.: D. 44 (RA.), A.XVII. 1755 (LA.).
19. Zeitschrift XLIII, s. 48 ff.
20. A. Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien I, s. 147 ff., 330 ff.
21. Falck: Handbuch III. 1, s. 114 ff., Stemann: Geschichte II, s. 323 ff., Jahrbücher für die Landeskunde VI, s. 128 ff.
22. Ty. Kanc. I.A.: D. 74 I og 72 (RA).
23. C. III. 1. 7, s. 46 f.
24. Rtk.s ty. afd.: B. 53 (RA.).
25. C.V.33 og C.II.36; allerede 1770 havde amtmand Wedel bestemt, at undersåtterne kun måtte komme med deres klager mandag, tirsdag og torsdag om formiddagen (C. II. 36).
26. Ty. Kanc. I.A.: D. 110 I (RA.).

27. Rise herreds tingbog 28/7 1685, Haderslev amtsarkiv: Kgl. kammerkollegiums sager nr. 10.
28. Patenten 1736, 45 ff., 303 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 38 (RA.).
29. I oversigten er lensmændene i de kongerigske enklaver ikke medtaget, ligesom der er set bort fra de enkelte tilfælde, hvor amtsskrivere og husfogder en tid har fungeret som amtmænd. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i Zeitschrift VIII, s. 125 ff., F. J. West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864 (Personalhist. T. 7. r., VI), Ms. samlingen: Alm. dansk-norsk personalhistorie 88 (RA.), Quellen und Forschungen XV, s. 353 ff., Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen, V. Marstrand: Aabenraa, Zeitschrift XLVIII, s. 273 ff., Bürger- und Einwohnerbuch, s. 136 f. Desuden er en del supplerende oplysninger hentet fra forskelligt utrykt materiale. Oversigten medtager ikke amtmændene i Sønderborg og Nordborg amter i den tid, disse har hørt under hertug Hans og hans efterslægt. Amtmænd i Løgumkloster er kun medtaget i den udstrækning, de har været selvstændige.
30. Kong Christian den Femtes Testamenter s. 17 f., 44.
31. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 I, s. 257 ff.
32. Oplysningerne her og i det flg. bygger delvis på det samme materiale, som er nævnt i note 29. Desuden er benyttet fortegnelsen over juridiske kandidater i Personalhist. T. 6. r., I samt Album.
33. Se f. eks. Rtk.s tyske forest. prot. 1723, nr. 109, 1730, nr. 121 og 1740, nr. 227 (RA.).
34. Palle Rosenkrantz: anf. sted s. 18 f.
35. Ty. Kanc. I.A.: D. 171 I (RA.), Da. biogr. Leksikon XVIII, s. 383 f.
36. Palle Rosenkrantz: anf. sted s. 12.
37. F. eks. Rtk.s ty. afd.: F. 15 og 26 (RA.). Et morsomt eksempel på, at kun adelige blev amtmænd, fortæller August Hennings i sin dagbog fra 1802 (Da. Mag. 7. r. I, s. 199). Etatsråd Jensen (vist Jansen), mangeårig deputeret i Ty. Kanc., havde søgt amtmandsembedet i Åbenrå. Ved en audiens sagde han til kronprinsen, at han ikke fik embedet. »Hvorfor ikke?« sagde denne. »Fordi jeg er borgerlig, og kun adelige får amtmandsstillinger.« — »Hvem siger det?« — »Jeg er overbevist derom, og hvis det var passende at bede Deres kgl. Højhed om et væddemål, ville jeg gøre det.« Det blev en adelig, der fik embedet.

AMTSSEKRETÆRER

1. Sønderborg byarkiv: II. Bysekretæren 1698—1776.
2. Oplysningerne i det foregående især på grundlag af kirkebøger; folketællinger, Rtk.s ty. ansøgninger og forsk. akter vedr. embedsmænd i Ty. Kanc.s arkiv (RA.).

AMTSINSPEKTØRER

1. F. J. West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864, s. 12, Ty. Kanc. I.A.: D. 72, Patenten 1709, 178 ff. (RA.). Bentzen blev afskediget i 1727 på grund af meddelagtighed i toldsvig (Rtk.s ty. forest. prot. 1727, nr. 136).
2. Rtk.s ty. bestallingsprot. I, 367, ty. forest. prot. 1727, nr. 251, Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.), Album nr. 3297, C.V. 33.
3. Album nr. 1170, Rtk.s ty. ansøgninger: Knutzen og Nic. Paulsen, Patenten 1725, 316 (RA.).

AMTSFORVALTERE

1. Om de holst. amtsskrivers stilling i senmiddelalderen se Zeitschrift XLIII, s. 3 ff., om de danske husskrivere eller slotsskrivere William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede s. 242 ff.
2. A. Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien I, s. 154 ff.
3. Om kautioner se nærmere kammerretsordningen af 1/6 1720 (Syst. Samml. IX, s. 29 ff.).

4. C. VI. 1. 55 (LA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Rtk.s ty. forest. prot. 1716, nr. 99 (RA.).
7. Zeitschrift XLIII, s. 4 f.
8. A.XVIII. 152 I (LA.).
9. Stemann: Geschichte II, s. 273 f.
10. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. B. (RA.).
11. Stemann: Geschichte III, s. 372 f., Haderslev herreds skyld- panteprot. 1729--35, Syst. Samml. II, s. 314 ff., 241 ff.
12. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 I. (RA.).
13. Oplysninger om amtsforvalternes arbejdsområde bl. a. i A.XVIII.151 II og 152 I (LA.), der indeholder indberetninger 1739 og 1771, Rtk.s ty. afd.: G. 42 og Ty. Kanc.: I.A.: D. 44. B (RA.). I Haderslev provsti var det fra 1657 bysekretæren, der var sekretær i underkonsistoriet (P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse s. 9).
14. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
15. Oversigterne og oplysningerne i det følgende er udarbejdet på grundlag af materiale, der er indsamlet ang. hver enkelt person. Dette stammer især fra kirkebøger, Rtk.s tyske ansøgninger, bestallings- og forest. prot., »Bedienungs-Protocoll« samt forsk. akter vedr. embedsbesættelser (RA., de sidste dog også i LA. i Åbenrå). Endvidere er benyttet de trykte universitetsmatrikler, J. Smiths store værk Slesvigske Amtsforvaltere og en række genealogiske og personalhist. værker.

HUSFOGDER

1. Zeitschrift XLIII, s. 8 f.
2. William Christensen: anf. sted s. 245 f.
3. A.XX. 2528 (LA.).
4. Smst.
5. A.XVIII. 152 I (LA.), Frode Gribvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderj. Landsdele s. 170, Aug. Niemanns Miscellaneen I, s. 39.
6. A.XVIII. 152 I (LA.).
7. Rtk.s ty. afd.: B. 123 (RA.).
8. A.XX. 1470 (LA.).
9. Oplysningerne i det fig. er især bygget på kirkebøger; Rtk.s ty. bestallingsprot., »Bedienungs-Protocoll« (RA.) samt lokaladministrationens akter vedr. husfogder. Desuden er en del genealogisk speciallitteratur benyttet.

RIDEFOGDER

1. William Christensen: anf. sted. s. 246 f.
2. Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603—1661, s. 71, 93, 109 f.
3. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
4. Rtk.s ty. forest. prot. 1716, nr. 124, 1717, nr. 16 (RA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Peter Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse s. 7, K. Angaard: Beskrivelse over Tørning Lehn s. 78, Staatshandbuch 1849, s. 46, 50 f., Overrettens arkiv: 14, læg 3 (RA.).
7. Rtk.s ty. forest. prot. 1745, nr. 307, bestallingsprot. II, 309. (RA.).
8. Kirkebøgerne fra Bjolderup og Ø.-Løggum sogne, H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter s. 15, jvnfr. dog s. 39, 262 f. Ridefogden i Genner havde en årlig indtægt på 10 rdlr. (Overrettens arkiv: 14, læg 3 i RA.).
9. Oplysningerne om ridefogderne er i alt væsentligt hentet fra det samme materiale som det, der er nævnt i note 9 til afsnittet om husfogder.

SKRIVERPERSONALET

1. Syst. Samml. IX, s. 9, Rtk.s ty. ansøgnløger: D. Chr. Lyhm, Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).

2. Oplysningerne om skriverne er bygget på kirkebøger; folketællingen 1845 og Rtk.s tyske ansøgninger (RA.).
3. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).

HERREDSFOGDER

1. Materialet findes især i A.XVIII. 151 I—II (LA.); noget også i Ms. samlingen: Hertugdømmernes indre historie 10 (RA.).
2. S. 149.
3. A.XVIII. 151 I (LA.).
4. C. A. Trier: U. A. Holstein s. 85 ff.
5. A.XVIII. 151 I (LA.).
6. Kabinetstyrelsen i Danmark 1768—1772 I, s. 322 ff., især s. 327.
7. Smst. I, s. 139 f.
8. Smst. I, s. 349, A.XVIII. 151 II (LA.).
9. A.XVIII. 151 I—II, 152 I (LA.).
10. Holbøl ældste kirkebog, Sdj. månedsskr. 1939, s. 79 f.
11. Moller: Bericht von verschiedenen Ländern s. 24.
12. Sdj. Årbøger 1891, s. 213—43, Die Heimat 1927, s. 257 ff.
13. Danmarks Adels Aarbog XLIV, s. 73.
14. Fyns bispearkiv: Alsø herreders breve 1587—1785.
15. Ty. Kanc. I.A.: D. 83 I (RA.).
16. Indlæg til jyske registre 1676, nr. 1 (RA.).
17. Jyske registre 1670—73, 469 og indlæg til 1673, nr. 39 (RA.).
18. Ligprædiken i LA. i Åbenrå. Han var en præstesøn fra Oksenvad (P. Rhode: anf. sted. s. 253 f.).
19. V. Marstrand: Aabenraa s. 115.
20. Zeitschrift LVII, s. 272.
21. Claus Rolfs: Gesch. des Kirchspiels und Fleckens Hoyer s. 215, 219, 224.
22. Selvbibliografi i Flensborg byarkiv i Flensborg: Mollers tavler nr. 153, trykt i Deutscher Volkskalender 1932, s. 87 ff.
23. A. Hofmeister: Die Matrikel der Universität Rostock III, s. 191 a.
24. Mitteilungen des Nordfries. Vereins VII, s. 25 f., Hofmeister: anf. sted III, s. 183 a.
25. Patenten 1688, 296 (RA.), Th. O. Achelis: Schleswig-Holsteiner auf der Universität Jena 1558—1850, s. 16, Album s. 476.
26. Man har også anført Claus Clausen Caspergaard i Nørre-Rangstrup herred som et eksempel (Götting. gelehrte Anzeigen 1942, s. 494), men dette er næppe rigtigt. Dels immatrikuleredes den pågældende Claus. C. først 1668, dels siges han i matriklen at være søn af en Laurentius (Album nr. 287). Iøvrigt kan bl. a. nævnes Chr. Bahr i Højer herred, som kan være identisk med den Chr. B., som immatrikuleredes i Leipzig 1677 (G. Erler: Die jüngere Matrikel der Univ. Leipzig II, s. 14). Desuden Konrad Key, der omkr. 1700 undertiden fungerede som herredsfoged i Frøs og Kalvslund herreder, og som 1704 blev ridefoged i de to herreder. Han havde studeret i Wittemberg (Th. O. Achelis: Schleswig-Holsteiner auf der Universität Wittemberg 1602—1812, s. 22, og Erler: anf. sted III, s. 212).
27. Her er kun tale om det tidspunkt, da den nogenlunde ubrudte række af akademisk uddannede herredsfogder begynder. Om Slogs herred kan der ikke gives sikre oplysninger, måske har dette herred først fået studerede herredsfogder efter 1808, jvnfr. dog 200 Jahre Schlesw.-Holst. Anzeigen s. 106. I anf. værk har Achelis iøvrigt behandlet spørgsmålet om de akademiske herredsfogder i Slesvig. I visse tilfælde er hans begyndelsesår forskellige fra mine, bl. a. fordi han anfører de år, hvorfra rækken er absolut ubrudt. Uden iøvrigt at komme ind på enkeltheder kan det nævnes, at det er forkert, når det s. 106 hedder, at Cay Koch var den første studerede herredsfoged i Sdr.-Rangstrup

- herred fra ca. 1731, thi den pågældende herredsfoged hed Caspar Koch, tiltrådte 1722 og havde i mange år været fuldmægtig hos amtsskriveren (Patenten 1722—23, 205 f. RA.).
28. Ty. Kanc. I.A.: D. 44 (RA.), C. II. 1. 43, Varnæs Sogns Historie s. 139.
 29. Inländ. Registrant under 30/12 1730 (RA.), C. II. 1. 34, Åbenrå amtsarkiv: Relations Protocollum 1726—27 (25/7 1727).
 30. A.IV. 10 (LA.).
 31. Corp. Const. Holsat. I, s. 74 f.
 32. Inländ. Reg. 1726, 160 f. (RA.).
 33. Ty. Kanc. I.A.: D. 45 (RA.), Album nr. 4070.
 34. Ty. Kanc. I.A.: D. 45 (RA.).
 35. Ty. Kanc. I.A.: D. 126 (RA.).
 36. Smst.
 37. Ang. Trendelenburg se Fr. Volbehr og Rich. Weyl: Professoren und Dozenten der Chr. Albrechts-Universität zu Kiel s. 30.
 38. Abt. 47. 635 (LA.).
 39. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte V, s. 548 ff.
 40. Provinzialberichte 1792. 1, s. 105, 1793. 1, s. 99 og 1794. 2, s. 211.
 41. Forarbejderne til forordningen findes i A.XVIII.180 (LA.), jvnfr. Schlesw.-Holst. Anzeigen 1936, s. 169 ff.
 42. Forordning af 15/5 1834, § 6.
 43. I et patent af 9/8 1811 om suspension af dommere, der er erklæret for konkurs, siges det dog, at Overretten skulle sørge for, at embedet under suspensionen »overdrages en anden retslærd«.
 44. Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden s. 84, 87 f.
 45. Trøjborg godsarkiv: 48.
 46. Om enklaveområdernes jurisdiktionsforhold se iøvrigt Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderj. Landsdele s. 53 f., 82—84.
 47. Hammerich: anf. sted s. 93.
 48. Se f. eks. Schackenberg godsarkiv: 76 (på Schackenberg), Trøjborg godsarkiv: 48.
 49. Hammerich: anf. sted s. 75—77, Schackenberg godsarkiv: 76 (på Schackenberg).
 50. Oplysningerne om enklavejurisdiktionernes birke- og herredsfogder er især hentet fra kirkebøgerne samt fra bestallingsbreve m. m. (i de under note 48 nævnte arkivalier), Richter: Juridisk og statsvidenskabelig Stat 1881, Jul. Bidstrup: Fortegnelse over jyske Retsbetjente (RA. og LA. i Viborg), Fra Ribe Amt VIII, Da. Kanc.: Verdslige Bestillinger i Danmark og Norge 1660—1833 (RA.), S. Birket Smith: Københavns Universitets Matrikel I—III, Mynsters samlinger vedr. da.-norske exam. jur. (RA.).
 51. Hammerich: anf. sted s. 94 ff., 166—69, 172 f.
 52. Smst. s. 172 f.
 53. Overrettens arkiv: 14, læg 3, og 23, læg 3 (RA.); jvnfr. A.XVIII. 151 I—II (LA.).
 54. Adolf Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richterthums in deutschen Territorien I, s. 147 ff., 324 ff.
 55. Vedr. forholdene i de gottorpske områder se Ludwig Andresens redegørelse i Quellen und Forschungen XIV, især s. 273 ff.
 56. Eugen Wohlhaupter: Rechtsquellen Schleswig-Holsteins I, s. 176.
 57. S. 19, jvnfr. s. 139.
 58. Wohlhaupter: anf. sted s. 159 ff.
 59. Stemann: Geschichte II, s. 328 f.
 60. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i kirkebøger, universitetsmatrikler og i fortegnelsen over kandidater med »slesvigsk jur. eksamen« (Personahist. T. 6. r., I). For den ældre tids vedkommende er i vid udstrækning benyttet Patenten og Ty. Kanc.s akter vedr. herredsfogder samt de

lokale arkivers akter vedr. disse embedsmænd. Hertil kommer forskellig utrykt materiale, genealogisk og topografisk litteratur. Ved den første opstilling over samtlige retsbetjente har F. J. Wests samlinger (Ms. samlingen: Alm. da-norsk personalhistorie 88 b—c i RA.) ydet god hjælp, selvom værdien af disse noget ufuldstændige samlinger i betydelig grad forringes ved, at de kun i meget ringe grad indeholder personalhist. oplysninger. For Als' vedkommende stammer en del af materialet fra Chr. Knudsens samlinger (Ny kgl. saml. 2683—84.4 to. i Kgl. Bibl., ialt 34 bd.).

FISKALER

1. A.XX. 369 og C.VI. 95 (LA.). Embedet i Tønder var besat indtil 1830 (Bürger- und Einwohnerbuch s. 135).
2. Sottrup præstearkiv: Optegnelsesbog (1558—1734) s. 279 f.
3. Lütke Clausen fik bestalling som delefoged 1632 (Gottorperarkivet: A.XX. 1473 i RA.).
4. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 IV (RA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. C., 58 III (RA.).
6. Rtk.s ty. afd.: B. 123 (RA.).
7. Patenten 1733, 448 ff. (RA.).
8. Patenten 1735, 952 ff. (RA.).
9. Ang. landsfiskalerne i Danmark, der indførtes i 1739, se E. Holm: Danmark-Norges Historie II, s. 348 f.
10. Haderslev amtsarkiv: Sager til den slesv. registratur nr. 228.
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. C (RA.).

TINGSKRIVERE

1. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 512 f., Peter Skautrup: Hardiske mål II, s. 48 ff.
2. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I, s. 87, Hist. T. 10. r., IV, s. 488.
3. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.), jvnfr. Hist. T. 10. r., IV, s. 488.
4. Frøs herreds tingbog 1699—1706, 158 f.
5. Hviding herreds retsbetjentarkiv: Forsk. justitssager 1660—1867, Brøns kirke-bog.
6. Ty. Kanc. I.A.: D 194 III (RA.), Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, s. 716.
7. Rinkenæs præstearkiv: B. b. 1, Rinkenæs kirkebog.
8. Glücksborgerarkivet: A.VIII. 57 (RA.).
9. C.III. 5.444; Ny kgl. saml. 2483. 4 to. XXIX, 289 (Kgl. Bibl.).
10. C.III. 5.444.
11. Patenten 1707, 91 f. (RA.).
12. Haderslev amtsarkiv: Bilag til Tyrstrup herreds dekretprotokol; Ty. Kanc. I.A.: D. 72, Conrad Revenlows privatarkiv: A. 3 (RA.).
13. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII, Rtk.s tyske ansøgninger: Bon. S. (RA.).
14. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII (RA.).
15. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I, s. 87.
16. Haderslev amtsarkiv: Relationsprotokol 1733—35, 274 ff.
17. Overrettens arkiv: 14, læg 3, 23, læg 3 (RA.) A.XVIII. 151 I—II (LA.).
18. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
19. Ty. Kanc. I.A.: D. 139 I (RA.).
20. Haderslev amtsarkiv: Sager til hovedregistraturen for Vesteramtet, reskr. fra Ty. Kanc. 1731—40, nr. 55.
21. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII, Rtk.s tyske ansøgninger: Bon. Schröder (RA.), Ernst Möller: Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrten-schule von 1449—1852, s. 45; jvnfr. også Achelis i 200 Jahre Schlesw.-Holst. Anzeiger s. 107 ff.

22. Ny kgl. saml. 2683. 4 to. XI, 257 f. (Kgl. Bibl.), C. IV. 63.
23. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
24. Denne og den flg. tabel er bygget på oplysninger fra kirkebøger, folketællinger, universitetsmatrikler, fortegnelsen over slesvigske jurister (Personalhist. T. 6. r., I), Ty Kanc.s forestillinger (RA.), forskellige arkivalier og en del slægtshist. litteratur.
25. Denne oversigt omfatter de samme områder som den foregående.
26. Foruden kirkebøger er især benyttet: Bidstrup: Fortegnelse over jyske Retsbetjente (RA.), Schackenborg godsarkiv: pk. 74 og 76 (på Schackenborg), Trøjborg godsarkiv: 48.

ADVOKATER

1. Samml. der Schl.-Holst. gemeinschaftl. Verordn. s. 177.
2. Rtk.s ty. afd.: B. 53 (RA.), Stemann: Geschichte II, s. 209 f.
3. Rtk.s ty. afd.: B. 53 (RA.), Kieler Blätter IV, s. 256. Konstitutionen af 1708 havde gyldighed for den storfyrstelige del af Holsten, indtil den blev ophævet ved kancellipatent af 7/8 1827; jvnfr. Falck: Handbuch III. 1, s. 64 f.
4. Abt. 47. 109 (LA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Ty. Kanc. I.A.: D. 184 (RA.).
7. A.XVIII. 158 (LA.); et tilsvarende reskript for Haderslev amt blev udstedt 24/10 1710 (Haderslev byarkiv: Haderslebiensia I, 519 ff.).
8. Sønderborg byarkiv: II. 10. Advokater og notarer 1710—1867.
9. Falck: Handbuch III. 1, s. 65.
10. Ty. Kanc. I.A.: D. 110 V. E., Inländ Reg. 1709, 149—51 (RA.).
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 IV (RA.).
12. Sønderborg byarkiv: II. 10.
13. Bürger- und Einwohnerbuch s. 135.
14. Amtmandens indberetning i C. VI. 1. 95 (LA.), maglstratens i Tønder byarkiv: Relationsprotokol 1727—37, 552 f. Efter magistratens oplysning var der kun fem advokater.
15. Trykt i Corp. Const. Holsat. I, s. 73 ff. Forarbejdet til ordningen var begyndt allerede i 1737, materialet hertil findes i A.XVIII. 158 og A.II. 138 (LA.).
16. Acta Borussia: Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrh. I, s. 382, 531 f.
17. Palle Rosenkrantz: Prokuratorerne i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede s. 105 ff, 116 f.; jvnfr. også Nicolai Abrahams: Procuratorstanden i Danmark.
18. I Tønder f. eks. til Nic. Frantzen, der var vinskænk, Claus Hestorf, Nic. Jensen (best. 1740), der senere blev borgmester, Lorentz Paulsen, der blev birkefoged i Løgumkloster.
19. Sønderborg byarkiv: II. 10.
20. Chronol. Verzeichniss 1760—70, s. 79 f.
21. Smst. s. 86. Skrivelsen af 31/3 1772 tyder iøvrigt på, at bestemmelsen også har været gældende for Sønderborg amt (Sønderborg byarkiv: II. 10).
22. Oplysningerne om studier er især taget fra universitetsmatrikler og fra fortegnelsen over kandidater med slesv. juridisk eksamen (Personalhist. T. 6. r, I).
23. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
24. Hof- og statskalenderen. 12/9 1769 anmodede Kancelliet om at få en fortegnelse over advokater, da man anså det for nyttigt, at en sådan blev optaget i Hof- og statskalenderen (Haderslev byarkiv: Acta XVIII. II. 3.A. i Haderslev).
25. Sønderborg byarkiv: II. 10, Falck: Handbuch III. 1, s. 65.
26. Sønderborg byarkiv: II. 10.
27. A.XVIII. 158 (LA.); Falcks bemærkninger i Kieler Blätter IV findes s. 257.
28. A.XVIII. 158 (LA.), Ty. Kanc.s forest. 1821, nr. 74 (RA.).
29. Oplysningerne i oversigten er især taget fra kirkebøger, folketællinger, matrik-

ler, fortegnelsen over slesv. jur. kandidater (Personalhist. T. 6. r., I), lister i Bürger- und Einwohnerbuch s. 134 f., Achells: Haderslev II, s. 448 f. Desuden forsk. materiale i Ty. Kanc.s arkiv og byarkiverne, Rtk.s tyske ansøgninger og en del slægtshist. materiale. Man kan regne med, at listen fra 1770 omfatter samtlige advokater. Før den tid kan der være enkelte mangler.

30. Gråsten er medregnet under Åbenrå amt.
31. S. 154 ff.
32. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I, s. 228 f., Fink i Sdj. årbøger 1943, s. 143—45.
33. F. eks. Møgeltonder tingbog 1669—76, 30 f. og 1706—11, 31.

TOLDEMBEDSMÆND

1. Se især forordningen af 4/9 1804.
2. Rtk.s og Generaltoldkammerets bestallingsprotokoller, Generaltoldkammeret: Diverse tyske bestallinger og konfirmationer (RA.), kirkebøger og folketællinger.

FORSTFOLK

1. C. II. 1. 34.
2. Hof- og statskalenderen 1750.
3. Aug. Niemann: Forststatistik der dänischen Staaten s. 270 ff.
4. Hof- og statskalenderen.
5. Niemann: anf. sted s. 278—87, A. Oppermann: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786—1886, s. 73—82. I tiden 1803—19 var der også nogle forstkandidater, der aflagde eksamen ved Rtk. i København (C. S. de Roepstorff: Forstlig Stat. Efterskrift).
6. Abt. 66. 50 (LA.).
7. Abt. 66. 1334 (LA.); jvnfr. Oppermann: anf. sted s. 206—17.
8. Tabellen er udarbejdet på grundlag af oplysninger i Rtk.s tyske bestallingsprotokoller, »Bedienungsprotocoll«, Chr. Knudsens samlinger (Ny kgl. saml. 2683.4 to, i Kgl. Bibl.), kirkebøger, folketællingen 1845, C. S. de Roepstorff: Meddelelser om danske Forstkandidater 1798—1897 samt en del spredt materiale. Tabellen omfatter kun de kgl. forstmænd og de hertugelige på Als. Tønder amt er ikke medtaget, da dette amt kun til tider har haft skovrider, der som regel også var herredsfoged.

POSTMESTRE

1. Fr. Olsen: Det danske Postvæsen indtil dets Overtagelse af Staten 1711, s. 24.
2. Zeitschrift LXXII, s. 262 ff.
3. Fr. Olsen: anf. sted s. 24, 45, 84, 89 f., 97 f., 156 f., 159. Iøvrigt var der også en svensk postforbindelse gennem hertugdømmerne. Rettigheden hertil var blevet tilskrevet Sverige ved Brømsebrofreden 1645 (Niels Forsell: Svenska Postverkets historia I, s. 94 ff., H. Hjorth Nielsen: Den svenske Post gennem Danmark og den dansk-norske Post gennem Sverige før 1735). 13/4 1708 blev der udstedt forbud mod forsendelse af breve med den svenske post (Bov sogns ældste kirkebog 134). I Bov sogn nævnes flere svenske postholdere, bl. a. Jakob Jepsen, d. 1788, og Hans Thomsen, d. 1805.
4. C. VI. 1. 51 (LA.); der har dog været postmestre i Tønder før denne tid. (Bürger- und Einwohnerbuch s. 139).
5. Heimat-Blätter aus Nordschleswig 1940, s.188, Sdj. månedsskrift 1958, s. 217 ff.
6. Om dette og de øvrige nordslesvigske postembeder se Fr. Olsen: Poststyrelsen, Postkontorerne og Postmestrene i Danmark 1624—1924, s. 44, 47, 56, 62 f., 82, 86, 110 f., 114, 119.
7. Sønderborg byarkiv: XXIV. Postsager 1675—1773.
8. A. Niemann: Schlesw.-Holst. Landeskunde I, s. 50 f., Syst. Samml. VIII, s. 145 ff., 149 ff.

9. Niemann: anf. sted s. 660.
10. Sdj. månedsskr. 1958, s. 217.
11. Niemann: anf. sted s. 660.
12. Carstens: Die Stadt Tondern s. 227.
13. Sønderborg byarkiv: XXIV. Postsager 1775—1815.
14. Niemann: anf. sted s. 535.
15. Oplysningen her og i tabellen er hentet fra Fr. Olsen: Den danske Postetat 1624—1927, V. Richter: Danske Postembedsmænd 1750—1906, Bürger- und Einwohnerbuch s. 139, Achelis: Haderslev II, s. 449, Heimat-Blätter aus Nord-schleswig 1940, s. 188—90, Sdj. månedsskr. 1958, s. 217 ff. Desuden er benyttet folketællingen 1845, kirkebøger og forskellig spredt materiale.
16. Privatarkiver: Stemanniana IV, nr. 710 (RA.).

LÆGER OG KIRURGER

1. F. Wedel: Gilder og Laug i Flensborg s. 135.
2. Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian-Albrechts Universität Kiel s. 198.
3. Robert Huhle: Bogen om Als s. 212.
4. Abt. 42 I. Sanitetskollegiets beretning 1805 (LA.).
5. Åbenrå byarkiv: VII. 86.
6. Patenten 1710, 221 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 191 I (RA.).
7. Bogen om Als s. 217.
8. Kristian Cargø: Bøddel og Kirurg s. 17.
9. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
10. Åbenrå byarkiv: VII. 86, jvnfr. Die Heimat 1951, s. 45 f.
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.). Hans Michelsen holdt døg næppe op med sin virksomhed, thi 1760 bevidnes det, at en mand fra Barsmark gennem hans forkerte behandling er blevet uskikket til militærtjeneste (Åbenrå amtsarkiv: Landmilitærsager 1758—60, nr. 94).
12. Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. r., III, s. 426.
13. Bogen om Als s. 219 ff.
14. Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian Albrechts Universität Kiel s. 207.
15. Bürger- und Einwohnerbuch s. 133, Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern s. 28, Haderslev byarkiv: XXI. G. 2. Aerzte und Chirurgen (i Haderslev), Achelis: Haderslev II, s. 284 f.
16. A.XVIII. 891 (LA.).
17. En tysk oversættelse af medicinalordningen er trykt Corp. Const. Holsat. I, s. 769 ff.
18. A.XVIII. 888 (LA.); reskriptet er trykt Corp. Const. Holsat. I, s. 783 f.
19. A.XVIII. 884 (LA.). Ang. medicinske disputatser ved universitetet i Kiel blev der givet nærmere bestemmelser i forordningen af 11/5 1798 og 27/3 1801.
20. A.XVIII. 897 (LA.).
21. A.XVIII. 521 og Abt. 47. 129 (LA.).
22. V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen II, s. 503.
23. A.XVIII. 521 og Abt. 47. 129 (LA.).
24. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 III, 65 II (RA.), Åbenrå amtsarkiv: Politisager 1732—1847, Kr. Cargø: Den danske Lægestand: Doktorer og Licentiatler 1479—1788, Album.
25. Kr. Cargø: anf. sted forordet s. 1.
26. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i kirkebøger, folketællinger, Patenten (RA.), Kr. Cargø: anf. værk, samme: Den danske Lægestand 1786—1838, Album, Bürger- und Einwohnerbuch s. 133, specialakter i byarkiverne og et spredt trykt og utrykt materiale.
27. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.).

28. Vilhelm Møller-Christensen: Middelalderens Lægekunst i Danmark s. 58 ff., Ugeskrift for Læger 1902, nr. 31—32.
29. Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern s. 13 f., Åbenrå byarkiv: VII. 86.
30. F. Wedel: Gilder og Laug i Flensborg s. 135, Patenten 1727, 190 ff. (RA.); Tønder byarkiv: Relationsprotocoll 1727—37, 554—57; Patenten 1710, 221 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 191 I (RA), Åbenrå byarkiv: VII. 86. Ludwig S. Schultz i Løgumkl. fik i 1732 tilladelse til at lade sine lærlinge indskrive i Åbenrå eller Haderslev barberlav (Patenten 1732, 606 f. (RA.), C. V. 1. 115). I Haderslev har der dog vist aldrig været noget barberlav, jvnfr. Achelis: Haderslev II, s. 144.
31. Åbenrå byarkiv: VII. 86; Åbenrå amtsarkiv: Relationsprotokol 1726—27: 1/4 1727.
32. Patenten 1710, 221 ff., 1727, 190 ff. (RA.).
33. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
34. Corp. Const. Holsat. I, s. 843 f.; reskriptet var foranlediget af fysikus Hansen i Glückstadt (A.II. 200. LA.).
35. Corp. Const. Holsat. I, s. 1569.
36. Smst. I, s. 1570.
37. Åbenrå byarkiv: VII. 86; Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
38. Haderslev byarkiv: XIX. B. 1. Lavssager i almindelighed 1718—1835 (i Haderslev), Corp. Const. Holsat. I, s. 1653, Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.):
39. Ty. Kanc. I.A.: D. 64 (A.XVII. 876), Patenten 1727, 98 f. (RA.).
40. Corp. Const. Holsat. I, s. 845; endnu 23/3 1756 bestemmes det, at prøven skal aflægges på sædvanlig måde (A.XVIII. 897. LA.).
41. A.XVIII. 897 (LA.), C. Callisen: Promptuarium Juridicum 1750—68, s. 16.
42. Bürger- und Einwohnerbuch s. 61.
43. A.II. 200 (LA.).
44. A.XVIII. 884 (LA.), Ty. Kanc.s forest. 1786 I, 457 ff. Lægetaksterne fra 1/12 1820 giver en udmærket oversigt over, hvilke opgaver almindelige læger, kirurger, barberer og eksaminerede sår-læger samt jordemødre havde.
45. A.XVIII. 884 (LA.).
46. Gordon Norrie: Kirurgisk Akademis Historie 1803—41, s. 263, Kr. Carøe: Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838.
47. Haderslev byarkiv: XXI. G. 2 (i Haderslev). Hans uddannelse var dog næppe helt ringe, eftersom han i 15 år havde været eskadrons-feltskær.
48. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.). I 1812 oplyste magistraten i Åbenrå, at Hess' to æmbedere var døde med ham og ikke påny købt af nogen; man mente dog, at arvingernes rettigheder burde anerkendes. For at blive barber måtte man enten være medlem af lavet eller have kgl. koncession (Åbenrå byarkiv: VII. 86).
49. Instruks for distriktskirurgen i Tønder 16/4 1817 (Chron. Samm.). I Kongeriget begyndte man med provinsialkirurger i 1770'erne (Kr. Carøe: Medicinalordningens Historie s. 86 f.).
50. Kr. Carøe: Den danske Lægestand. Kirurger 1738—1785. Forordet s. 1.
51. Kr. Carøe: Den danske Lægestand 1786—1838. Forordet s. 2, F. L. E. Smith og M. C. F. Curtius Bladt: Den danske Lægestand 4. udg. s. 109, Kr. Carøe: Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838, s. VI ff.
52. Kr. Carøe: Den danske Lægestand. Kirurger 1738—85, Den danske Lægestand 1786—1838 og Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838. Desuden det i note 26 nævnte materiale.

APOTEKERE

1. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.).
2. Th. O. Achelis: Haderslev I, s. 124.
3. E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie II, s. 156.
4. Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte Tønderns s. 18 ff.

5. Achelis: Haderslev I, s. 123.
6. Dam og Schæffer: anf. værk I—III. Den nyeste skildring af det slesvigske og holstenske apotekervæsens historie findes i Arnold Habernoll: Die Entwicklung des Apothekenrechts und der privilegierten Apotheken in Schleswig-Holstein, der er fra 1951. I Schriften zur. Gesch. der Pharmazie in Schleswig-Holstein III, s. 23 f. er der en oversigt over litteratur vedr. de enkelte apoteker.
7. Corp. Const. Holsat. I, s. 773.
8. Smst. I, s. 784; ang. dette reskripts tilblivelse se s. 191.
9. Oplysningerne er især hentet fra det nævnte værk af Dam og Schæffer, fra Carl A. Jordening og Victor L. Seehusen: Farmaceutisk Stat 1770—1879, Album og lokal litteratur.
10. Th. O. Achelis: Prüflinge der Pharmazie in Schleswig-Holstein 1804—1866. (Schriften zur Gesch. d. Pharmazie in Schleswig-Holstein III).
11. C. P. N. Petersen: Den danske Medicinal-Lovgivning II. 1, s. 161.
12. C. P. N. Petersen: anf. sted II. 2, s. 539 f.
13. Oplysningerne i tabellerne er især hentet fra de i note 9 og 10 nævnte værker samt fra kirkebøger og folketællinger m. m.
14. Når tallene for tiden 1751—1800 i denne tabel ikke stemmer med dem i oversigten over apotekernes afstamning, skyldes det, at denne omfatter alle de apotekere, der har virket i denne periode, mens afstamningstabellen kun medtager dem, der i disse år har overtaget et apotek.

OFFICERER

1. Rytterlets og fodfolkets garnisoner fra ca. 1720 (Hærens arkiv), Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern s. 81.
2. Chr. Knudsen I, 84, IV, 92 og XV, 65 (Ny kgl. saml. 2683. 4 to. i Kgl. Bibl.). Også i Hostrup sogn lå der soldater (Sdj. månedsskr. 1925, s. 44 ff.).
3. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1660—1720, I, s. 448. Her som i de flg. oversigter er det ikke klart, om folk fra hertugdømmerne er medregnet til danske eller tyske. Det første er dog det sandsynligste.
4. Krigskancelliets arkiv: Kongens håndbog (RA.).
5. Holst. rytterregiments lister 1754—99 og 1800—41 (Hærens arkiv).
6. I 1768 boede der ikke mindre end seks officerer i Åbenrå, som enten var pensioneret eller på ventepenge. Hertil kom to i amtet, vel i Slotsgade (Åbenrå by-arkiv 13 e).
7. Oplysningerne om afstamning er her mere usikre end sædvanlig. Kirkebøgerne oplyser som regel ikke, hvor den pågældende er født, men om hans forældres opholdssted. Ofte var officererne soldatersønner, og soldater var også dengang et ret omflakkende folkefærd, så at sønnen i mange tilfælde sikkert ikke er født på det nævnte opholdssted. Nogen væsentlig betydning for undersøgelsens resultat har dette dog næppe. Anbringelsen i de to tidsgrupper er sket efter dødsåret. Kirkebogsmaterialet er suppleret med oplysninger fra folketællinger, Hirschs store samlinger om danske og norske officerer 1648—1814 (Kgl. Bibl. og RA.), samt forskellig genealogisk litteratur.

OPLYSNING OM BILLEDERNE

Billedet af Otto Kier efter Haderslev-Samfundets årsskrift 1949, af Nicolaus Rübner, Thomas Lorenzen, Carl Heinrich Müller og von Michelsen efter Harmonien 1799—1949. Clicheerne hertil er venligst udlånt af Haderslev-Samfundet og af bladet Dannevirke. Billedet af S. W. S. von Eggers er taget efter H. K. Eggers: Geschichte des Geschlechtes Eggers. Billedet af P. B. Carstens er fra Kgl. Bibl., af apoteker Zelse fra Rådhuset i Haderslev, mens malerierne af Stemann, Møsting og F. W. Wedel samt silhouetten af U. A. Holstein findes på Frederiksborg Museet.

Nye fund fra ældre stenalder i Sønderjylland

Af *Holger Kapel*

Det har tidligere været antaget, at Sønderjylland var meget fattig på oldsager og bopladser fra den ældre stenalder. Ved ældre stenalder forstås den periode indenfor den danske stenalder, der spænder fra det tidsrum, da isen efter istiden havde trukket sig så langt tilbage mod nord, at mennesker kunne indvandre og skabe sig en tilværelse som jægere og fiskere — og indtil den slebne økse dukker op, og man så småt begynder at opdyrke jorden, i absolutte årstal spænder perioden over det store tidsrum fra c: 10.000 f. Kr. til c: 3000 f. Kr.

I *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed* 1913 påpeger Sophus Müller den mærkelige mangel på bopladsfund fra den ældre stenalder i Sønderjylland.

I »Danmark, Land og Folk«, 1919 i bindet »Sønderjylland« skriver P. Lauridsen i afsnittet: De sønderjydske amter, side 49: »Landets ældste Beboere, de Jægere og Samlere, der efter Istidens ophør indvandrede fra Sydvest Europa, har kun efterladt sig yderst sparsomme Minder . . .«

Side 47 i H. V. Clausens rejsebog »Sønderjylland« (6. udg. 1932) står der: »Ved Åstrup teglværk ude i fjorden eneste bopladsfund i Sønderjylland fra ældre stenalder — —«

I 1935 og 1936 foretog Nationalmuseet under ledelse af dr. Therkel Mathiassen en række undersøgelser af bopladser fra stenalderen i hele Jylland. Resultatet af disse undersøgelser publiceredes 1937 i *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* under titlen: »Gudenåkulturen«. Vel blev der i denne forbindelse også gjort fund i Sønderjylland, men antallet af såvel oldsager som bopladser fra de sønderjyske egne er så sparsomt, at man kunne være tilbøjelig til at antage, at den gamle hævdevundne opfattelse, at den sønderjyske jord var overmåde fattig på efterladenskaber fra den ældre stenalder, var rigtig.

Da Sønderjylland som bekendt er overordentlig rig på høje fra forskellige perioder af Danmarks oldtid, og da der også er gjort mange sjældne og værdifulde enkeltfund — jeg behøver blot at nævne guldhornene fra Gallehus — så ser det unægtelig lidt mærkeligt ud, at der skulle mangle betydningsfulde bopladsfund fra den ældre stenalder, særlig fordi man må formode, at der alle dage har været en betydelig såvel nord- som sydgående strøm ad den let befærdelige alfarvej fra Nordtyskland op gennem Jylland.

Nu havde Sophus Müller den opfattelse, at alle de gamle fund fra ældre stenalder skulle søges nær kysterne, og han finder forklaringen på bopladsernes fravær ved den landsænkning, der siden stenalderen har fundet sted i den sydlige del af Danmark. Som følge af denne sænkning kunne man med rette formode, at de gamle kystbopladser i vore dage måtte søges under havets overflade langt fra den nuværende kystlinje, en formodning, der også er blevet bekræftet ved fund af ældre stenalders redskaber fra havbunden flere steder i den sydlige del af Danmark.

Imidlertid er der sket meget indenfor dansk arkæologi siden Sophus Müller skrev sin afhandling, store nye fund er gjort fra den ældre stenalder. En stor del af disse er ikke kystfund, men indlandsfund, i de fleste tilfælde dog beliggende i umiddelbar nærhed af daværende indsøer eller vandløb, ofte på sandet undergrund. Dette er netop tilfældet med de fleste af den før-omtalte gudenåkulturs bopladser.

Engang luftede jeg overfor lederen af Nationalmuseets 1. afdeling, dr. Therkel Mathiassen, den tanke, at det kunne være interessant at foretage en vandring op gennem Jylland på den jord, der under sidste istid var isfri, for at søge efter spor af Danmarks tidligste befolkning.

I marts 1957 meddelte dr. Mathiassen mig, at museet var interesseret i, at en sådan undersøgelse blev foretaget, og at der var stillet et beløb til rådighed for mig. Kort efter pakkede jeg mine kufferter og tog til Hjerpsted helt ovre ved Sønderjyllands sydvestkyst. At det netop blev Hjerpsted, jeg valgte som udgangspunkt, var nu ikke helt tilfældigt.

Professor A. Rust fra Ahrensburg ved Hamburg havde i Kø-

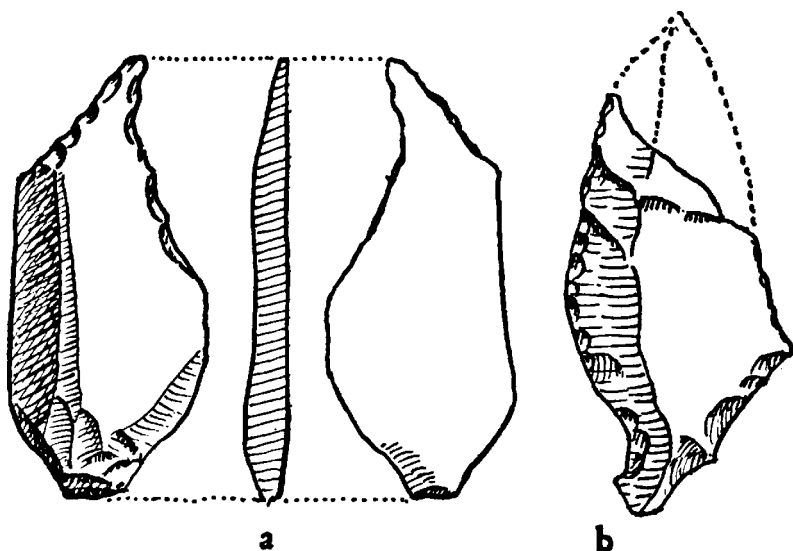

Fig. 1. Oldsager fra Albækdalen ved Hjørpsted. Nat. st.

benhavn lige holdt et fængslende foredrag om det tertiære menneskes stenredskaber og heri oplyst, at han i tertiære lag på det Hjørpsted nærliggende Sylt havde fundet sådanne redskaber, og en amatørarkæolog fra Hamburg, Otto Karl Pielenz, mente i strandkanten ved Hjørpsted (ved Emmerlev Klev) at have fundet meget gamle stenredskaber.

Det var med en mærkelig fornemmelse, at jeg gik igang med opgaven, udsendt til en mig fuldkommen ukendt egn på forhånd angivet som blottet for — eller i hvert fald meget fattig på de gamle stenredskaber, jeg skulle opspore.

Jeg havde dog i forvejen sat mig nøje ind i terrænforholdene på de fortræffelige målebordskort og gjort mig visse forestillinger om, hvor jeg skulle sætte ind, men alligevel, jeg skal ikke nægte, at jeg var lidt nervøs for, at mine anstrengelser og museets mammon skulle være sat ind forgæves.

Det begyndte heller ikke videre lovende.

Tertiærtidsmennesket opgav jeg snart at komme på sporet af, kvartærtidsmennesket skjulte sine efterladenskaber særdeles

godt for mig. Men så var det, at jeg fandt ind i Albækdalen, der fra kysten syd for Hjerpsted skyder sig et par km øst på ind i landet. Selve Hjerpsted bakkeø, som har ligget udækket af ismasserne under den sidste istid, kan muligvis have udgjort en slags »brohovede« for den sen-glaciale befolkning, der jagede rensdyret, som sikkert fulgte nordover eftersom isen langsomt trak sig tilbage. I Albækdalen har rensdyrjægerne utvivlsomt fundet ideelle levevilkår — rigeligt med ferskvand og sandede skråninger ned mod åen. Og senere, gennem hele oldtiden, har befolkningen færdes her — på mine strejftog ind langs dalen fandt jeg redskaber fra vidt forskellige perioder af stenalderen, og mange broncealderhøje i egnen lader formode, at vore forfædre hele oldtiden igennem har følt sig tiltrukket af den. Disse første fund fra Albækdalen skulle senere blive efterfulgt af andre interessante og gode fund fra andre egne af Sønderjylland. Hele turen varede ialt en månedstid og kom til at dække en strækning tværs over landet fra Hjerpsted til Hellevad med stationer i Hjerpsted, Abild, Løgumkloster og Hellevad. Jeg kunne efterhånden indtegne ialt 36 findesteder på mine målebordskort, ofte kun småfund, men i en større sammenhæng kan selv disse have interesse og få betydning ved senere undersøgelser.

Men flere af fundene er dog ret omfattende og sikre vidnesbyrd om bebyggelse i ældre stenalderens tidligste periode, ja muligvis endnu længere tilbage i tiden helt tilbage til den sen-glaciale tid, slutningen af oldstenalderen (Palæolitikum).

De vigtigste af fundene samler sig om tre egne: Albækdalen ved Hjerpsted, terrænet omkring Alslev-Øster Højst og Kongens nose ved Draved skov.

Albækdalen.

På begge sider af det lille vandløb, der risler i bunden af dalen, lokaliserede jeg på de sandede jorder ialt 9 findesteder, muligvis kan et par af dem dog slås sammen til et, det kan undertiden være vanskeligt at skønne, om man har at gøre med et større, sammenhængende fund eller flere mindre, hvor markskel, tilsåning eller beplantning kommer ind i billedet.

Materialet fra Albækdalen gav et ret »uroeligt« billede. Jeg op-

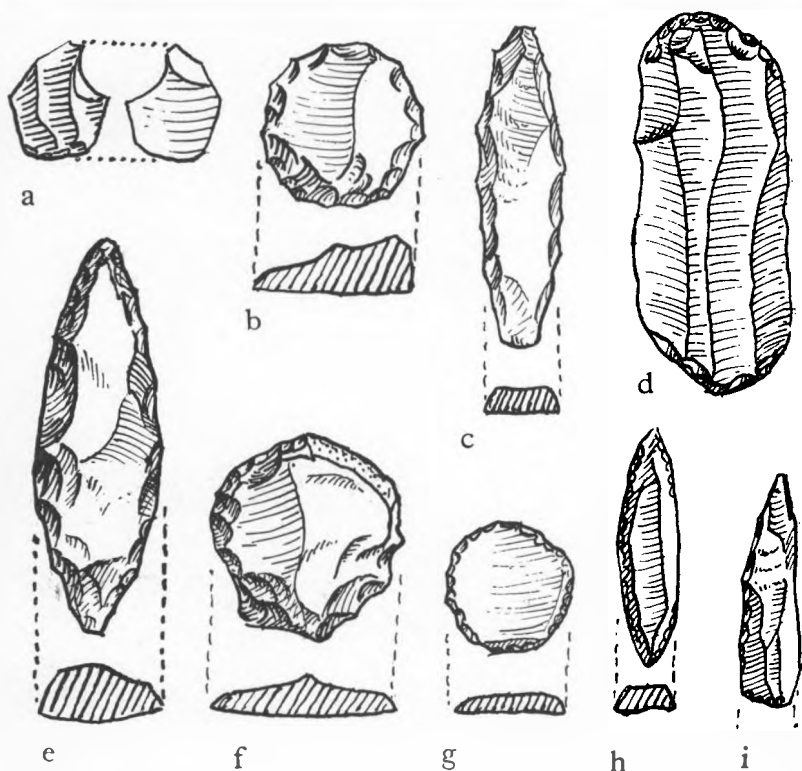

Fig. 2. Oldsager fra Alsbækdalen ved Hjerpsted. Nat. st.

samlede ialt 649 stykker bearbejdet flint, redskaber, forarbejdet og tilhugget råmateriale. Der er smukt forarbejdede hjerteformede pilespidser, som klart placerer sig sent indenfor den yngre stenalder (18—1500 f. Kr.), muligvis helt op i ældre bronzealder, dette gælder også et stort antal store, grove skrabere og brudstykker af slebne økser. Men side om side med disse redskaber forekommer der små, runde skrabere, der utvivlsomt tilhører Maglemosekulturen (c. 6—7000 f. Kr.). Til denne kultur må også henregnes nogle små flintblokke, der er fint tilhuggede som små høvle og skrabere, ligeledes de »mikroliter«, der foreligger. Ved mikroliter forstås små, undertiden bittesmå flintstykker, der ved fin, regelmæssig tilhugning har opnået ganske bestemte former, tre-

kanter, lancetter, cirkelsegmenter o. lign. Disse mikroliters anvendelse er ikke helt klarlagt, en del af dem har dog sikkert været anvendt som fuglepile, modhager til fiskeharpuner o. lign. Men det ser ud til, at vi i Ålbækdalen har spor af endnu ældre kultur. Fig. 1 viser to oldsager der muligvis går helt tilbage til senglacial tid, den sidste periode af »oldstenalderen«, hvorfra vi i Danmark hidtil kun har et sikkert dateret fund, Bromme ved Sorø, som går helt tilbage til c: 10.000 f. Kr. Fig. 1. a, minder påfaldende om de såkaldte »Zinker«, kendt fra senpalæolitiske fund i Nordtyskland, særlig egnen omkring Hamburg. Fig. 1 b. er rimeligvis et brudstykke af en skaftungepil, en type der er karakteristisk for Brommekulturen. Hvis min tydning af disse to oldsager er rigtig, skulle vi altså her for første gang i Sønderjylland være på sporet af en senglacial kultur, noget, man med god grund kunne forvente og længe har ventet på.

Flere af de oldsager, der vises på figur 2, har ligeledes et meget gammelt præg, selvom ingen af dem går så langt tilbage som de to stykker fra fig. 1.

De underlige ten-formede stykker (c, e og h) har jeg lidt svært ved at placere, med deres forholdsvis grove og stejle til-dannelse langs siderne minder de dog om senpalæolitiske redskaber. De runde skraber (b—f og g) tilhører nok Maglemosekulturen eller tidlig Gudenåkultur (c. 6000 f. Kr.), det samme gælder d, som er en flækkeskraber med udbuet skraberæg i begge ender og i, som er en mikrolit af lancettype. Fig. 2. a, er en mikrostikkel, hvorved man forstår et affaldsprodukt fra fremstillingen af mikroliter.

Det er bemærkelsesværdigt, at Ertebøllekulturens typiske redskaber: kerneøksten og skiveøksten ganske mangler, tværpile forekommer ganske vist, men kun i fåtal og de kan ligeså godt tilhøre yngre stenalder, flækker (lange, knivlignende flintafslag) er ikke talrige og må nærmest betegnes som dårlige.

Efter dette synes Ålbækdalen gennem næsten hele stenalderen at have været et yndet tilholdssted for en ret talrig befolkning. At oldsagerne opsamles på markerne i broget forvirring *behøver* ikke at være et minus. Det betyder blot, at flere tidsafsnit er repræsenteret og ved fremtidige undersøgelser skulle der være

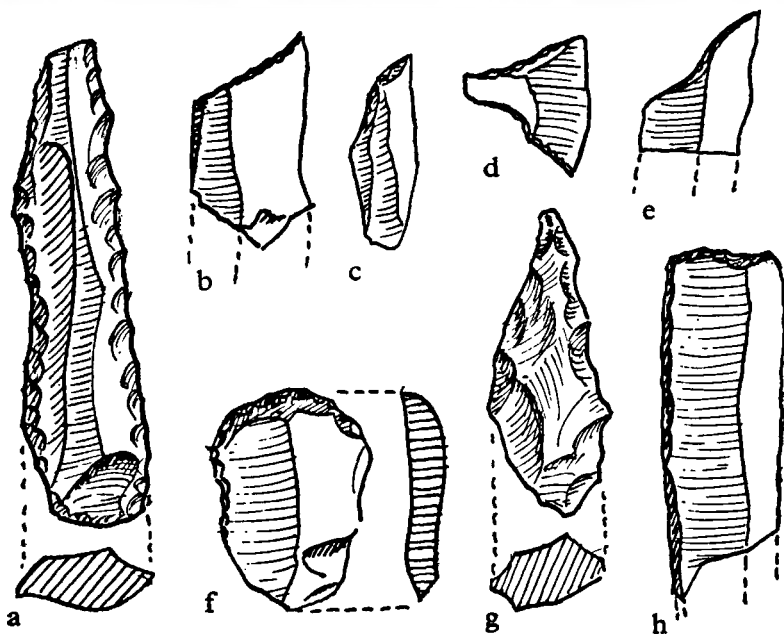

Fig. 3. Oldsager fra Alslev—Øster Højst-pladserne. Nat. st.

mulighed for at støde på rene kulturlag lige fra sen oldstenalder til sidste afsnit af yngre stenalder. At den typiske kystkultur, Ertebøllekulturen, (c: 4—5000 f. Kr.) helt synes at mangle kunne tyde på, at det afsøgte parti af Ålbækdalen i Ertebølle-tid lå læn-gere fra havet end tilfældet er i vore dage, måske havde bækken (der rimeligvis i oldtiden var en bred å) sit udløb i havet et steds mellem Sylt og Rømø.

Alslev-Øster Højst-pladserne.

Mens egnen langs Brede å og Lobæk stort set skuffede mine forventninger, skulle jeg syd-øst for Løgumkloster langs Arnå mellem Alslev og Øster Højst støde på en gruppe bopladser — 6 ialt — der var ret ensartede og havde en helt anden karakter end den, jeg kendte fra Ålbækdalen. Særlig langs åens vestlige bred, fra »Sandet« lige udenfor Alslev lå forskellige gode pladser ret nær ved siden af hinanden. Her dominerede flækkerne, og der

var ret store og gode eksemplarer imellem. Tværpile og mikroliter var ikke sjældne og små stejlæggede skraber forekom også. Alle pladserne ligger på sandet terræn jævnt skrånende ned mod åen. De tilhører sikkert alle Gudenåkulturen. Fig. 3 viser forskellige oldsager fra disse fund. a måske en sav, b og e er enten brudstykker af flækkeknive eller forarbejder til tværpile, c en mikrolit, d en tværpil, f en lille skraber, g et bor og h rimeligvis et brudstykke af en stor flækkekniv eller flækkeskraber.

Kongens mose (og Kongsbjærg mose).

Den sidste gruppe er beliggende på sandet bund i de store moser, der ligger vest for Draved skov, syd for Løgumkloster. Her skærer gravemaskiner for tiden dybe afvandingskanaler, og store, dybtgående plove vender op og ned på overfladen, efterhånden som den tørrer op. Først søgte jeg langs en af disse afvandingsrender, der viste en smuk, klar profil flere meter dyb, og jeg håbede at gøre gode fund i de langs renderne opkastede sandvolde. Resultatet blev negativt. Ikke en stump flint, ikke en dyrenogle, ikke det mindste spor af menneskers eller dyrs tilstedeværelse. Skuffet vandrede jeg så tværs gennem lyngtærterne og slog mig ned et sted, hvor lyngen stod noget tyndt på den sand- og tørveblandede bund for at sætte min madpakke tillivs. Med min stok rodede jeg lidt op i sandet — men hvad var nu det? flintspåner! Så lod jeg frokost være frokost og kravlede rundt på alle fire og pirkede op, hvor der var åbne pletter i bevoksningen, — og således begyndte historien om bopladserne i Kongens mose. Det var rent tilfældigt, at jeg fandt frem til dem. På forhånd kunne det synes håbløst at vandre ud på den store flade for at lede efter oldsager, men da jeg først havde fået farten, fortsatte jeg ufortrøden i dagevis trods regn, storm og kulde og kunne afslutte ekspeditionen med at indtegne 7 bopladser på kortet. Alle disse pladser tilhører utvivlsomt samme kultur. De kan karakteriseres ved *mange*, ofte *gode* flækker, enkelte meget primitive kerneøkser, en del mikroliter, blandt hvilke et par større, smukt tildannede stykker minder meget om de såkaldte »penneknive« (»Federmesser«), som tilhører en kulturgruppe, der indgående er behandlet af den tyske arkæolog H. Schwabedissen.

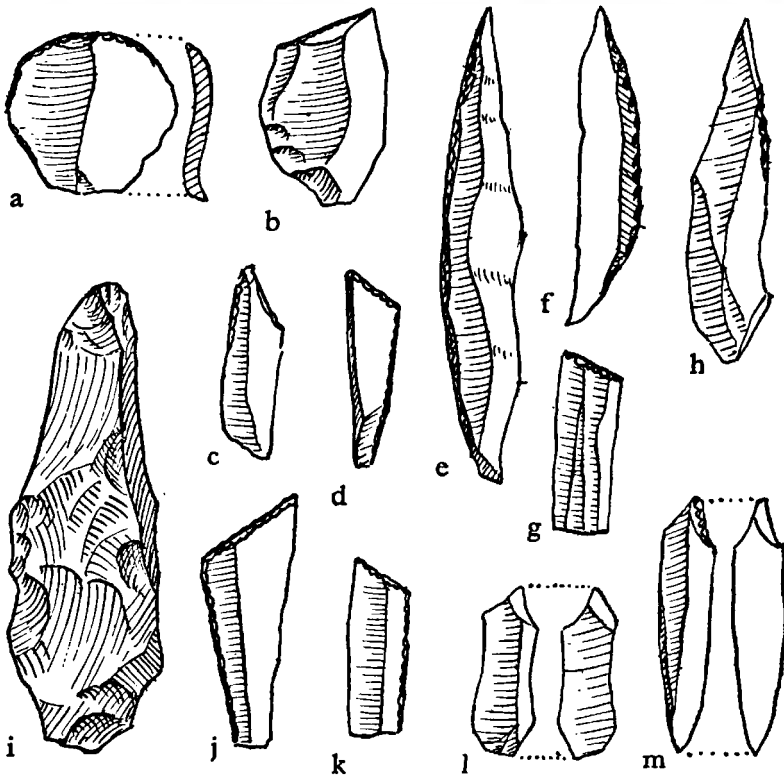

Fig. 4. Oldsager fra Kongens mose syd for Løgumkloster. Nat. st.

Der er også mange af de ovenfor omtalte høvl- og blok-skrabere. Karakteren af disse fund peger bagud til en meget tidlig periode indenfor den ældre stenalder, måske helt tilbage til overgangen fra oldstenalderen. Der er træk tilfælles med den gamle Klosterlundkultur, (c. 8.000 f. Kr.) som er beskrevet af dr. Therkel Mathiassen i hans bog om Gudenåkulturen. Fig. 4 viser eksempler på oldsager fra Kongens mose. Man vil se, at oldsagerne er meget mikrolitisk prægede. e er en af de omtalte penneknive, i er en kerneøkse, l og m mikrostikler.

Nedenfor bringer jeg en sammenlignende oversigt over de tra-

ditionelle oldsagstyper fra de forskellige pladser fra min sønderjyske ekspedition.

	Ålbækda- len	Alslev- Øster Højst	Kongens mose	Øvrige pladser	Total
Blokke	90	15	45	13	163
Skrabere	152	15	20	15	202
Flækker	89	148	175	15	427
Tværpile	4	3	1	2	10
Kerneøkser	0	0	5	0	5
Bor	3	4	1	2	10
Mikroliter	4	3	25	0	32
Mikrostikler . . .	4	2	7	0	13
Total	346	190	279	47	862

I denne oversigt er ikke medregnet uklare og afvigende typer ejheller det flintaffald, jeg har opsamlet af hensyn til studiet af den tekniske fremgangsmåde ved flintværktøjets fremstilling.

Skemaet giver et ganske interessant billede af de forskellige pladsers særpræg. Det store antal skrabere på Ålbækgruppen peger tydeligt på indblanding fra yngre stenalder, dette fremgår også af, at flækkerne har spillet en underordnet rolle. Fra Alslev og Kongens mose dominerer flækkerne og forklarer de tidlige kulturers behov for flækker. Selvom materialet er for lille til at give helt pålidelige oplysninger, kan man dog med god ret hævde, at Kongens mose-gruppen, som er ren, uden senere indblanding, er ældst — betydelig ældre end Ålbæk-gruppen, selvom der her, som omtalt, forekommer et mindre antal oldsager, der *kan* gå helt tilbage til oldstenalderen. Alslev-gruppen må sikkert placeres et steds midt imellem, dog utvivlsomt nærmest Kongens mose.

Ålbækda-len er overmåde rig på oldsager og fortsatte undersøgelser kombineret med systematiske gravninger vil sikkert bringe klarhed i spørgsmålet, om der virkelig findes spor af sen-glacial bosættelse eller om de af mig indsamlede oldsager rent tilfældigt er blandet ind i senere tiders flintinventar, ja måske blot har en tilfældig lighed med de gamle typer.

Et synes imidlertid indlysende efter min arkæologiske vandring tværs over den sønderjyske landsdel: bopladsfund fra den ældre stenalder er ingenlunde så sjældne, som man tidligere har troet. Der er god grund til at antage, at fornyede, systematiske undersøgelser vil bringe talrige og betydningsfulde fund for dagens lys, og kan denne artikel bidrage til, at den lokale befolkning i Sønderjylland får øjnene op for de små, uanselige og hidtil upåagtede mikrolitiske redskaber og meddeler deres iagttagelser til Nationalmuseet eller de lokale museer, så har den ikke været skrevet forgæves.

På min rejse fik jeg indtrykket af, at man netop i disse år har alle betingelser for at gøre store og gode fund. Som i Kongens mose findes der mange steder i den sønderjyske landsdel »dybtgående omvæltninger« sted i moserne, og gravemaskinerne skærer snorlige kanaler i de dale, hvor forhen de vandrige åer snoede sig gennem grønne enge. Disse omvæltninger bør nøje følges af såvel fagarkæologer som den arkæologisk interesserede befolkning, der er overhængende fare for, at værdifulde fund vil gå tabt — eller i bedste tilfælde tabe i videnskabelig værdi, hvis de ikke i tide påagtes og undersøges.

Efterskrift:

Siden denne artikel er skrevet, har jeg på en studierejse til Holland og Tyskland haft lejlighed til at gennemgå et betydeligt arkæologisk materiale i museer og samlinger, særlig i Groningen og på Gottorp slot i Slesvig.

Efter dette skal jeg indrømme, at jeg med større usikkerhed må se på oldsagerne fig. 1 som senpalæolitiske.

Derimod er min formodning om, at vi i oldsagerne fra Kongens mose står overfor en kultur, der er nær beslægtet med »Federmessegruppen« blevet yderligere forstærket.

På »Biologisch-Archæologisch Instituut« i Groningen så jeg enkelte fund, der faktisk var identiske med de her beskrevne fra Kongens mose. Fremtidige undersøgelser vil kunne afgøre, om vi virkelig har at gøre med denne kultur, der ikke hidtil er påvist i Danmark.

En altertavles tilblivelse

Af *Else-Marie Boyhus*.

Kildematerialet til belysning af inventaret i vore kirker er desværre så sparsomt, at de arkivalske studier i mange tilfælde kun bliver supplement til undersøgelsen og beskrivelsen af inventaret på stedet. De to vigtigste grupper inden for kirkearkivalierne er kirkeregnskabsbøger og bilag til kirkeregnskaberne. Regnskabsbøgerne er normalt ret kortfattede, men giver i langt de fleste tilfælde sikre oplysninger. Bilagenes kvalitet svinger derimod meget, de indeholder i heldigste tilfælde licitationsbetingelser, overslag, udkast til kontrakter, kontrakter og kvitteringer; men de tilfælde, hvor man til belysning af en reparation eller en nyanskaffelse i en kirke har både regnskab og fyldige bilag, er forsvindende få. Derfor hører det til undtagelserne, at man — som i dette tilfælde — kan tage sit udgangspunkt i arkivstudierne¹.

1703 oplyser Sottrup kirkeregnskabsbog², at der er betalt 400 mark til billedhugger Peter Petersen i Tønder³ for kirkens nye alter, maleren i Tønder får 200 mark for stafferingen.

1781 indgives der klage over fugtigheden i kirken⁴, meget træværk er angrebet af svamp, og det er især gået hårdt ud over altertavlen, hvis topstykke og fløje er meget løse. Året efter⁵ oplyses, at fløjene er angrebet af orm, kun selve tavlen og de to piller er friske. Samme år beslutter man sig til at anskaffe en ny altertavle, og licitationsbetingelserne for arbejdet opstilles. Det gamle alter skal helt nedbrydes, dog skal selve tavlen og de to piller genanvendes. Punkt VI i betingelserne hedder⁶: »An dem neuen Altar zu beyden Seiten und oben, neue Verziehrunge von frischem Eichen Holz gemacht, wozu der Riss in Termino eingeliefert werden wird. Die Verziehrunge werden verguldet, die Pfeiler mit Farben marmorirt und die Tafel mit der Kreuzigung Christi nach dem angelegten Kupfer, fein und sauber gemahlt.« Som en tilføjelse til licitationsbetingelserne gøres opmærksom på, at arbejdet skal udføres i overensstemmelse »mit unserm Pett-schaften Riss«. Arbejdet overdrages snedker Christensen fra Sottrup, og 1783 står der i kirkeregnskabsbogen⁷, at han fik 134 rigsdaler for det nye alter.

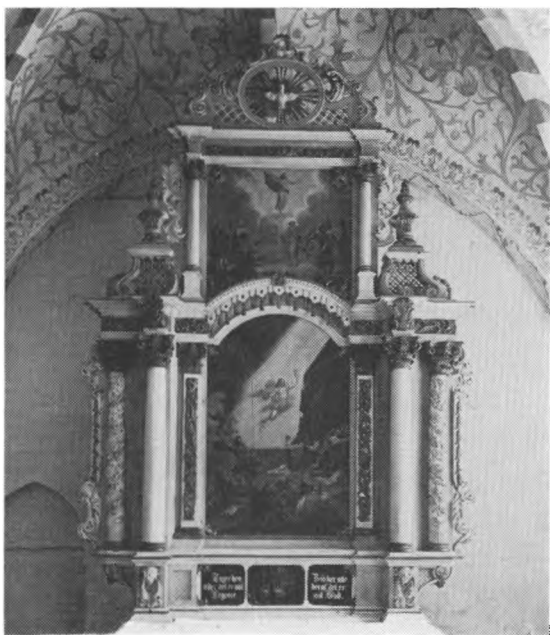
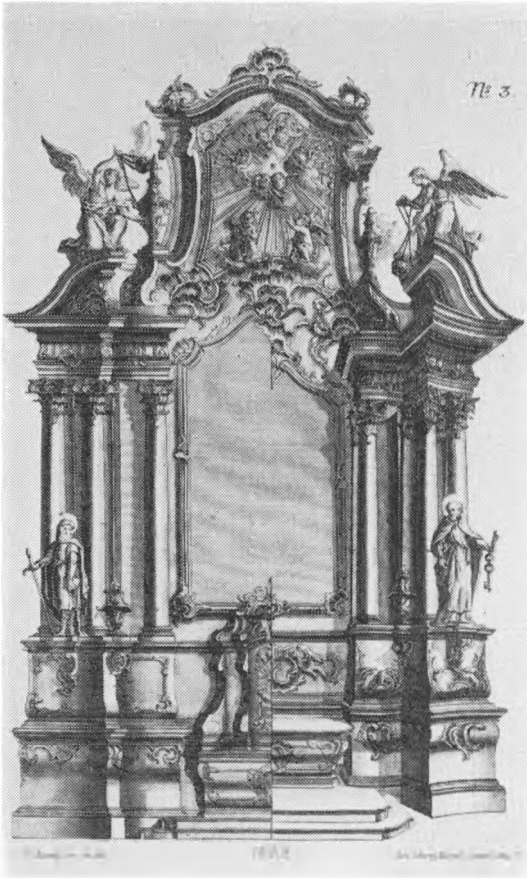

Fig. 1. Altret i Soltrup kirke på Sundeved.

Her ser vi altså fremgangsmåden: Snedkeren får af kirken udleveret en signeret skitse (»Pettschaften Riss«), som skal ligge til grund for en arbejdstegning, der skal indleveres til kirken, før det egentlige arbejde påbegyndes (»wozu der Riss in Termino eingeliefert werden wird«). Samtidig får maleren udleveret et kobberstik, som skal fungere som forlæg for tavlens maleri (herom senere).

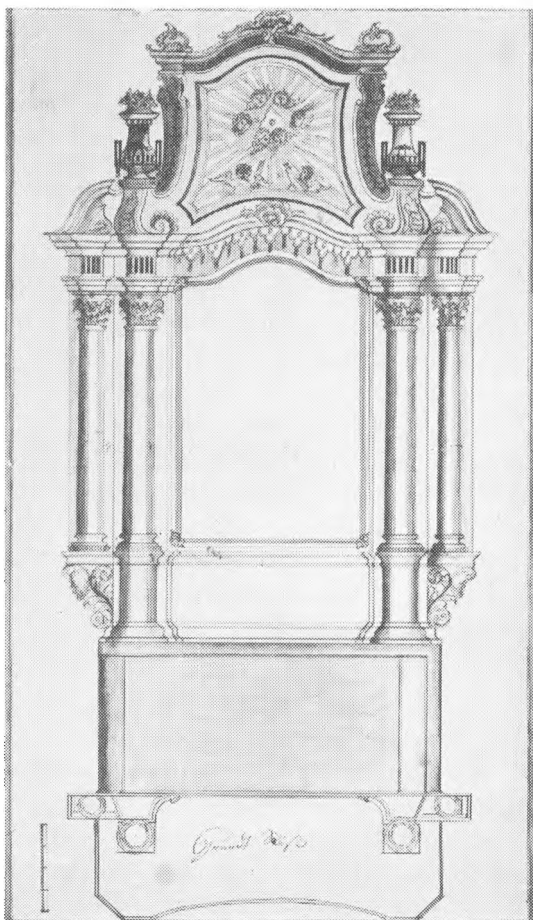
Nu er det så heldigt, at forlæggene såvel for den nye altertavle som for maleriet i storfeltet samt snedkerens arbejdstegning er bevaret ved sagens akter i arkivet⁵.

Den signerede skitse af selve altertavlen, som kirken har udleveret til snedkeren, er et kobberstik (fig. 2), der viser to alternative forslag til en altertavle i pompøs rokokko. Det er tegnet og stukket af I. G. Koenig⁷, udgivet af Georg Hertel, det bærer forlagsnummeret 88 og er nummer 3 i en serie på ialt fire stik⁸. På grundlag af dette stik har snedker Christensen udført sin

*Fig. 2.
Kobberstukket fortøj
for altertaolen.*

arbejdste­gning (fig. 3). Som man ser, har han ikke slavisk kopieret stikket, og hans arbejds­te­gning kan karakteriseres som en forenklet reproduktion med nye stil-elementer. Louis Seize-stilen, der krævede større enkelhed og regelmæssigere linjeføring, havde nu holdt sit indtog. Men det er ikke meget af det nye, snedker Christensen har turdet tage med: Vasernes form, frisen over storfeltet og de s-svungne blade med de beskedne guirlander under de yderste søjler er alt. Fra forlægget har han beholdt det svungne topstykke, gavlvolutterne og de forskudte søjlestillinger,

*Fig. 3.
Arbejdstegning
til altertavlen.*

der dog er reduceret til to par. Forenklingen har især ramt tavlens postamentparti, hvor søjlerne gennem postamentfremspringene er ført til bunds, og hermed er en renere arkitektonisk opbygning gennemført.

Den altertavle^o, der blev udført i 1783, står stadig i kirken (fig. 1), og sammenlignes den med arbejdstegningen og dennes forlæg, viser det sig, at det har været nødvendigt igen at ændre planerne, da man gik fra tegning til udførelse.

Den første del af arbejdet har været nedbrydningen af Peter Petersens gamle altertavle fra 1703; på forhånd var det — som nævnt — en betingelse, at selve storfeltet og de to søjler skulle genanvendes, men under nedbrydningen har det vist sig, at endnu flere dele af den gamle altertavle kunne bruges igen, og sparsommelighed — vel snarere end pietetsfølelse — har så fået kirken til igen at ændre planerne.

Peter Petersens stil med den smuktskårne storakantus og de pluskæbede barnehoveder er så karakteristisk, at det med nogenlunde sikkerhed lader sig gøre at skille de Peter Petersenske elementer ud. De er: De to hoveder på postamentfremspringene, akantusbladene på de pilastre, der flankerer storfeltet, på storstykkets og topstykkets vandrette friser, topstykkets smalle vinger og de to store blade, der vokser op fra storsøjlernes kapitæler. Sandsynligvis er bladene i felternes øvre hjørner og i postamentfeltet også levninger af Peter Petersens akantus; måske er også topstykkets søjler fra den gamle altertavle, ligesom selve bagklædningen her kan være genanvendt, i arkivalierne oplyses således intet om, at det gamle topstykke skulle være beskadiget, kun at det sad løst.

Betragter man nu det endelige resultat stilistisk, bliver det klart, at de sidste ændringer har bragt altertavlen nærmere dens tilblivelsesår, 1783, forsåvidt som gavlens oval er repræsentant for en af Louis Seize-stilens yndlingsornamenter, og gitterværket her, i vasernes konsoller og i postamentet må sikkert også betragtes som indslag fra denne stil.

Med selve den arkitektoniske opbygning er snedker Christensen imidlertid faldet tilbage til Peter Petersens tid, og fra dennes kasserede tavle stammer — som omtalt — også den storfligede akantus.

Når man dernæst gør opmærksom på de rocailleagtige ornamentor om gavlens oval og nederst i storfeltets hjørner samt storfeltets snoede søjler og vingerne med de klokkeblomst-lignende ornamentor, som vel er taget fra et samtidigt ornamentstik, bliver det klart, at mester Christensen fra Sottrup i stilmæssig henseende har været en stor eklektiker.

I licitationsbetingelserne står der, at storfeltets maleri skal ud-

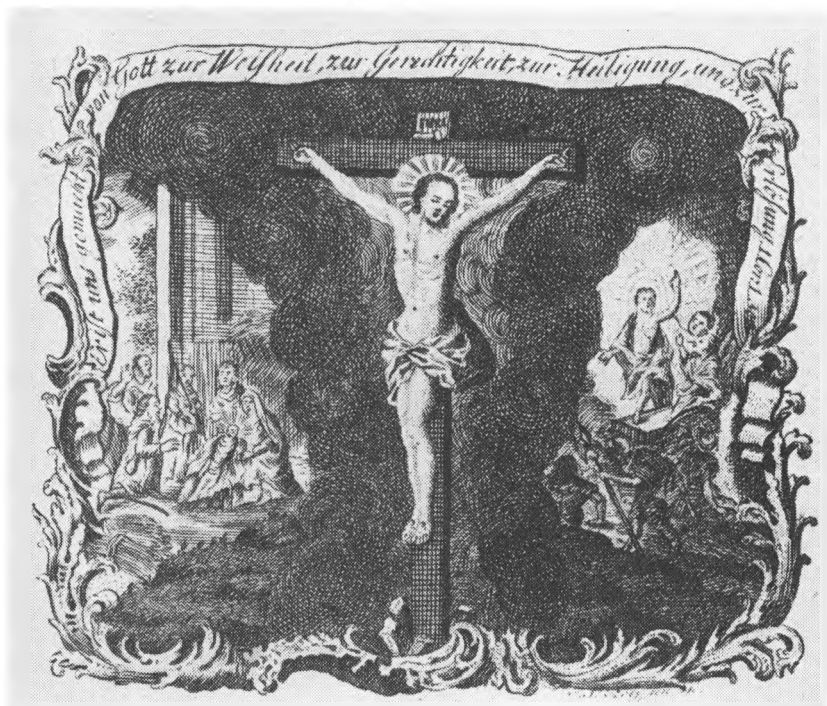

Fig. 4. Kobberstukket forslag til altertavlemaleri.

føres »nach dem angelegten Kupfer«. Også dette kobberstik er bevaret (fig. 4), det er udført af N. F. Rolffsen¹⁰; sandsynligvis er det stykket sammen af flere forskellige forlæg (bemærk f. eks. de to vidt forskellige Kristusfigurer)¹¹.

Altartavlens malerier er udført af Jes Jessen i Aabenraa¹²), ifølge kirkeregnskabsbogen⁹ fik han 90 rigsdaler for arbejdet i 1784. Han har imidlertid ikke ønsket at følge kirkens forskrifter, og i storfeltet malede han opstandelsen i stedet for korsfæstelsen.

Sottrup kirkes altertavle er et godt eksempel på, hvorledes fremstillingen af en altertavle lader sig rekonstruere ved hjælp af de bevarede arkivalier. Denne tavle er ikke skabt under en kunstners klare helhedssyn, men ved et kompromis — affødt af de praktiske forhold — mellem et kobberstukket forlæg til en

rokokkotavle, en arbejdstegning med Louis Seize-indslag og dele af en barok altertavle.

NOTER

De benyttede arkivalier findes alle i Landsarkivet i Åbenrå (L. Aa.).

¹⁾ Kildematerialet for Sønderjylland i almindelighed og Sønderborg amt i særdeleshed er langt fyldigere, end det normalt er tilfældet for den øvrige del af landet.

²⁾ L. Aa. Sønderborg provstearkiv (før 1879): 1653—1780. Kirke-regnskabsbog for Sottrup.

³⁾ Nærmere om snedkerdynastiet Peter Petersen i Tønder, »Danmarks Kirker« Tønder amt p. 1017, note 33.

⁴⁾ L. Aa. Sønderborg kirkevisitatorium: 242. 1781—1862. Satrup Kirchengebäude c. pert., Kirchenstühle u. Gräber, Altar, Armenblock, Glocke, Schandpfahl u. versch. Bausachen.

⁵⁾ L. Aa. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Bilag til Kirkeregnskaberne for de fire glücksborgske Sogne på Sundeved. 1780, 1782.

Det tyske citat lyder i oversættelse:

På det nye alter skal der på begge sider og foroven laves nye ornamenter af nyt egetræ, hvortil en skitse in Termino skal indleveres. Ornamenterne skal forgyldes, søjlerne skal marmoreres med farver, og på tavlen skal Kristi korsfæstelse males fint og omhyggeligt efter det vedlagte kobberstik.

⁶⁾ L. Aa. 96. Sottrup præstearkiv: Ca. 1. Kirkeregnskabsbog 1781—1895.

⁷⁾ I. G. Koenig, møbeltegner i Augsburg o. 1740 (Thieme-Becker).

⁸⁾ Alle fire stik findes i Kunstindustrimuseet, København.

⁹⁾ Indberetning 19 om altertavlen af E. Moltke i Nationalmuseet.

¹⁰⁾ Franz Nikolaus Rolffsen, tegner og kobberstikker, født o. 1719 i Hamburg (?) † 1802 i Hamburg. Har tegnet prospekter, planer, vignetter, mindeblade etc. (Thieme-Becker). Han har lavet et utal af kalenderstik, lejlighedsblade etc. (Hamburgisches Künstler-Lexikon), det her omtalte stik må henregnes under denne gruppe.

¹¹⁾ Sml. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1955: Erik Moltke: Nogle malerier i vore kirker og deres forbilleder samt lidt om Peder Candid.

¹²⁾ På bagsiden af postamentfeltets nadvermaleri (malet på en blyplade) står der: »Ao 1784 ist diesen Altar gantz vom Neuen gemahlt und aus-staviret worden, von Jes Jessen aus Apenrade d. 3. Septembris.«

Jes Jessen 1743—1807. Eckersbergs første lærer i Åbenrå (c. 1797—1800). Malermester med kunstneriske ambitioner; hans malerier er kopier efter de store mestres værker (Weilbach).

Landstormen ved Brøns

Den tyske beretning om sammenstødet

Af Holger Hjelholt.

Den provisoriske regering, som ved revolutionen 24. marts 1848 tog styret i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, afløstes den 22. oktober samme år af en fem-mandsregering med grev Th. Reventlow-Jersbeck som præsident. Denne regering er den såkaldte fællesregering. Den bestod til ophøret 26. marts 1849 af den våbenstilstand, som Danmark og Preussen (på Tysklands vegne) havde indgået i Malmø 26. august 1848.

Den modstand, som den her indgæede overenskomst havde fremkaldt hos slesvig-holstenerne, bevirkede, at fællesregeringen fik en helt anden karakter, end man fra dansk side havde tilsigtet og mente sig berettiget til at vente. Fællesregeringen trådte helt i den provisoriske regerings spor. Den opretholdt alle dens love, og der var ikke een af de af de provisoriske fordrevne og afsatte danske embedsmænd, der opnåede igen at komme i embede i Sønderjylland. Det er eins Bier, som gasen sagde, den drak af syv gadekær.

Ret naturligt måtte den danske regering derfor hurtigt tage afstand fra fællesregeringen, skønt dens egen forhandler, Holger Reedtz, havde været med til dens indsættelse på Gottorp slot den 22. oktober. Således gav et kancellicirkulære af 14. (15.) november, der udbredtes i Nordslesvig, meddelelse om, at hvis fællesregeringen ikke rettede sig efter våbenstilstanden, ville Danmark erklære den for oprørsk. Indbyggerne kunne heller ikke være pligtige til at betale krigsskatter eller lyde fællesregeringen, så længe denne ikke havde opfyldt de danske krav til den. Dette var nu lige så fjernt fra fællesregeringens hensigter som øst fra vest. Den 15. december erklærede derfor en kongelig resolution, at der ikke i hertugdømmerne fandtes nogen lovlig regering, som undersåtterne var pligtige at lyde. Samtidig udtaltes det dog i resolu-

tionen, at kongen ikke ville anse det for et frafald fra »undersåtlig pligt og ed«, hvis en »tvingende nødvendighed« bevirkede, at man gav efter for den ulovlige magts krav.

Dette er baggrunden for, at de dansksindede nordslesvigere »holdt tilbage« med skatterne så længe som gørligt. Nogen større iver efter at betale skatter har de måske aldrig haft, og her skulle de betale til en regering, der så tydeligt var fjendtlig mod Danmark. Men ingen regering kan, som den provisoriske amtmand Chr. Bruhn i Haderslev amt udtrykte det, bestå uden skatter. De slesvig-holstenske embedsmænd måtte så skride til udpantninger, og da dette heller ikke battede, tog man de fremmede, tyske tropper til hjælp som eksekutionskommandoer. Følgen var en række sammenstød mellem disse og den indfødte befolkning. Nogle af disse gik af uden blodsudgydelse, idet soldaterne drog væk, når befolkningen stimlede sammen og stormklokken lød. Men et enkelt sammenstød, det, som skete ved Brøns i Vestslesvig den 22. januar 1849, fik en alvorligere, blodig karakter.

Kampen ved Brøns fik allerede i 1859, altså nu for hundrede år siden, sin mindsten med den kendte indskrift. Den er også tit omtalt i litteraturen. Sidst er det vistnok sket i den udførlige og saglige redegørelse: »Landstormen ved Brøns«, som var dr. phil. Axel Linvalds bidrag til »Festskrift til H. P. Hanssen på hans 70 års dag den 21. februar 1932«. Som Linvald her fremhæver, har han til denne redegørelse ikke kunnet benytte nogen tysk førstehåndskilde. En sådan findes imidlertid i det såkaldte Primkenauarkiv, der nu beror i Landsbiblioteket i Kiel. Jeg bemærker, at arkivet, da Linvald skrev sin afhandling, var utilgængeligt.

Den tyske førstehåndsskildring er den beretning, som kommandanten for eksekutionsafdelingen i Hviding herred, ritmester Rumohr afgav til kavalleridivisionen i Haderslev. Den er skrevet samme dag, som sammenstødet fandt sted, og dateret Brøns den 22. januar 1849, klokken 5 $\frac{3}{4}$ om aftenen. Den lyder i oversættelse:

»Da alle betalinger fra Skærbæk sogn er ydet i går og denne nat til sognefoged Timmermann, og denne har forpligtet sig til i morgen at levere mig amtshusets kvitteringer, brød jeg i dag op

Mindestenen ved Brøns, rejst den 22. januar 1859.

fra Østergasse med hele kommandoet og drog mod Brøns. I og foran Brøns havde der samlet sig mange folk, sognefogeden kom os imøde og bad os ikke rykke ind, der ville opstå megen uro. Jeg sendte ham tilbage med den besked, at der jo her ville komme yderligere et stærkt jægerkommando, jeg tilrådede enhver at gå hjem og forholde sig rolig. Jægerne var marcherede over Skærbæk, vi over Brøns-mølle. Da jægerne kom, rykkede disse ind fra den sydlige, vi fra den østlige side og besatte alle udgange; det var temmelig roligt i landsbyen. Medens jeg var sys-selsat med indkvarteringen, meldtes det mig, at fra Rejsby rykkede en bevæbnet skare på 5 til 600 mand frem. Jeg lod dragonerne rykke frem og jægerne besatte landsbyens nordside. Meldingen havde været overdreven, skaren var ikke talrigere end 200 med spyd og flintebøsser bevæbnede. Disse rykkede frem mod os med høje råb og svingende huerne. Dragonkommandoet var delt i to afdelinger, hver havde besat en side af vejen; da

landstormen var kommet i en afstand af et par hundrede skridt, lod jeg begge afdelinger kavalleri rykke frem og opfordre hoben til at kaste våbnene. Landstormen satte sig i gerning til modværge, et skud faldt, der dræbte dragon Jansen fra 3. eskadron, hvorpå der udspandt sig en kort fægtning, i hvilken også de fremrykkende jægere deltog. En jæger blev skudt formentlig fra et hus i landsbyen. Af landstormen er 3 dræbt, 4 meget hårdt sårede, 22 let sårede eller fangne. I morgen tidlig sender jeg de fangne og protokollen til Haderslev samt våbnene og en landstormen fratagen hest. En såret hest fra 3. eskadron følger ligeledes. I denne affære er 4 sabelklinger fra 1. eskadron og 3 fra den 3. slået af, jeg beder om, at disse må erstattes. Fra Haderslev er der endnu ikke kommet nogen ordonnans til mig. I dette øjeblik taler jeg med jægerens læge; jeg er blevet enig med ham om endnu i aften at sende de meget hårdt sårede til hospitalet i Tønder.

Pligtskyldigst

Deres Rumohr,
ritmester«.

Som man ser, er ritmesteren i sin beretning meget summarisk med hensyn til spørgsmålet om, hvordan forhandlingerne med bønderne foregik, og hvordan fjendtlighederne åbnedes. Men han fastslår, at det 1. skud faldt fra bønderne. Danske beretninger modsiger dette, og det er vist umuligt at komme til klarhed om dette punkt. Englands gesandt i Danmark, der omtaler kampen i en depeche af 29. januar, udtaler de vise ord: »Som det er sædvanligt i sådanne tilfælde, er der uenighed om, fra hvilken side det første angreb skete«. Da fællesregeringen dagen efter sammenstødet skyndte sig at meddele det til den tyske rigskommissær Stedmann, betoner den selvsagt, at det 1. skud faldt fra »de oprørske«. Den føjer til, at man nu kan vente, at en sådan opstand ikke vil gentage sig og i modsat fald straks blive undertrykt.

De fangne bønder blev den 26. januar om morgenen tidlig ført fra Haderslev til Slesvig. Her forhørtes de af en militærkommission, men de stilledes ikke for krigsret. De førtes senere igen tilbage til Haderslev, hvor amtet skulle foretage den videre un-

dersøgelse. Da amtsportneren var dansksindet, er de nok her blevet tåleligt behandlede. Sidst i marts, ved våbenstilstandens ophør, måtte de dog igen sydpå -- denne gang til Rendsborg.

Den danske regering søgte straks efter begivenhederne ad diplomatisk vej, ved henvendelser både til Tyskland og de fremmede magter, at mildne den behandling, som de fangne kunne vente. Både fra Berlin og Frankfurt modtog fællesregeringen også i begyndelsen af februar alvorlige henstillinger om at vise mildhed og skånsomhed. Således betonedede Bülow, hvor nødvendigt det var at undgå alt, »som kunne påtrykke tilstanden i hertugdømmerne den triste og forhadte karakter af en borgerkrig«. Fællesregeringen lovede for så vidt at tage hensyn til disse henvendelser, men udtalte samtidig, at konflikten ved Brøns havde udøvet en »meget ønskelig« indflydelse på stemningen i Nordslesvig. Det kom heller ikke i de to måneder, i hvilke fællesregeringen endnu sad, til flere sammenstød i Nordslesvig. Bønderne betalte de afkrævede skatter, og fra Nordslesvig gik den ene pengeforsendelse efter den anden syd på — til slesvig-holsternerne kasse. Det skal dog også nævnes, at den danske regering i en proklamation til slesvigerne fra omkr. 1. februar bestemt opfordrede dem til »i sin modstand mod uretmæssige fordringer ikke at møde magt med magt«. Til gengæld forsikrede proklamationen, at kongen ikke udover det for våbenstilstanden fastsatte tidsrum ville gå med til at forlænge »den utålelige tilstand, som er en følge af hin overenskomsts mangelfulde udførelse«.

Kilder.

Den foregående fremstilling bygger væsentlig på akterne i Herzogl. Schlesw.-Holst. Hausarchiv. Abt. III. Litr. EE. Nr. 29. Z. Conflict der Nordschlesw. (Dänen) mit dem Executionskommando. Landsbiblioteket i Kiel. — Se også »Altonaer Mercur« 25. 1. (nr. 42 og 43), 29. 1. (nr. 49), 30. 1. (nr. 50), 2. 2. (nr. 57), 22. 2. (nr. 90) og 28. 3. (nr. 149) 1849.

Tegn på sindelagsskifte hos hjemmetyskerne i Haderslev 1863?

Af *Olav Christensen*.

Kong Frederik 7 besøgte i 1863 sammen med sin gemalinde, lensgrevinde Louise Danner, Sønderjylland og kom også til Haderslev, hvor magistraten og deputeretkollegiet lod afholde et bal for de høje herskaber i byens klub Harmonien, der midt under Treårskrigen var blevet oprettet af byens danske borgerskab. Her mødtes dette efter krigens afslutning med de nyudnævnte danske embedsmænd ved festlige lejligheder.

Digteren Edvard Lembcke, som var konrektor ved Haderslev lærde skole fra dens omdannelse til dansk skole i 1850 og indtil skolen blev tysk i 1864, har efterladt nogle erindringer, der oprindelig kun er skrevet for hans børn, men senere er udgivet. I forbindelse med en omtale af ballet for kongen og grevinde Danner giver han følgende skildring af hjemmetyskernes stilling¹⁾:

»Også blandt hjemmetyskerne i Haderslev var der tydelige kjendetegn på et begyndende omslag i stemningen; fra de mindre fanatiske hørte man ofte talemåder som: »Nu stille forholdene sig jo ganske anderledes«, og da magistraten og byrådet på byens vegne gav et bal for kongen i Harmonien, mødte der flere tyskere, deriblandt min vært C. A. Petersen²⁾ med sine damer. — Jeg er overbevist om, at hvis kongen havde levet endnu nogle år, vilde dette omslag i stemningen være bleven så stærkt og iøjnefaldende, at tyskeriet i Sønderjylland vilde have fået et dødeligt knæk.«

Lembckes samtidige og kollega Jensenius Johansen, som i 1860 var blevet kollaborator ved Haderslev lærde skole og præst ved Hertug Hans Hospitalet, giver samme billede af forholdene. Han

¹⁾ Haderslev Samfundets årsskrift 1934, s. 31.

²⁾ Christian Andreas Petersen (1785--1857), købmand, rådmand 1840—50.

fortæller³⁾, at der mod slutningen af Frederik 7's regering stadig viste sig flere tegn, »der tydede på, at hjemmetyskerne i Haderslev og særlig de mest ansete tyske familier begyndte at længes efter at få en ende på striden og opnå fastere, mere betryggende forhold«, og han fortsætter: »En af de mest fremtrædende hjemmetyskere, tobaksfabrikant Hansen⁴⁾, ytrede således en dag i fortrolighed til mig, at uagtet hans sympathier, som jeg vidste, gik syd på, så gik han dog over, heller i dag end i morgen, hvis han blot turde gøre regning på, at grænsen ikke atter blev flyttet mod nord«. Pastor Johansen fortæller derefter samstemmende med Lembcke om hjemmetyskernes deltagelse i Harmoniens bal for kongen og tilføjer: »Der gik en stærk fredsluftning gennem Haderslev i de dage, — der flagedes blandt andet med Dannebrog fra en stor del af hjemmetyskernes huse —«.

Men hvordan var nu de faktiske forhold, gik udviklingen i national henseende virkelig i denne retning, og har de to, skolemanden og præsten, der begge var ret stærkt engagerede i den nationale strid, bedømt situationen rigtigt, eller er det kun ønskedrømme, de her — ganske vist på et senere tidspunkt og længe efter 1864 — gengiver som historiske kendsgerninger?

Der er ikke mange muligheder for at finde frem til oplysninger, som kan bekræfte, at de to danske embedsmænd har set rigtigt; men et enkelt lille bevis i den retning, mener jeg dog at have fundet.

I disse år var det en yndet sport at afholde skydeøvelser, og en gammel fra middelalderen overleveret skik at skyde papegøjen af vandt påny udbredelse og var også nået frem til Haderslev. Her blev der i 1857 på opfordring af proprietær Jens Peter Friis, Ejsbøl, og bryggeriejer, cand. pharm. Peter Cornelius Lind oprettet en forening af skydeinteresserede. Foreningen, der eksisterer den dag i dag under navnet Haderslev Skydeselskab af 1857, havde til formål at afholde skydeøvelser i det fri og at foran-

³⁾ J. Johansen: Oplevelser i Sønderjylland 1860—71. København 1899, s. 27.

⁴⁾ Christian Hansen (1817—1885), anden generation af det hansen-ske tobaksdynasti i Haderslev.

stalte en årlig fugleskydning. Det var et udpræget dansk-nationalt selskab, hvor der under festmiddagen, som afholdtes efter de årlige fugleskydninger, altid herskede en »national og patriotisk stemning«, og ved hvilke lejligheder, der blev udbragt en lang række skåler for konge og fædreland.

Det hedder således i sekretærens referat⁵⁾ af festmiddagen efter fugleskydningen i 1861: »nationale melodier blev sunget med liv og kraft«, og »af skålerne var den første for Hans Majestæt kongen, som modtoges med rungende begejstrede hurraer«, en vending protokollen stadig gentager, eller i 1859, da sekretæren skriver, at det »navnlig var skålerne for Hans Majestæt kong Frederik 7 og for Danmark, vort fædreland«, som modtoges »med megen bifald af alle de tilstedeværende«.

Skydeselskabet talte blandt sine medlemmer et repræsentativt udsnit af den lille bys embedsstand, som efter Treårskrigen var ren dansk. Vi møder mænd som amtmand, kammerherre William Walcker Stockfleth, borgmester, etatsråd Emil Hammerich, den lærde skoles rektor, professor Søren Bloch Thrige, og en lang række af lærerne, amtsforvalterne Laurids Skau og kammerråd Claus Detlev Huss, medens liberale erhverv var repræsenteret af så fremtrædende danske som apoteker Niels N. Aggersborg, fysikus Poul Anton Madvig og advokat Carl Salicath. Fra borgerskabet træffer vi så kendte mænd som rådmand Niels Sehested Gyldenfeld, konsul Amorsen, købmand P. P. Thuesen, vinhandler, klubvært Ferdinand Buhbe, og den senere formand for håndværkerforeningen, skomager Carl Christian Galatius samt brændevinsbrænder Nicolai Lundbeck, medens landbostanden var repræsenteret af folk som kammerråd Christen Hansen Juhl, Hjerndrup, sognefoged J. Scherrebeck, Vilstrup, og Peder Skau, Bukshave.

Disse navne turde være tilstrækkelige til at vise, at medlemskredsen talte en lang række af byens og egnens førende danske. Selskabet var da også hurtigt kommet til at nyde almindelig anseelse i den lille by, hvor borgerskabet sikkert har grebet enhver

⁵⁾ Selskabets forhandlingsprotokol findes i Haderslev byhistoriske Arkiv.

mulighed for at få lidt afveksling i det daglige liv, således at skydeselskabets fester har været et kærkomment supplement til Harmoniens.

Gennemgår vi imidlertid medlemslisten nøjere, vil vi studse over her at støde på en række navne, som vi ikke ville vente at finde i et så udpræget dansk-nationalt selskab, idet de hørte hjemme i slesvig-holstenernes rækker.

Allerede fra foreningens oprettelse, eller i alt fald så langt tilbage, som vi kan følge dens virke, idet der ikke findes protokollater fra selskabets første år, møder vi blandt de første 66 medlemmer følgende navne fra slesvig-holstenske kredse:

bager Johann Georg Kuss,
 muremester Johann Andreas Conrad Brennecke,
 købmand Christian Peter Holm,
 jernstøber Andreas Peter Bonnichsen,
 købmand Hans Petersen Frey,
 gæstgiver Christian Iversen,
 apoteker H. Hansen,
 købmand Hans Christian Petersen,
 købmand Peter Jacob Petersen og
 guldsmed Johann Wilhelm Nissen.

I tiden indtil 1864 er følgende slesvig-holstenere desuden blevet optaget som medlemmer af selskabet:

farmaceut Heinrich Hansen, jun.,
 advokat Leopold Friedrich Finely,
 advokat Caspar Abraham Selig,
 købmand, J. P. Andersen, jun.,
 handelskommis, senere købmand Josua Petersen og
 gæstgiver Jørgen Andersen Mørck.

Disse navne, der repræsenterer omkring 15 % af selskabets medlemskreds, turde være tilstrækkelige til at belyse den ret store tyske islet blandt medlemmerne; men en ting er selvfølgelig at påstå, at de pågældende hørte til i slesvig-holstenernes rækker, noget andet er at bevise det. — Lad os derfor se lidt nærmere på de pågældende Haderslev-borgeres forhold.

Byens ældste endnu eksisterende forening, »Bürgerverein«,

blev oprettet i 1838 og var, som navnet angiver, oprindelig en ren borgerforening, men udviklede sig efterhånden til at blive slesvig-holstenernes højborg i Haderslev. Den må fra begyndelsen af fyrreerne anses for at være ren tysk, selv om der dengang dog endnu var enkelte danskorienterede blandt dens medlemmer. f. eks. to af dens stiftere, de stænderdeputerede købmand Peter Hiort Lorenzen, Haderslev, der efter et intermezzo i januar 1845 blev ekskluderet af foreningen, og gårdejer Nis Lorenzen, Lilholt. Hvor spegede forholdene iøvrigt var dengang, viser Borgerforeningens medlemsfortegnelse⁶⁾, idet så kendte danske som møller Nis Boysen, Tørning mølle, og kammerråd Christen Juhl, Hjerndrup, endnu i 1864 stod som medlemmer, medens ikke mindre end otte af selskabet Harmoniens stiftere havde været med til at oprette eller stod som medlemmer af Borgerforeningen.

Blandt Borgerforeningens direktører møder vi efter 1842, da i alt fald aktiv deltagelse i foreningens virke må berettigede til at karakterisere et medlem som tysk, og indtil 1870 en række af skydeselskabets medlemmer⁷⁾ nemlig:

advokat Caspar Abraham Selig,
bager Johann Georg Kuss,
jernstøber Andreas Peter Bonnichsen,
advokat Leopold Friedrich Finely,
guldsmed Wilhelm Nissen og
apoteker Hans Heinrich Hansen, jun.,

medens gæstgiver Christian Iversen, der omtales som tysksindet stænderdeputeret, var medlem af foreningen⁸⁾.

Da Peter Hiort Lorenzen i 1845 blev ekskluderet af Borgerforeningen, blev der samtidig gjort forsøg på at få ham udelukket fra borgerkollegiet, hvor han havde siddet som medlem fra 1835, idet han fra slesvig-holstensk side blev beskyldt for at have været ophavsmand til og deltaget i et slagsmål i det gæstgiveri, som havde til huse i samme ejendom som Borgerforeningen. I

⁶⁾ Bürgerverein zu Hadersleben. 1838 — 19. november — 1938. Flensborg 1938, s. 31.

⁷⁾ S. st. side 40 f.

⁸⁾ S. st. side 32.

denne anledning blev der offentliggjort en adresse⁹⁾, hvori der rettedes en række beskyldninger imod bl. a. Hiort Lorenzen og Laurids Skau, og hvori man fremhævede, at Slesvig-Holstens politiske rettigheder var af en anden karakter end Danmarks, og selv om man højtidelig ville forsvare sig imod beskyldninger om, at man ønskede en adskillelse fra Danmark, er adressens hele karakter dog stridende mod skydeselskabets dansk-nationale indstilling, og alligevel finder vi en række af dettes senere medlemmer blandt underskriverne, nemlig: Bonnichsen, J. W. Nissen, Joh. Georg Kuss, L. F. Finely, C. A. Selig og Christian Iversen.

Slesvig-holstenerne i Haderslev blev i løbet af 1840'erne mere og mere aktive, og den 7. januar 1845 omdannedes en eksisterende forening af sognefogeder til Den Slesvig-Holstenske Patriotiske Forening¹⁰⁾, som senere fik afdelinger over hele Sønderjylland. Foreningen, hvis formål var »på lovlig måde og med alle til rådighed stående tilladte midler at fremme patriotiske anliggender«, udviklede sig hurtigt til at blive et meget vigtigt organ i slesvig-holstenernes løsrivelsesbestræbelser og greb på mange måder aktivt ind i nationalitetskampen og var i det hele taget meget aggressiv i sit virke. Som medlemmer af denne forening, der fandt sit endeligt med slesvig-holstenernes nederlag i Treårskrigen, møder vi også en række navne fra skydeselskabets medlemskreds, nemlig:

jernstøber A. Bonnichsen, 7. 7. 1845,
 gæstgiver Christian Iversen, 7. 7. 1845,
 købmand Petersen Frey, 4. 8. 1845,
 advokat Finely, 9. 1. 1846,
 bager Kuss, 21. 6. 1847, og
 købmand J. P. Andersen, jun., 27. 10. 1848.

Endelig kan det oplyses, at købmand P. J. Petersen var slesvig-holstenernes kandidat ved stændervalget i 1860, og at vi desuden efter 1864 finder følgende af selskabets medlemmer enten som medlemmer af magistraten eller af borgerkollegiet, der begge nu kun talte tysksindede medlemmer, idet ingen dansk var indvalgt:

⁹⁾ Itzehoe Wochenblatt 1845, nr. 4, 25. januar.

¹⁰⁾ Forhandlingsprotokol for Den Slesvig-Holstenske Patriotiske Forening (Haderslev byhistoriske Arkiv).

købmand Hans Petersen Frey, 1864,
 købmand Peter Jacob Petersen, rådmænd 1864—94,
 købmand Christian Peter Holm, rådmænd 1864—76,
 gæstgiver Jørgen Andersen Mørck, 1864—77,
 muremester Johann Andreas Conrad Brennecke, 1864-71,
 jernvarefabrikant Andreas Peter Bonnichsen, 1864—69,
 apoteker Hans Heinrich Hansen, 1872—77,
 købmand Josua Petersen, 1876—91, og
 købmand Hans Christian Petersen, 1880—83.

Såfremt selskabets medlemsliste blev endnu nøjere gennemgået, og kilderne havde flydt lidt rigeligere, turde der sikkert være endnu flere navne at finde fra mindre fremtrædende slesvigholstenske kredse; men de anførte skulle være tilstrækkelige til at bevise, at Haderslev Skydeselskab, som ikke forsømte nogen lejlighed til at hylde kongen og fædrelandet Danmark, har talt en lang række fremtrædende slesvigholstenere inden for sine rækker. At de ikke blot har været medlemmer af navn, beviser forhandlingsprotokollen til fulde. De møder ikke alene op og deltager i fugleskydningerne, men er også aktive på andre områder inden for selskabets virke, således var købmand Peter Jacob Petersen medlem af selskabets styrelse fra 1858, måske endda fra 1857, da navnene på styrelsesmedlemmerne fra det første år ikke er kendte, og til 1861, da han ikke ønskede genvalg, og købmand Christian Peter Holm var selskabets kasserer fra 1859 til 1861. Da selskabet i 1862 vedtager at lade opføre et skyttehus, og der i den anledning blandt medlemmerne blev tegnet aktier for 500 rdlr., finder vi blandt aktietegnerne følgende tysksindede medlemmer: advokat Finely, købmand P. J. Petersen, jernstøber Bonnichsen, guldsmed W. Nissen, gæstgiver J. A. Mørck, apoteker H. Hansen og gæstgiver Chr. Iversen.

Af protokollens oplysninger vedrørende festerne efter fugleskydningerne fremgår det også, at en række af de slesvigholstenske medlemmer har deltaget i festmiddagen.

Det er allerede nævnt, at forholdene dengang var spegede, men et par tilfælde, hvor det tilsyneladende har været vanskelig for en borger at få sig nationalt placeret, og hvor en fynbo efterhån-

Peter Brodersen Hansen
1831—1878.
Borgmester i Haderslev
1864—1867, *tvrig*
slesvig-holstener.

den udviklede sig til at blive ren tysk, skal dog endnu fremdrages.

Blandt skydeselskabets medlemmer møder vi vognfabrikant Jens Mordhorst, der var født i Haderslev, og som vi finder blandt underskriverne på adressen i Itzehoe Wochenblatt, men som i 1849 var med til at oprette det nationale selskab Harmonien. Han er altså efterhånden blevet helt dansk orienteret, medens det omvendte gælder for et andet medlem, tømmerhandler Hans Clausen Magaard, der var født i Svendborg og i 1860 blev medlem af Borgerforeningen¹¹⁾, men som — vel nok af forretningsmæssige grunde — dog ikke var blandt de tyskere, der ved regeringspræsident von Köllers besøg i Haderslev i 1899 havde hejst flaget¹²⁾. Han var far til den kendte tysksindede Haderslev-læge, sanitetsråd, dr. med. Harald Magaard.

Man skulle tro, at krigen 1864 havde bragt en ændring i disse

¹¹⁾ Bürgerverein 1838—1938, s. 31.

¹²⁾ Haderslev Samfundets årsskrift 1938, s. 23.

forhold. Det gjorde den efterhånden også, men ikke straks, idet der i den første tid derefter stadig blev optaget slesvig-holstenere som medlemmer, hvoraf nogle enkelte navne endnu skal fremdrages her.

I 1865 blev brændevinsbrænder Jens Johannsen, der var medlem af borgerkollegiet fra 1864—1908 og en lang tid formand for dette, optaget tillige med bager Friedrich Daniel Schley, der ligeledes var medlem af borgerkollegiet fra 1864—69, og endelig som det mest bemærkelsesværdige blev borgmester Peter Brodersen Hansen optaget som medlem den 5. juli 1865. Nu synes det imidlertid også at være slut med selskabets liberale indstilling over for modstanderen, idet borgmesteren kun blev optaget med 31 ja- mod 13 nej-stemmer, medens seks andre foreslåede alle faldt igennem. De pågældende, der blev foreslået til optagelse af de tysksindede medlemmer brændevinsbrænder Jens Johannsen og gæstgiver J. A. Mørck, var:

købmand J. Jørgensen,
 købmand S. Jørgensen,
 sognefoged I. Thomsen, Solkjær,
 snedker Frøleking,
 gæstgiver C. Schmidt, og
 gæstgiver M. Bramsen,

og de var alle, så vidt jeg har kunnet konstatere, slesvig-holstenere. Selskabets flertal af dansksindede medlemmer har nu sikkert været klare over faren for en fortykning og har derfor nu stemt efter politisk overbevisning, selv om de — måske for ikke at få bystyret imod sig — har ladet borgmesteren slippe igennem ganske vist kun med et knebent stemmetal, idet der krævedes totredjedele stemmeflertal for at blive optaget.

Selskabet blev nu efterhånden rent dansk, selv om de tysksindede blev stående som medlemmer i alt fald i de første år. Advokat Leopold Finely optræder endnu i 1869 som fuglekonge, selv om det ganske vist skete ved lodtrækning, men fra begyndelsen af 1870'erne er selskabet tilsyneladende også hvad medlemskredsen angår rent dansk, og det fik da også kort efter myn-

dighedernes bevågenhed at føle i form af forbud mod optog m. v.¹³⁾

De sønderjydske foreningers historie har en særlig interesse, sammenlignet med tilsvarende foreningers i det gamle land. De giver ikke alene bidrag til belysning af kulturhistorien, men kan også bidrage til belysning af grænselandets politiske historie, hvilket Haderslev Skydeselskab af 1857 er et godt bevis på. Dens ældste forhandlingsprotokol synes nemlig at bekræfte, at Lembcke og Jensenius Johansen har ret i den påstand, at der var et begyndende skred i slesvig-holstenernes rækker i tiden op til 1864, og at udviklingen i Haderslev måske var gået i samme retning, som den gjorde det efter 1864 i de otte sogne, såfremt Frederik 7's pludselige død ikke havde ændret situationen ganske og resulteret i den ulykkelige krig i 1864. Det er i denne forbindelse værd at lægge mærke til en skål, købmand P. J. Petersen, der hørte til i slesvig-holstenernes rækker, i 1859 under festmiddagen udbragte for freden. Den stemmer helt overens med Jensenius Johansens udtalelse om den stærke fredsluftning, der gik over Haderslev under kongebesøget i 1863.

¹³⁾ Olav Christensen: Haderslev Skydeselskab af 1857. Haderslev 1957, s. 25.

Den sidste belejring af Gottorp slot

Minder om de blodige martsdage 1920

Af *Heinrich Hoffmann*, Slesvig.

I året 1920 var der endnu ikke noget, der hed private radiomodtagere. Borgerne i Slesvig by var derfor ikke så lidt overraskede, da de tidlig om morgenen den 13. marts 1920 ved hjælp af rigsværnspatruljer, plakater og transparenter fik at vide, at der var erklæret belejringstilstand i Slesvig, og at en vis Herr *Kapp*,¹⁾ tidligere Generallandschaftsdirektor i Østpreussen, sammen med den berygtede general *Lüttwitz*²⁾ havde tilrevet sig regeringsmagten i Berlin.

At derimod det Almindelige Tyske Fagforeningsforbund havde erklæret generalstrejke, og at den lovlige regering Ebert-Scheidemann-Noske havde taget sæde i Stuttgart, var endnu ikke bekendt, da min far, der kom fra kgl. svensk vicekonsul H. C. Hansen, kom ind til mig, der sad ved morgenmaden. Far rådede mig til at blive hjemme. Min pligtfølelse og mit unge blod drev mig dog på arbejde. Jeg havde mit arbejde i en tilbygning til den tidligere Moltkekaserne, hvor også *Versorgungsamt*³⁾ havde til huse.

På vejen derhen var det påfaldende, så tomme gaderne var, og de få mennesker, der færdedes på dem, havde et mærkeligt forvirret udseende. På alle hjørner, plakatsøjler og plankeværker råbte store bogstaver *belejringstilstand*. Dernæst stod der ved en hel række punkter:

» er forbudt!«

Og for overtrædelse af forbudene var truslen:

»Henrettes ved skydning!«

Hvor alvorlig denne meddelelse var ment, kunne man ikke alene se af den brutale måde, de sværtbevæbnede rigsværnsoldater behandlede fredelige borgere på, som her og der havde

fundet sammen til en samtale om forholdene, men også de hyp-pige skarpe skud, som efter mørkets frembrud pøb gennem Slesvigs gader, talte deres tydelige sprog. Således blev der også skudt på vor nabo Fiete Kruse, da han havde været inde og snakke med min far og havde glemt tiden og nu hurtigt smuttede over Langestrasse til sit hus. Til alt held blev han ikke ramt selv, men hullet efter kuglen i husdøren og den flænge, som det richotterende projektil rev i døren til værkstedet, mindede endnu i mange år om den oprivende begivenhed.

Natten til den 13. marts havde kommandøren af rytterregiment 14^a) — hvis to eskadroner lå på Gottorp, mens de andre eskadroner var garnisoneret i Parchim — major *von Lat-torff* sluttet sig til Kapp-putschet, rådet dertil af sin adjutant premierløjtnant *Müller*. Dernæst havde han erklæret belejrings-tilstand i Slesvig og ladet de vigtigste bygninger i byen besatte af små, men sværtbevæbnede militærgrupper. Disse grupper blev kommanderet af underofficerer og vagtmestre, som for det meste var gift og boede ude i byen, og som var knyttet til borgerne ved familie- og venskabsbånd. Kun hovedposthuset i Lollfuss var besat af en stærkere militærvagt under kommando af en ung officer.

Men rådhuset blev ikke besat af militæret. Grunden hertil var, at den daværende borgmester dr. *Behrens* indtog en fuldtud korrekt holdning. Han, der ellers var en konservativ indstillet mand, vedblev at være loyal over for den lovlige rigsregering, fordømte Kapp-putschet, og idet han påberåbte sig sin egen politimyndighed, nægtede han at modtage nogen som helst militær besættelse af rådhuset. Ikke nok med det. Han forsøgte vedblivende ved telefonsamtaler og personlige samtaler med herrerne på Gottorp at bremse det militære eventyr. Desværre var hans bestræbelser uden resultat.

På den måde var der to udøvende myndigheder i byen: på Gottorp slot de militære kupmagere og i rådhuset byrådets, magistratens og borgmesterens civile myndighed. Det overvejende flertal af befolkningen stod bag den civile øvrighed og havde kun afsky for kupmagernes eventyr.

Men der var dog visse reaktionære kræfter i byen, som fulgte

opråbet om at danne et foreløbigt korps af frivillige, der blev iklædt og udrustet på Gottorp. Det var dels forhenværende officerer, dels unge, forførte sønner af velhavende borgere og gymnasiaster. Men da det blev alvor, kom deres koner og mødre, og vridende deres hænder tryglede de aktionsudvalget om at lade være at skyde på Gottorp slot.

Men så vidt kom man ganske vist først to dage senere.

I begyndelsen syntes jeg, som det unge, politisk fuldstændigt uerfarne menneske jeg var, at tingene var yderst forvirrede. Min foresatte, en tidligere torpedo-overløjtnant, overgav mig kontoret og gjorde det klogeste, som han kunne gøre i hans stilling: han gik ikke til det frivillige korps på Gottorp, men kørte til sin hønsefarm ved Ulsnæs.

Da jeg hørte, at personalet på Versorgungsamt ville holde et møde, gik jeg, der først fornylig var blevet medlem af funktionærernes centralforbund, også derhen. Der herskede en lidenskabelig kampstemning mod Kapp-folkene. Stemningen blev endnu mere ophidset, da chefen for Versorgungsamt, den forhenværende major *von Massow*, prøvede på at få funktionærerne til at holde sig i ro og genoptage arbejdet. Den ellers ret vellidte gamle herre måtte nødtvungent forlade lokalet og gå hjem. Funktionærrådet, som så vidt jeg kan huske bestod af *Hans Kall*, *Hermann Trauelsen*, *Heinz Thode*, *Willi Desler* og andre, foreslog, at man skulle slutte sig til generalstrejken. Det blev da også enstemmigt vedtaget. Selvfølgelig lukkede jeg også mit kontor og prøvede på at få nye efterretninger i byen.

Selv om det var forbudt under dødsstraf, fandt der dog samme dags aften et meget stærkt besøgt arbejdermøde sted i et af de store halmlagerskure på Stadtfeld. Efter at have hørt om det ved et rygte, løb jeg hurtigt derhen og nåede lige at høre taleren, der var ilet til fra Flensborg, lidenskabeligt opfordre forsamlingen til ikke at lade det være godt med generalstrejken, men at danne et væbnet arbejderværn. *Karl Meitmann*, som et langvarigt venskab snart skulle knytte mig sammen med, høstede stormende bifald for sine ord, der også ruskede mig op til det inderste. At det ikke skulle blive ved hans ord alene, viste sig allerede næste dag.

Mens styrelsesmedlemmerne i de dengang bestående arbejderpartier og de frie fagforeninger i tilslutning til dette møde blev enige om at danne et aktionsudvalg under ledelse af de frie fagforeningers sammenslutning, og dette aktionsudvalg var til stædighed samlet, idet det dog hele tiden skiftede opholdssted, for at træffe de nødvendige forholdsregler for at organisere arbejderværnet, havde major von Lattorff ladet bringe 50 geværer og karabiner til Holmen.⁵⁾ De var blevet fordelt til de fiskere, der var medlemmer af Marineforeningen. Man foregav, at de med disse våben skulle beskytte deres net mod ødelæggelse fra »røde elementer«s side. Det erklærede i hvert fald sidenhen medlem af byrådet *Möller-Leus* og *Reincke-Pati*.

Men det gik helt anderledes, end herrerne på slottet havde tænkt sig. Beslutsomme arbejdere i grupper på 3 til 5 mand trængte i nattens mulm og mørke under ledelse af pålidelige fagforeningsfolk som f. eks. *Johannes Weiss*, *Christian Hinrichsen*, *Johann Büll*, *Eduard Petersen*, *Hans Mumm*, *Oskar Vollertsen*, *Heinrich Koch* og andre, ind i husene til de fiskere, om hvem man vidste, at de havde fået våben og ammunition. Ganske vist betød det til at begynde med en ikke helt lille forskrækkelse for fiskerne og deres koner og børn. Men de lod sig dog snart med nogle rolige ord overbevise om, at man havde haft i sinde at misbruge dem til skændige formål. Uden modstand, ja i flere tilfælde endog glade over at blive af med »skyderen« udleverede fiskerne geværer og ammunition til arbejderne. Tidlig om morgenen kunne 50 mand af det nye arbejderværn blive udrustet.

Således tilspidsedes tingene betænkeligt den 14. marts allerede om morgenen.

Borgmesteren og flere magistratsmedlemmer forsøgte i hast at mægle og forhindre blodsudgydelse. Dog strandede alle anstrengelser på officerernes bornerte holdning. I deres hovmod afviste de enhver indblanding i deres befalingsmyndighed.

Den meget afholdte fhv. chefredaktør ved »Kieler Volks-Zeitung«, *Eduard Adler*, som dengang var rigsregeringens befuldmægtigede repræsentant hos regeringspræsidenten i Slesvig og senere blev Landrat i Egernførde, havde heller ikke held med sig ved et forsøg, han foretog sammen med magistratsmedlemmerne

August Hirschelmann og *Franz Grell*. De prøvede at komme ind i slottet som parlamentærer for at prøve på at overbevise officererne om det forkerte i deres handlemåde og eventuelt at virke oplysende på underofficerer og mandskab. Forsøget mislykkedes. Alle tre blev holdt tilbage som gidsler og var nu i stadig livsfare.

Nu begyndte de opbragte arbejdere i bevæbnede grupper at gå løs på de militærenheder, der var fordelt rundt om i byen.

Takket være de gamle fagforeningsformænds besindighed kom det ingen steder til alvorlige sammenstød. Vagtmestrene og underofficererne var alle folk med krigserfaring, og efter nogle få forklarende ord indså de, at de havde adlydt forkerte befalinger, og at de måtte holde den ed, de havde svoret den lovlige rigsregering. Desuden kendte de for det meste personlig fagforeningsformændene og vidste, at de havde at gøre med rolige, respektable og fredsommelige borgere. De var derfor himmelhenrykte over, at der ikke truede dem og deres familier noget ondt, hvis de bare ville udlevere våbnene. Fri afmarch til Gortorp tilstod man dem storsindet. Det kunne man gøre med roligt sind, fordi de allerbedst vilde virke oplysende på deres kammerater på slottet.

Kun ved »Schleswiger Nachrichten« og ved hovedposthuset kom det til mindre sammenstød.

Ved »Schleswiger Nachrichten« var det ikke soldaterne, men chefredaktøren, *Bödewadt*, med en sørgelig berømmelse som chauvinist, som fremkaldte affæren. Da han opdagede, at soldaterne sympatiserede med arbejderne, kastede han en håndgranat ud af gavlvinduet og ned på gaden. Heldigvis forårsagede den kun skade på forskellige ting i Baars og Classens udstillingsvinduer. *Bödewadt* fik så travlt med at forsvinde gennen Laghaven og Alléen.

På hovedposthuset var der en stærkere militærgruppe under ledelse af en ung officer. Vildledt af falsk æresfølelse ville han på ingen måde udlevere sin sabel og pistol til en jævn arbejder eller civilist. Just i det øjeblik, da situationen blev kritisk og da man kunne vente, at håndgranater og maskingeværild hvert øjeblik kunne blive rettet mod menneskemængden, kom ganske tilfældigt den gamle gendarm-overvagtimester *Engelmann* forbi.

Efter at han med få ord var sat ind i situationen, var han straks villig til at forhandle med den unge løjtnant. Og hvad fik vi så at se: det varede ikke et minut, så overgav løjtnanten sabel og pistol til den gamle hr. Engelmann, som hvert barn i byen kendte. Så drog også han med sin afvæbnede trop til Gottorp slot.

I mellemtiden var rigsværnssoldaterne ved amtsrettens bygning og ved proviantkontoret på Hesterberg blevet afvæbnet hurtigt og gnidningsløst. Da jeg kom fra posthuset og »Schleswiger Nachrichten« og skyndte mig op ad Moltkestrasse, kom kammeraterne allerede med deres »sejrstrofær« fra amtsretten⁶⁾ og proviantkontoret og gik nu til aktionsudvalget, som allerede ganske officielt havde permanent møde i danselokalet »Hohenzollern«. ⁷⁾

Her kunne man fastslå, at arbejderværnet allerede nu rådede over mere end hundrede geværer og karabiner og endvidere over fem lette maskingeværer LMG 08/15.⁸⁾ Men til at begynde med var der ingen, der forstod at behandle et let maskingevær. Selv om jeg først fornylig var kommet hjem fra fangenskabet som invalid og udskrevet fra det hjemlige lazaret, besluttede jeg uden videre at stille mit kendskab til dette våben, som jeg havde erhvervet i Flensborg og anvendt på vestfronten, til arbejderværnets rådighed.

I gartner Lembkes have indskød jeg maskingeværet. Lidt efter lidt dukkede der flere medlemmer af arbejderværnet op, der forstod at omgås disse tingester. Meitmann viste megen omtanke, da han inddelte geværgrupperne og bestemte, hvor de skulle sættes ind: 3 lette maskingeværer ved regeringsbygningen⁹⁾ og 2 lette maskingeværer ved Neuwerk.¹⁰⁾ Dertil kom et tilsvarende antal infanterigrupper. Desuden blev der sendt bevæbnede grupper til udfaldsvejene mod Flensborg, Husum, Rendsborg og Egernførde og også til vejen Kappel-Satrup. Dermed var Gottorp slot isoleret.

De militære herrer på Gottorp slot var ved egen skyld og egen svigten blevet deres egne fanger. Da slottet ligger midt i borgsøen og borggraven, havde de kun meget lange og meget smalle udfaldsveje at råde over, en mod nord til Neuwerk og en mod syd

til regeringsbygningen. De kunne med lethed bestryges med maskingevær- og skytteild, så at det var umuligt at komme igennem.

Det var altså ikke mærkeligt, at herrerne på slottet blev nervøse. I stedet for at gå ind på borgmesterens stadigt gentagne bestræbelser på at skabe en forståelse, åbnede de fra tid til anden en uregelmæssig ild fra slottets vinduer. Derved blev en arbejder, der fredeligt og uden at tage del i kampen kom gående ad Flensborggade, dræbt den 14. marts ved middagstid ved et skud i hovedet. Det var læderarbejder *Fabian*, den eneste døde, som Slesvigs arbejdere mistede i disse kampe.

Arbejderværnet måtte naturligvis omgås meget sparsommeligt med ammunitionen. Derfor blev der kun skudt ganske sjældent. Således blev der næppe brugt mere end to patronbælter pr. maskingevær i den maskingeværgruppe, der blev ført af kleinsmedemester Conrad Jens, og som jeg hørte til. Ganske vist lå vi ved skydebanerne og ved Neuwerk, altså på slottets bagside, og vi skulle blot sørge for, at et udfald til denne side mod Wind-Allée ikke kunne lykkes. Det blev helt anderledes for de kammerater, der lå ved Kanonen-Denkmal¹¹⁾ og i regeringsbygningens vinduer.

Hvad der var helt utrolig og det rene militære idioti, det udspilledes for øjnene af de forfærdede borgere. Premierløjtnant *Müller* havde fået sin major til at give ordre til at bryde ud. Mellem kl. to og tre begyndte maskingeværer og geværer at skyde fra mange af slottets vinduer. I samme øjeblik blev slottets brede port åbnet, og ud af den strømmede svært bevæbnede soldater og frivillige. Som ved eksercerøvelse udviklede de en skyttelinje på den tallerkenformede, flade eksercerplads, hvorefter de i spring begyndte at arbejde sig frem mod broen og vejen over dæmningen. Sjældent eller aldrig har maskingeværskytter haft et mål og et skudfelt så godt som denne eftermiddag. Blot få salver af de tre maskingeværer, der skød krydsild, var tilstrækkeligt til at drukne dette udfald i blod.¹²⁾ Hurtigere end de var kommet, forsvandt de uskadte igen i slottet. Men på eksercerpladsen og på dæmningen helt hen til jernbaneskinneerne lå der syv lig og mange, mange sårede. Blandt dem var der mange

*Kanonmindesmærket,
nedbrudt til omsmelting
i 1941.*

sønner af vor snævrere hjemstavn. Særlig husker jeg sønnen af en bagermester i Bøgelund i Angel, som havde overlevet 1. verdenskrig som underofficer og nu fandt døden her. Med hans broder havde jeg haft godt kammeratskab på vestfronten i 1918. Senere hørte han til de mest aktive medlemmer af Rigsforbundet for Krigsinvalid, og vi vedblev at være venner. Så slyngede er skæbnens tråde ofte blandt mennesker.

Efter denne korte, men heftige og blodige kamp var forholdene i Slesvig klare: Kapp-folkene var indesluttet og isoleret på Gottorp slot — men arbejderværnet var i militær henseende endnu for svagt til at kunne trænge ind i slottet, der var forvandlet til fæstning. Men i byen var belejringstilstanden gået fuldstændig i opløsning. Borgerne kunne igen passe deres fredelige arbejde, gå sig en tur om aftenen uden at sætte livet i vove og sove roligt i deres senge.

Aktionsudvalget bestod af formanden for fagforenings-sammenlutningen *Karl Kolar* og af formændene for de to arbejderpartier, *Gustav Altendorf* og *Emil Brotkorb* fra flertalssocialisterne og

Emil Petersen og Johannes Weiss fra de uafhængige socialdemokrater. Det havde i mellemtiden sendt kurerer til aktionsudvalgene i nabobyerne. Dyb bekymring forårsagede de uklare forhold i Kiel. Her kæmpedes der hårdt med de sværtbevæbnede bander fra brigaderne Löwenfeld-Levetzow og andre marineenheder. Først stormen på marinearsenalet under ledelse af professor *Hermsberg*, som foruden håndvåben også skaffede arbejdværnet kanoner og ammunition, ændrede situationen til fordel for arbejdværnet. Langsomt, men sikkert blev brigaderne trængt ud af bykærnen til højbroen ved Levensau.

Men dermed opstod der den fare, at brigaderne Löwenfeld-Levetzow kunne forene sig med marineenheder i Egernførde og marsjere til Slesvig og undsætte Slesvig-garnisonen. Det var derfor bydende nødvendigt, at ile arbejderne i Egernførde til hjælp og hurtigere at gøre en ende på kvalerne med de indesluttede på Gottorp. Derfor blev der sendt kurerer til Rendsborg og Husum for at bede om hjælp derfra. Den blev også ydet omgående.

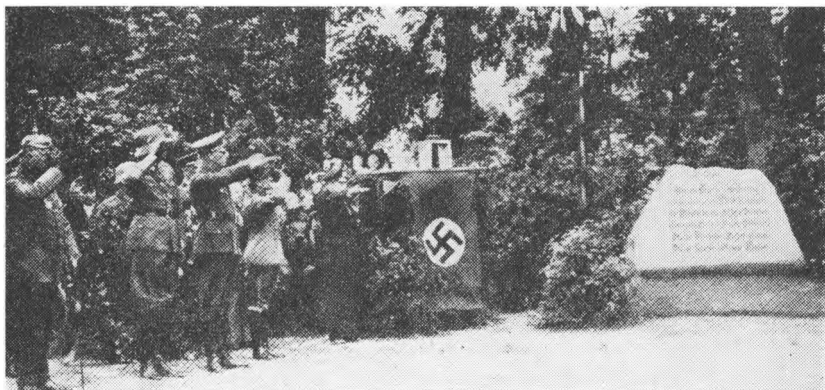
I løbet af de tidlige morgentimer den 15. marts kom der først med jernbanen¹³⁾ fra Rendsborg to 10,5 cm felthaubitzer og snart efter to 7,5 cm feltkanoner fra Husum på lastvogne. De stammede fra minesøgerbåde. Dette skyts blev bragt i stilling ved Annettenhöh¹⁴ og på højderne ved vejen til Store Danevirke vest for Kolonnevejen.

De tapre drenge fra Rendsborg og Husum brændte af iver efter at lade kanonerne gab spy ild og fordærv over Gottorp slot. Men alle slesvigere gruede for slottets skæbne. Det var dog deres bys vartegn, som ofte var truet af ildsvåde.

På aktionsudvalgets anmodning telefonerede borgmesteren følgende ultimatum til major Lattorff:

»Hvis ikke den hvide fane vajer over Gottorp slot som tegn på kapitulation inden kl. 12 middag, vil bombardementet begynde kl. 12,01 og vedvare, til slottet er ødelagt til grunden.«

I dag kan man tænke over dette ultimatum, hvad man vil, men som landet lå dengang, var det tvingende nødvendigt. Og det

Fra afsløringen af mindestenen for Kapp-folkene den 26. juli 1936.

så meget mere, som nogle vovehalse om natten havde forsøgt at overrumple vagten ved slotsbroen for at trænge ind i slottet og oplyse underofficerer og soldater om det meningsløse og formålsløse i deres handlemaade. Men forsøget mislykkedes.

I dette overrumplingsforsøg deltog så vidt jeg husker: Karl Meitmann, Hermann Brennecke, Hans Mumm, Heinrich Koch, Oskar Philippsen og Johannes Vollertsen. Det slog fejl, fordi det lykkedes den ene af de to vagtposter at gøre sig fri af grebet og affyre et skud, så at vagten og slottets besætning blev alarmeret og skød vildt ud i natten. Alligevel lykkedes det alle deltagere at komme tilbage til regeringsbygningen i uskadt stand.

Mens man på slottet drøftede det modtagne ultimatum, og de frivilliges mødre, vridende deres hænder, kom og tiggede og bad aktionsudvalget om endelig ikke at skyde, indtraf fra Flensborg rigsværnsgeneralen *von Hammerstein*. Som rådgivende for den allierede kommission, der skulle gennemføre folkeafstemningen i Sønderjylland,¹⁵⁾ havde han ganske vist ganske andre opgaver, men optrådte nu som den lovlige rigsregerings repræsentant og forsøgte at mægle i konflikten. Efter at han havde forhandlet med borgmesteren og telefoneret med majoren på slottet, begav han sig sammen med Karl Meitmann og magistratsmedlem Emil Brodkorb ind i slottet.

Fuld af bange anelser samlede der sig i Schleistrasse bag ved Schleihalle og i anlæggene foran regeringsbygningen en stor menneskemængde. Det store spørgsmål var: Vil det lykkes at komme til en forståelse, eller vil der blive skudt? Da — nøjagtig 2 minutter i 12 — glider et stort hvidt flag op ad flagstangen på klokketårnet på Gottorp slot. Det flager og svulmer let i solen og martsvinden. Et suk af lettelse fornemmes fra mange tusind læber. Utilfredse er kun vore venner fra Husum og Rendsborg; de unge vrede mænd vilde alt for gerne lade det knalde . . .

Nu kommer der fra slottet et tog, der tier under marsjen. Det er officererne, som ført af general Hammerstein, Karl Meitmann og magistratsmedlemmerne bliver bragt til Flenkers Hotel ved dæmningen. De var kun en hårsbredde fra at blive lynchet af den ophidsede mængde. Der fløj allerede sten i luften. Det ville være kommet til et slemt blodbad, hvis det ikke var lykkedes Karl Meitmann at skabe sig autoritet med sin løftede pistol. At han i dette skæbnsvangre sekund kunne bevare herredømmet over sine egne nerver, er skyld i, at menneskemængden veg tilbage, og ham skyldtes det, at officererne slap fra det med livet og ind i hotellet, og derfor udeblev den rasende og dødbringende maskingeværid fra slottets vinduer, som uvægerlig var kommet, hvis mængden havde gjort officererne mén.

Officererne, som var skyld i de faldnes og såredes blod og men-svorne over for rigsregeringen, blev indespærret i kartoffel- og kulkælderen i Flenkers hotel. Medlemmer af arbejderværnet overtog bevogtningen. Herved kom det til en hændelse, der ikke er fri for komik.

Meitmann havde befalet vagten ikke at slippe dem ud, før han gav befaling til det. Men da han måtte tage til Egerneførde og Gettorf med general Hammerstein og hjalp med at afvæbne Löwenfeld-brigaden og organisere dens transport til Lockstedter Lager¹⁰), kom han først til Slesvig tre dage senere. Han blev ikke så lidt forfærdet, da løjtnant Täuber med gråd i stemmen spurgte, om det da var meningen, at de alle skulle dø af sult! Udspurgt af Meitmann svarede vagtkommandøren: »Du har befalet os at passe på dem. Det har vi gjort. Du har ikke befalet os at give dem mad. Altså har vi ikke gjort det!« Tre dage og tre nætter

havde de fordom så feudale rytterofficerer måttet tilbringe i den mørke kælder, uden mad og drikke og uden mulighed for at forrette deres nødtørft på passende måde! Og det blot fordi arbejderværnets mænd tog den een gang givne ordre fra deres selvvalgte foresatte så alvorligt. Nå, Meitmann sørgede for, at de hurtigst muligt fik mad på egen regning og bagefter kunne dampe af til Hamborg. De takkede ham for det på forskellig vis. I anledning af et møde af gamle husarer, bøjede de sig hilsende for ham, da han foran min fars hus så dem marsjere forbi, og i 1933 — — — — lod de ham kaste i koncentrationslejr!

Vagtmestre, underofficerer og mandskab fra de to eskadroner erkendte i løbet af et oplysende møde deres fejltagelse og sluttede sig frivilligt til arbejderværnet. Sammen med det begyndte de at marsjere mod Egernførde og indtog endnu sent om aftenen den samme dag en natstilling sikret ved forposter ved stranden ved Østersøen ved Altenhof. Men først var marineterpedoforsøgsstationen blevet tvunget til at overgive sig uden kamp.

Efter at brigaderne Löwenfeld-Levetzow og deres hjælpetropper af frivillige og marinemaskinbygningselever blev klemt som af en knibtang fra Rendsborg-Kiel og Slesvig-Egernførde, indså deres førere det håbløse i deres færd. Åbenbart var de glade over at komme ud af deres pinlige situation ved general Hammersteins mellemkomst på en måde, der var fordelagtig for dem. Imidlertid var det også blevet kendt, at de enigt handlende arbejderes generalstrejke og væbnede aktion havde nedkæmpet kuppet i Berlin, Hamburg, Leipzig og andre storbyer såvel som i Ruhr. Kapp og Lüttwitz forsvandt fra Berlin. Den legale rigsregering overtog igen hele regeringsmagten. Derfor var »Löwenfelderne« og »Levetzowerne« glade for at blive afvæbnet og puttet i Locksteder Lager. Dengang kunde man ikke ane, at de skulde vende tilbage under Hitler-nazismen værre end de var begyndt.

De to eskadroner vendte tilbage til Gottorp slot, og medlemmerne af arbejderværnet kom tilbage til Slesvig til deres familier og arbejdspladser. Aktionsudvalget opløste sig. Våbnene blev efter ordre fra daværende rigsværnsminister Noske¹⁷⁾ afleveret mod en dusør på 100 RM, henholdsvis 500 RM. Kun få beholdt våbnene og gemte dem for lignende eventuelt påkommende tilfælde.

Ved forræderi opdagede kriminalpolitiet først i slutningen af 1924 to maskingeværer, som jeg havde skjult, først i min fars hus, senere hos »Vater Schäfer« i Gråkloster. Kriminalkommisær *Krüger*, som tog sit eget liv, da Hitler kom til magten, undlod dog at begynde nogen straffesag.

Dermed er fortællingen om den sidste kamp om Gottorp slot forbi. Jeg skrev den ned, fordi sådanne hændelser som dagene fra den 13. til den 20. marts 1920 hører til betydningsfulde sider af Slesvig bys historie. Om byen og om slottet har der i århundredernes løb raset mange kampe. Der er også flydt alt for meget broderblod i disse krige og kampe. I ingen anden kamp om Gottorp slot har slesvigborgernes bedste dyder udmærket sig som i kampen mod Kapp-kuppets mænd: troskab mod den regering, der retmæssigt var udgået af valgene til nationalforsamlingen i 1919, magt mod magt for at sikre demokratiske rettigheder, for frihed og fred! Derfor er den sidste kamp om Gottorp slot i marts 1920 et hædersminde i Slesvig bys historie, især for dens arbejderklasse.

NOTER

1) Kapp, Wolfgang. 1858—1922. Død i varetægtsfængslet.

2) Lüttwitz, Walther von. 1859. Fra 1919 kommanderede han alle tropper i riget.

3) Første forvaltningsinstans for militære pensioner, krigsinvalidere, krigsenkerente o. lign.

4) Rytterregiment 14, oprettet 1920 med 5 eskadroner, 1 fra hvert af de tidligere dragonregimenter 13, 17 og 18, mens de to Slesvig-eskadroner stammede fra husarregimenterne 15 og 16.

5) Om Holmen se: SØNDERJYSK MANEDSSKRIFT 1957, s. 118 ff. Kun første led af de anførte navne er virkelige personnavne. Tilføjeisen efter bindestregen er arvelige øgenavne, der til daglig træder fuldstændig i stedet for de borgerlige navne.

6) Amtsretten, Scheeles palæ. Se: SØNDERJYSK MANEDSSKRIFT 1957, s. 114.

7) Hohenzollern, endnu eksisterende restaurant og forsamlingshus på hjørnet af Moltkestrasse og Schubustrasse.

8) LMG 08/15, let maskingevær, model 1908, forbedret 1915. I 2. verdenskrig bliver udtrykket 08/15 synonymt med »Kommiss« og »Baras« og betyder alt ubehageligt ved militærtjenesten, jfr. Kirsts roman »Nul-otte-femten«.

9) Regeringsbygningen, »Den røde elefant«, opført 1879 i preussisk

renæssance som sæde for provinsialregeringen for den prøjsiske provins Schleswig-Holstein og de skiftende overpræsidenter, bl. a. v. *Köller*. Taggesimsen var kronet af gruelige ørne og Hohenzollernes valgsprog: »Suum quique«, der betyder »Hver sit«. Tidens tand og indtrængende regn nødte til fjernelse af begge prydelser i 1951.

Da man anbragte maskingeværet i et kontor i den nordlige fløj nærmest Gottorp, tog man meget lidt hensyn til akterne. De blev brugt i stabler som værn mod Kapp-kugler. Lange tider derefter blev reklamationer af forlangte oplysninger fra andre kontorer besvaret med en trykt formular: »Som følge af urolighederne i den sidste tid er akterne kommet i uorden. De bedes have tålmodighed. De vil senere få svar på Deres henvendelse.«

¹⁰⁾ Neuwerk. Rester af Gottorp-hertugernes pragtfulde barokhave med tempel og kaskader. Nord for slottet.

¹¹⁾ Kanonen-Denkmal var dannet af svære franske fæstningskanoner fra Metz, erobret i 1870—71, opstillet 1890 umiddelbart nord for regeringsbygningen, hvor Gottorp-dæmningen støder til Gottorperstrasse (hovedvej 76). Ifølge magistratsbeslutning kom kanonerne i smeltdiglen under krigen (1941) sammen med Bismarck fra Rådhuset.

¹²⁾ På det sted, hvor Kapp-folkene løb sig til døde i maskingeværild, rejste nazisterne en mindesten for deres faldne forløbere. Den blev afsløret 26. juli 1936. Rejst til ære for oprørere mod den lovlige regering og med indskriften »(sie) starben in soldatischer Pflichterfüllung für Deutschland« er den enestående i verden, dog mest ved ikke at være sløjft endnu.

Den officielle regimentshistorie, August Reimers: *Das Husaren-Regiment Kaiser Franz Joseph ... Nr. 16, 1937*, fremstiller udfaldet som foretaget af en lille gruppe. I betragtning af at det skete ved højlys dag, er denne fremstilling i sig selv usandsynlig, og adskillige troværdige nulevende Slesvig-borgere, der var øjenvidner, beretter overensstemmende med Heinrich Hoffmanns fortælling, at der var tale om et udbrudsforsøg af garnisonens hovedmasse.

¹³⁾ Jernbanefolkenes andel var meget væsentlig. Den beskrives udførligt af Hermann Clausen i hans erindringer (manuskript).

¹⁴⁾ Annettenhöf, villa på vejen fra Slesvig til Husby, skueplads for vilde håndgemæng i påskeslaget 1848.

¹⁵⁾ Afstemningen i 2. zone fandt sted den 14. marts 1920. *) Om en interessant sammenhæng mellem de to begivenheder se Schmidt-Vodder: *Von Wodder nach Kopenhagen*. 1951 s. 78 ff.

¹⁶⁾ Lockstedter Lager mellem Itzehoe og Wrist. Besøges aldrig af tidligere tyske soldater, mens finner valfarter hertil, fordi Mannerheims korps blev opstillet her i 1918.

¹⁷⁾ Noske har selv beskrevet Kapp-kuppets historie i: *Von Kiel bis Kapp*, 1920.

Anmeldelser

STATSRÅDETS FORHANDLINGER 1848—1863.

- I. Bind, 21. januar—15. november 1848 (1954, 606 sider),
- II. Bind, 16. november 1848—30. august 1850 (1956, 635 sider),
- III. Bind, 3. september 1850—28. januar 1852 (1958, 664 sider).

Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen.

Det er et stort historisk materiale, der ved udgivelsen af statsrådsprotokollerne gøres tilgængeligt for offentligheden, og det er indlysende, at der ikke mindst tilkommer dette mammutværk en central plads inden for sønderjysk forskning, thi det omhandlede tidsrum var jo på en enestående måde optaget ikke alene af grundlovsværkets tilblivelse og opbygningen af det moderne danske demokrati, men også af problemerne omkring den gamle helstats opløsning, af hertugdømmernes indbyrdes stilling og deres fremtidige forhold til kongeriget og endelig af løsningen af det folkelige og nationale spørgsmål i landet mellem Kongeå og Ejder. Ikke mange perioder af almindelig dansk righistorie har været så nøje sammenvævet med det specielt sønderjyske som tiden fra den første slesvigske krigs begyndelse og op til ulykkesåret 1864. Det var spillet om hertugdømmerne, der i hine år var grundlæggende for dansk udenrigspolitik og af afgørende betydning for Danmarks forhold til de europæiske hovedmagter.

Statsrådet er et barn af enevældens »gehejmekonseil«, der efter Struensees omkalfatring af de bestående forhold gendannes under navnet »gehejmestatsrådet«. Først med Frederik VII's tronbestigelse i januar 1848 påbegyndtes en egentlig protokollering af møderne, og 1. bind af det her anmeldte værk indledes derfor med referater af gehejmestatsrådets forhandlinger om forfatningsspørgsmålet den 24.—28. januar 1848, og derefter følger gehejmestatsrådets møder indtil den 21. marts 1848, da kongen opløste sit første ministerium. Den 22. marts 1848 forsamledes »statsrådet« på Christiansborg slot for første gang efter »folketøget«, og kongen afgav da heri hin berømmelige erklæring, at han »fra dette Øieblik betragtede sig som constitutionel Konge, og det vilde være Ministeriet, som kom til at bære Ansvaret for de foretagne Regerings Handlinger« (til stede var da grev A. W. Moltke til Bregentved, Bardenfleth, Bluhme, baron Plessen, samt den nye tids mænd: bankdirektør Hvidt, kaptajn Tscherning, magister Monrad og advokat Lehmann).

Kongen agtede fremtidigt kun at give møde i statsrådet efter indbydelse af konsejlspræsidenten (datidens statsminister). Statsrådet var med andre ord blevet, hvad vi nuomstunder ville kalde et »ministermøde«.

Hvad de offentliggjorte statsrådsprotokoller først og fremmest bringer, er da også de enkelte regeringsmedlemmers stillingtagen til de foreliggende problemer, mens man ikke kan sige, at indholdet som sådant medfører en omvurdering i bedømmelsen af disse års begivenheder. Dertil har det øvrige kildestof til belysning af Frederik VII's tid været for righoldigt, og helt uden kendskab til statsrådsforhandlingerne i disse år har de historikere, der i nyere tid har arbejdet med perioden, da heller ikke været. Alligevel er det fortjenstfuldt, at Rigsarkivet under ledelse af overarkivar dr. phil. Harald Jørgensen har påtaget sig at udgive statsrådsprotokollerne. Man føres ved gennemgangen af dem lige ind i tidens debat, og det er næppe urimeligt at antage, at de offentliggjorte bind også vil kunne tjene som læsning for en større kreds af historisk interesserede. Enhver, der har blot nogenlunde kendskab til den pågældende tid, vil med udbytte kunne sætte sig ind i drøftelserne i statsrådet.

De tre bind, der indtil nu er udsendt, vedrører A. W. Moltkes tre ministerier: »martsministeriet« fra 22. marts til 15. november 1848 (i bind I), »novemberministeriet« fra 16. november 1848 til 13. juli 1851 (i bind II og første halvbind af bind III), samt »juliministeriet« fra 14. juli 1851 til 28. januar 1852 (i sidste halvdel af bind III). Den sidste dato er dagen for januar-kundgørelsen 1852, der — fremtvunget af »den europæiske nødvendighed« — gjorde ende på nationalliberalismens første store tilløb til en Ejder-forfatning. Danmark havde vundet krigen, men tabt freden. Det er denne udvikling, der afspejles gennem de tre binds statsrådsforhandlinger, og det næsten fra første blad.

I martsministeriets første statsrådsmøder indtog drøftelsen af svaret til den slesvig-holstenske deputation en betydelig plads. Baron Plessen havde ment, at man burde tilkøbe sig fred ved eftergivenhed, men herimod vendte ministeriets danske medlemmer sig omgående. »Det vilde vække sådanne Følelser i enhver dansk Mands Hjerte, at det vilde være umuligt at vedligeholde Roligheden her i Landet«, hævdede A. W. Moltke. »Skulde Tydskland med hele sin Magt understøtte en Løsrivelse af Slesvig, da vilde det vel være mueligt, at Danmark vilde ligge under, men det vilde med Hæder ligge under, og ingen Dansk kunde give sit Samtykke til at bortkaste Landets Hæder«. I det hele må det siges, at konsejlspræsidenten har været af større

betydning, end man måske på forhånd vilde være rede til at indrømme. Til gengæld taber adskillige af de nationalliberale medlemmer af martsministeriet ved læsningen af mødereferaterne, Monrad alene måske undtaget. Det lyder således som et ekko fra Lehmanns politiske agitation, når det i hans indlæg om samme sag hedder: »Mellem Danmark og Holsteen kan ingen Modsætning tænkes. Alt, hvad Holsteen ønsker for sig selv, maa Danmark ønske for Holsteen. Slesvig derimod er uopløselig bundet til Danmark, men har Ret til en provindsiel Selvtændighed, denne bør ogsaa indrømmes dette Hertugdømme i Alt, hvad i Ordets videste Betydning kan kaldes provindsielt, men det maa fastholdes, at den Selvtændighed, som tilkommer Holsteen, er statsretlig, men at dette ikke er og ikke kan være Tilfældet med Slesvig etc.« Men så let lod det sig ikke gøre at komme uden om problemet, og en mand som Bluhme så unægtelig dybere, da han indvendte, »at skjøndt Slesvig var uadskillelig fra Danmark, der dog vare Forhold til Holsteen, som tilkom Slesvig med Berettigelse i alt Fald med lang Tids Hævd, og som det vilde vække Misnøje at hæve, at navnlig den Delingen af de industrielle og commercielle tidligere fælleds Forhold vilde i Slesvig ei modtages med Tilfredshed«. Drøftelsen resulterede i det bekendte svar til slesvigholstenernes deputation og medførte slutteligen baron Plessens udtræden af kabinettet. Krigen var blevet en kendsgerning.

Udviklingen gennem krigsårene kan ikke her følges i detaljer, blot skal det fremhæves, at delingstanken adskillige gange dukker op og også i statsrådsmøderne, siden den var blevet ventileret af den slesvigholstenske deputation. Så tidligt som i mødet den 31. marts 1848 foreslog udenrigsminister Knuth, at man for at skaffe tid til forhandlinger skulle lade de danske troppers fremmarch standse ved linjen Flensborg-Dagebøl. Monrad ville dog længere sydpå, helst til Ejderen, og Bardenfleth udtalte sin frygt for, »at den foreslaaede Forholdsregel let vilde faae Udseende af, at man allerede paatænkte en Deling af Slesvig«. Men interessant er det at følge, hvorledes tanken om en deling af det omstridte land hele tiden lurede under overfladen, ikke mindst fordi de tyske magter over for de øvrige europæiske magter kunne påberåbe sig deres villighed hertil. Ejendommeligt nok så krigsminister Tscherning Danmarks udsigter i det mørkest tænkelige lys. I mødet den 22. september 1848 anbefalede han at slutte fred »paa enhver Betingelse eller at slaaes til det Yderste. Han maatte tilraade det Første, da det Sidste ufeilbarlig vilde medføre hele Rigets Undergang«. Da havde kongen rigtignok et helt andet fast greb om, hvad situationen krævede over for

den folkestemning, som var sat i gang af krigen, når han på samme tid ved tropperevyen på Lerbækgårds mark om Slesvigs deling ganske simpelt udtalte: »Det skal ej ske!« Bortset fra Monrad bøjede alle ministre sig efterhånden for denne opfattelse, men uenighed og modløshed prægede dem, og ministeriets fald var derfor blot den logiske følge af, at situationen var gået i hårdknude.

Novemberministeriets vigtigste bidrag til en løsning af konflikten blev forfatningsudkastet for Slesvig, som var hovedtemaet på mange af statsrådsmøderne i foråret 1849. Landsdelen skulle efter dette styres som en helhed, således at alle planer om en deling kunne skrinlægges, og have en styreform parallel til kongerigets. Med underskrivelsen af præliminærfreden i Berlin den 10. juli 1849 syntes denne politik også at skulle krones med held, men snart var opfattelsen af de indgåede aftaler højst forskellig på dansk og preussisk side, og regeringen nærmede sig da atter tanken om et nærmere fællesskab mellem kongeriget og Slesvig. I efterårsmånederne 1849 er det disse drøftelser, der i høj grad beskæftigede statsrådet. Men Madvig, der var novemberministeriets kultusminister, så klart, at en sådan politik ville medføre vanskeligheder fra udlandet: »det Punkt, hvorpaa de fremmede Diplomater vanskeligt vilde gaae ind, var den fælleds Repræsentation for Danmark og Slesvig, en Anskuelse som man ikke kunde finde unaturlig og maatte være belavet paa ei at kunne forandre, da de jo gik ud fra den Forudsætning, at Slesvig i alle Forhold var et fra Danmark aldeles forskjelligt Land.« Han mente (3. maj 1850), at tiden var inde til at debattere delingsspørgsmålet. I så fald kunne man sikre sig de danske dele, thi — som finansminister Sponneck udtalte den 17. juni 1850 — i Rusland gik man ud fra, at Slesvig var et tysk land.

Danmarks stilling over for de europæiske hovedmagter var således alt andet end god og det til trods for, at juli 1850 først bragte fred med Preussen og senere sejr over slesvigholstenerne ved Idsted. Spørgsmålet om den danske stats fremtid var nu blevet et europæisk problem. Reaktionen efter frihedsrøret i 1848 var sat ind overalt på kontinentet, og selv om det lykkedes at bevare den frie forfatning for kongerigets vedkommende, lod nationalliberalismens Ejder-politik sig ikke mere gennemføre. Sønderjyllands statsretlige skæbne var til afgørelse ved forhandlingsbordet, og her måtte de danske forhandlere gang på gang trække det korteste strå.

Planen om en »notabelforsamling« viste dette tydeligt. Det voldte regeringen de største vanskeligheder at sammensætte denne forsamling på en sådan måde, at den kunne vinde alles

tilfredshed. Laurids Skau mente adskillige var selvskrevet til at blive medlem, men udenrigsministeren — det var nu Reedtz — mente, at hans udnævnelse ville virke udfordrende på udlandet! Krigsminister Hansen erklærede dertil ganske bramfrit, at han anså både Skau og Krüger for at være for simple til at blive notabler. Herimod tog Tillisch, der var blevet minister for Slesvig, til orde, så godt han kunne, og mødet den 26. marts 1851 endte med, at der blev flertal for Skau. På det følgende møde protesterede den befuldmægtigede for Holsten, grev Reventlow-Criminil, imidlertid kraftigt mod, at Skau var blevet anerkendt som medlem af notabelforsamlingen, men både A. W. Moltke, Tillisch, Sponneck og H. N. Clausen gik varmt ind for ham.

Under juliministeriet var grev Carl Moltke-Nütschau blevet minister uden portefølje. Han forsøgte nu efter slesvigholstenismens nederlag at genoplive den gamle helstat med fuld ligeberettigelse for de to nationaliteter, en politik, han allerede længe før 1848 havde gjort sig til talsmand for og som skaffede ham øgenavnet »dansk slesvig-holstener«. For Slesvig krævede han en særlig forfatning og modarbejdede kraftigt Tillisch's bestræbelser for at jævnføre kongerigsk og slesvigsk administration. Han ønskede således en deling indenfor bestyrelsen af kirke- og undervisningsvæsenet for Slesvigs vedkommende, anbefalede at udstrække det forhold, der allerede gjaldt for Als, Ærø og Tørninglen, til alle dansktalende dele af hertugdømmet, men dette forslag var tydeligt nok i modstrid med de Tillisch-Regenburgske progresskripter, og regeringen som helhed ønskede ikke nogen ændring. Carl Moltke trådte da ud af regeringen i oktober, men hans politik var i nøje samklang med »den europæiske nødvendighed«, og bind IV af det her anmeldte værk vil derfor bringe mere om hans politik i disse år.

Det siger sig selv, at alle de mange tryksider, som de hidtil udsendte bind tæller, bringer en masse stof af stor betydning for enhver, der vil beskæftige sig med den pågældende tid, også ofte stof, som man ikke skulle vente at finde i et sådant værk, idet det gamle statsråd tit behandlede sager, der nutildags ville blive afgjort i ministeriernes kontorer.

Da Rigsarkivet som institution forestår udgaven, kan man trygt stole på, at det rent tekniske i udgivelsesmetoden er i forbillig orden. Hidtil har man i de tre bind valgt at tage alt med uden forkortelser af nogen art, og det er sikkert også rigtigt i betragtning af den betydning, der må tillægges perioden.

Selv om protokolleringerne er referater af de enkelte regeringsmedlemmers udtalelser og som sådanne fremtræder i pudset

tilstand, kommer man alligevel situationen meget nær ind på livet ved læsningen af dem.

Et udførligt navne- og sagregister gør det let at benytte bindene, og som et særligt tillæg får man endda en talerfortegnelse, der tillader benytteren at følge de enkelte ministres opfattelse af de foreliggende sager. Og så er der grund til at fremhæve den hurtighed, hvormed de hidtil foreliggende bind er blevet udsendt. Også dette lover godt for fremtiden.

H. V. Gregersen.

Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen.

Ein Lebensschicksal im Grenzland Schleswig. (Krausskopf-Verlag, Wiesbaden. 1956. 68 sider).

Dr. Otto Schütts søn og efterfølger som flensborgsk byarkivar har i ovenstående lille skrift givet en god skildring af den kendte Flensborg-købmand, agent og rådmand *Heinrich Carstensen Jensen* (f. 1789, d. 1860). H. C. Jensen indtog en betydningsfuld position i Flensborg både tak være sine evner og sin formue og deltog i det offentlige liv som kommunalpolitiker og stænderdeputeret. Hans politiske standpunkt var helstatsmandens, den kongetro flensborgers. Som sådan må han forstås og bedømmes, fremhæver H. F. Schütt rigtigt, »thi århundreder igennem har der før ham været købmænd i Flensborg, der tænkte og handlede på samme vis«. »I Jensens holdning«, hævder Schütt videre, »spores hverken vaklen eller opportunisten. Hans handlen rettede sig efter hans samvittighed«. (s. 60)

Det lille skrift er meget smukt udstyret med små vignetter, med familie billeder og med samtidige flensborgske by billeder. H. C. Jensens familie har, forstår jeg, en del af æren herfor. Schütts fremstilling læses desuden med behag. De nye bidrag til Jensens liv skyldes væsentlig stof i byarkivet, og Schütt beklager — som mange har gjort før og nok vil gøre efter — at man ikke lægger tilstrækkelig vægt på bevaring af familiearkiver. Med interesse læser man det s. 60 ff aftrykte Jensenske brev fra 1858 om, hvordan han bor, efter at pengekrisen i 1857 havde berøvet ham hans formue. Skildringen bør sammenholdes med skildringen af hans tidligere store bolig i Sønderjydske Årbøger 1926, s. 209 ff.

Schütts skrift bringer flere rettelser til H. F. Petersens korte biografi af Jensen i Dansk Biografisk Leksikon. I sin måske lidt ungdommelige iver efter at korrigere er han dog nogle steder gået for vidt. I anm. 15 korrigerer han således Biografisk Leksikons opgivelse om faderens 2 giftermål, men den svarer ganske til

hans egen! I anm. 6 kritiserer han — med formel ret — meddelelsen i B. L., at Jensen 1834 blev Flensborgs ene stænderdeputeret (han blev kun suppleant), men siger, at Jensen 1838 valgtes til den slesvigske stænderforsamling. Der var imidlertid ikke valg i 38, men i 41, (de stænderdeputerede valgtes på 6 år), og Jensen mødte allerede i stænderforsamlingen 1836 som suppleant i stedet for overretsråd Jens Jensen. S. 51 skriver Schütt, at Jensen begav sig til Rendsborg til »den forenede landdag« efter at have sikret sig borgerskabets rygdækning (deputeretkollegiets beslutning 13. juni). Men Jensen deltog ikke i den samling, der åbnedes 14. juni (se Sdj. Arb. 1952, s. 164). Når S. s. 52 hævder, at Jensen »frivillig« frasagde sig sit rådmansembede, er hertil at sige, at det skete under pression fra den provisoriske overpræsident Liliencron (se smst. s. 143). En del andre fejl, misforståelser eller trykfejl skal jeg lade uomtalte; forskellige af S. s. udtalelser synes mig heller ikke rigtig underbyggede. Men hvilket værk er fuldkomment! Alt i alt forekommer det mig, at den nye stadsarkivar såvel som den H. C. Jensenske familie kan være vel tilfreds med det smukke skrift.

Holger Hjelholt.

**Geschichte Schleswig-Holsteins,
begründet von Volquart Pauls, Bd. 3.**

Herbert Jankuhn: Die Frühgeschichte vom Ausgange der Völkerwanderung bis zum Ende der Wikingerzeit.

Det foreliggende 3. bind af den nye tyske Slesvig-Holstens historie, hvori Jankuhn skildrer de sidste 500 år, før den historiske tid begynder, vil i danske kredse blive modtaget med særlig interesse, fordi den omhandler århundrederne op mod vikingetiden, århundreder, hvor de forhold ved den gamle dansk-tyske grænse, som træder os i møde i de ældste historiske kilder, skabes. Jankuhn begynder da også med at fastslå, at befolkningsforholdene ved middelalderens begyndelse viser det ejendommelige, at der i det lille område bor fire forskellige folk: sachserne mod sydvest, slaverne mod sydøst, friserne ved vestkysten og danskerne i Angel. Heroverfor stilles da det billede af befolkningsforholdene, som romerske forfattere omkring Kristi fødsel beretter om. Med undtagelse af sachserne er det helt andre folk, der nævnes, og Jankuhn fremhæver da straks som sit hovedformål at vise, hvordan de befolkningsforhold, vi kender fra middelalderens begyndelse, er opstået. Derfor må de fire områders historie delvis behandles hver for sig, men således, at de indordnes i en større sammenhæng. Det er i denne periode,

at området kommer under påvirkning af 3 helt forskellige historiske bevægelser i tilstødende egne. Vest- og Mellemslesvig indtages i det frankisk-frisiske handelsområde; hele området kommer i berøring med kristendommen, og det berøres af vikingetogene og disses virkninger.

Jankuhn begynder skildringen af forholdene i Sønderjylland op mod vikingetiden med at fastslå en tilbagegang i befolkningen ved begyndelsen af den omhandlede periode. Den bevises ikke ved, at de rige fund fra de foregående århundreder ophører — det gør de i hele Danmark —, men underbygges for Angels vedkommende med pollenanalyser, der viser en stærk tilbagegang for kornpollen fra 6. årh. Desværre mangler danske undersøgelser, der kunne bekræfte eller afkræfte disse interessante resultater fra Angel, aldeles, og det vil blive interessant at se, hvad der kommer ud af den store pollenundersøgelse, der i disse år gennemføres i tilslutning til offerfundet i Ejsbøl mose.

Som Jankuhn også anfører, viser gamle stednavne i Angel, at der blev en befolkningsrest tilbage, som kunne bevare disse stednavne. Sådanne gamle stednavne er talrigere i Nordslesvig end i Angel, og der må dér regnes med en mere talstærk befolkningsrest end i Angel. Det må dog vist siges, at hele forestillingen om en stærk tilbagegang i befolkningstætheden endnu hviler på et usikkert grundlag.

I løbet af 7. århundrede trænger nye befolkningsgrupper ind i Slesvig. Jankuhn omtaler frankernes ekspansion i 7. og 8. århundrede og den frankisk-frisiske handel, som i 8. århundrede søger en ny vej over den jyske halvø, ved Ejderen, den handelsvej, som kort tid senere skulle få så stor betydning for Dannevirkeområdet. Af særlig interesse er hans omtale af en udvikling, som ifølge ham har haft den største betydning for Slesvigs befolkningsforhold; han kalder den »danskhedens (des Dänentums) udbredelse og denne *stammes* langsomme indtrængen i dens senere historiske hjemsteder.« Han mener altså *danernes* udbredelse i løbet af folkevandringstid, og allerede her viser sig den beklagelige uklarhed, der opstår ved om to så forskellige ting som danskerne og danerne at anvende det samme ord. Når det fortælles, at Slesvig efter 400 e. Kr. efterhånden affolkedes, og at danskerne derefter som nyt befolkningsselement trængte ind i det tyndt besatte område og dækkede de sparsomme rester af den tidligere befolkning, så får det for den læge læser let karakteren af et nationalitetsskifte. Og noget sådant kan slet ikke vises ved danernes sikkert ikke særlig talstærke fremtrængen.

Laur og Gutenbrunner gør rede for Slesvigs sproglige forhold i tidlig middelalder: i Øst- og Mellemslesvig sad »danskere af

jysk stamme«, mod vest friserne og i syd først fra højmiddelalderen holstenske sachserne, som slog sig ned mellem Ejderen og Dannevirke i et indtil da næppe befolkede område. Langt de fleste stednavne går tilbage til tider, hvor disse sproglige forhold herskede.

Stednavnene deles i en ældre gruppe, som foruden de såkaldte kortnavne omfatter navne på -ing, -sted og nogle af -lev-navnene, og som kan dateres til før 600 e. Kr., og en yngre gruppe, der navnlig omfatter -by og -torpnavnene og i det væsentlige stammer fra vikingetid. Forholdet mellem disse to grupper sammenfattes da således, at den ældre navnegruppe fra romertid er kendetegnet ved »germanske dannelser, som har en meget stor udbredelse, og hvor det ville være betænkeligt at udpege bestemte stammer som navngiver. Danskerne (dannerne) og friserne var endnu ikke kommet til landet«, sachserne og anglerne havde rømmet landet, men ved tilbageblivende dele af befolkningen blev en del af navnene bevaret og »afleveret til danskerne og friserne, som vel indvandrede i 8. og 9. århundrede.« Derefter tager så den navngivning fat, som i høj grad er præget af danske eller nordiske navne.

Også ved behandlingen af stednavnene fremkaldes altså forestillingen om et nationalitetsskifte i Slesvig i oldtidens slutning. Det siges ikke og kommer vel næppe til at stå i det endnu ikke udkomne foregående bind af dette værk, af hvad »nationalitet« den ældre jernalders befolkning var. Derom ved vi lidet eller intet, og for så vidt er det en diskussion om kejserens skæg. Men på grund af dette værks udbredelse vil det hos mange grundfæste den forestilling, at danskheden i Slesvig er trængt ind i et oprindelig germansk område.

Man kan sige om begge forfattere, at de ikke gør noget for at forebygge en misforståelse, som i det væsentlige kan føres tilbage til dobbelttydigheden af ord som Dänen og Dänentum.

Det vil føre for vidt her at komme ind på skildringen af forholdene langs vestkysten og på de frisiske øer, hvor skildringen jo har store nye udgravninger at øse sin viden af. Interessant er den skildring, der kan gives af ernæringsforholdene. Mens kvægholdet spillede den største rolle for toftingbønderne i Ejdersted, viser de bevarede dyreknogler i Limbeksborgen på Føhr, at jagten, især på ænder og gæs, her var en vigtig del af økonomien. Påfaldende mange knogler af falke blandt de brændte ben i urnerne er tydet som vidnesbyrd om falkejagt.

Til slut gives et overblik over tilstanden omkring år 1000. Store dele af landet var endnu ubeboede, for eksempel i midtlandet, som nærmest var et skovområde med bebyggelsesøer i.

Følkeligt havde området i romertid været forholdsvis ensartet selv med sine småstammer. Men folkevandringstidens omflytninger ændrede dette forhold ved, at nye befolkningsgrupper trængte ind fra øst, nord og vest, og derved opstod ved Sli-Dannevirke skarpe folkeskel. Dette sidste kan opfattes som bogens hovedtema.

Sluttelig skal det siges, at selv om der kan rettes indvendinger imod bogen, er det en skildring, som man læser med stort udbytte, og den efterlader et indtryk af, at vi i Nordslesvig trænger til at forøge vor viden ved større og mere systematiske undersøgelser, og til at foretage et mere omfattende studium og en videregående offentliggørelse af det materiale, vi har, end vi nu har mulighed for.

H. Neumann.

Bognyt

Bidrag til Sønderborg bys historie. En materialesamling.

Dupl. 1957, 100 s.

Den meget historisk interesserede Sønderborg-borgmester, Anders Andersen, har gennem årene samlet og ladet indsamle et betydeligt materiale til belysning af Sønderborg bys historie og har nu ladet dette eller i hvert fald en del af det duplikere, så at også andre vil kunne nyde godt heraf. Behjælpelig ved indsamlingen af materialet har bl. a. især fhv. museumsinspektør Jens Raben og fhv. lærer Chr. Maibøll været. I et indledende kapitel er der fortalt om bysamfundenes udvikling i almindelighed, men man har her ikke kunnet undgå, at forhold i kongeriget og Sønderjylland er blevet sammenblandet på en lidt uheldig måde. Et nøjere studium af den store Sønderjyllands Historie, der ikke er anført i fortegnelsen over den benyttede litteratur, ville have afsløret, at udviklingen i kongeriget og Sønderjylland på flere områder er uensartet. Iøvrigt er hovedindholdet i bogen af personalthistorisk art. Der gives mere eller mindre udførlige biografier af borgmestre i tiden fra 1487—1946 og af en del kendte personer, der er født i Sønderborg. Der bringes fortegnelser over byrådsmedlemmerne i Sønderborg efter 1920, over amtmænd i Sønderborg, Nordborg, Flensborg og Svabsted amter samt i domkapiteldistriktet, og der gives oplysninger om byens segl og våben m. m.

P. K. I.

Fr. Christensen: Vor Hundert Jahren. Ereignisse und Zustände in Apenrade während der Zeit von 1848—1850,

Åbenrå 1957, 47 s.

Ved skildringer af begivenheder under Treårskrigen kan det nu og da være svært nok at lade være med at trække lidt på smilebåndet. Såvel i øst som i vest var der episoder, som i vore øjne mere minder om en legen røver og soldater end om egentlig krig. I ovennævnte lille, velskrevne bog har den tyske lokalhistoriker, fhv. lærer Fr. Christensen fremdraget en del af den slags episoder fra Åbenrå, og han har ud fra slesvig-holstenske sympatier givet et uddrag af de i det store og hele i forvejen fra den trykte litteratur kendte begivenheder, der medførte, at byens mindrebemidlede indbyggere, håndværkere, småhandlende og arbejdere klart tog Fr. Fischers parti i opgøret

med den slesvig-holstensksindede overklasse bestående af intellektuelle, embedsmænd og det velhavende borgerskab, som hidtil havde behersket magistrat og deputeretkollegium.

P. K. I.

**Træk af Gånsager bys historie,
dupl. 1958.**

Det lille upretentiøse skrift er forfattet af Jens Kl. Barsballe, Københoved, professor Simon Thyssen, Hamborg, Lorens Thyssen og H. Petersen Paulsen, de sidste begge fra Gånsager. Formålet med skriftet har i første række været at meddele, hvad de gamle kan huske om forhold og personer i Gånsager, Vodder sogn, fra det sidste par menneskealdre. Bedst er så ubetinget Simon Thyssens erindringer om dagligt liv og om festsikke i begyndelsen af dette århundrede, medens meget af det øvrige mere minder om en lidt tilfældig og ubearbejdet materialesamling end om en egentlig historisk fremstilling. Lorens Thyssens og H. Petersen Paulsens beskrivelse af ejendommene og deres besiddere i tiden fra 1864 til vore dage fylder hovedparten af hæftet og vil naturligvis være godt læsestof for en interesseret kreds i Gånsager, men ville det ikke have været at foretrække, om man havde ventet lidt med udgivelsen, så at H. Petersen Paulsen kunne have fået afsluttet sit store og flittige indsamlingsarbejde af oplysninger til Gånsager-gårdenes historie? Forhåbentlig udelukker udsendelsen af skriftet ikke, at H. Petersen Paulsen ad åre kan give en mere udtømmende skildring af landbrugets historie i Gånsager, den fattige hedeby, der har udviklet sig til en jævngod sønderjysk landsby.

P. K. I.

**H.-Fr. Schütt: Zeittafel zur Flensburger Stadtgeschichte.
Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 11,
Flensb. 1956, 48 s.**

Det lille hæfte er udgivet på foranledning af de flensborgske skolemyndigheder og er en bearbejdet og forøget udgave af en tidstavle, som den flensborgske historiker Chr. Voigt udgav i 1930'erne. De ret udførlige oplysninger, der er givet til de enkelte begivenheder, vil give hæftet en ekstra værdi ved anvendelsen i hjemstavnsundervisningen og gør det tillige til en lille velegnet opslagsbog for den, der af den ene eller anden grund hurtigt skal have korte og knappe oplysninger om begivenheder i Flensborgs historie. Måske burde vi til brug for hjemstavnsundervisningen søge at få lignende tidstavler udarbejdet og udgivet for de nordslesvigske købstæders vedkommende.

P. K. I.

Klaus Witt: Plattdeutsches Bühnenspiel in Flensburg von 1600 bis zur Gegenwart. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 10, Flensb. 1955, 16 s.

Lederen af det flensborgske teaterarkiv, dr. Klaus Witt, har tidligere skrevet om teaterliv i Flensburg; jfr. Sønderjyske årbøger 1955, s. 273 I. I ovennævnte lille skrift tager han en enkelt side af teaterlivet, de plattyske skuespilopførelser op til særskilt behandling. Der er vidnesbyrd om sådanne opførelser så langt tilbage som til 1620, men først fra 1834 blev de takket være turnerende hamborgske teaterselskaber mere almindelige. Omkring 1900 dyrker man også de plattyske skuespil, der som regel lå i et ret lavt plan, som dilettantforestillinger. Men først fra 1920 kommer med oprettelsen af »Flensborger Speeldeel«, der 1926 tog navneforandring til »Niederdeutsche Bühne Flensburg«, de plattyske skuespilopførelser ind under faste rammer, fra 1934 i nært samarbejde med byens teater tillige i et højere kunstnerisk plan. Der gives nu gennemsnitlig omkring 170 opførelser om året, og den plattyske scene er dermed blevet en ikke uvæsentlig islæt i det flensborgske kulturliv. Desforuden dyrkes det plattyske skuespil som dilettantforestillinger ivrigt på skoler og i foreninger, selv indenfor »Sydslesvigsk forenings amatørscene for Flensburg by«.

P. K. I.

Driftsøkonomiske undersøgelser vedrørende landbrugets arronderingsforhold. Af Carl C. Thomsen og Birger K. Møller. With an English summary. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Afdelingen for Landbrugsøkonomi. Dupl. Kbhvn. 1957, 113 s.

Ovennævnte afhandling vil senere blive gjort til genstand for en udførligere omtale i Sønderjysk månedsskrift, og der skal derfor her kun peges på, at det materiale, hvorpå afhandlingen bygger, i hovedsagen stammer fra Nordslesvig (Varnæs, Rinkenæs og Løjt sogne). I Sønderjylland blev udskiftningen gennemført dårligere end i kongeriget, og udflytning fra landsbyerne blev undtagelserne. Ulemperne herfra er stadig til stede, og de nu foretagne undersøgelser har vist, at dårlig arrondering følges af en mere ekstensiv driftsform med forholdsvis store græsarealer. Produktionen er i forhold til arealet lille, og på grund af de faste omkostninger bliver det økonomiske resultat derfor forholdsvis dårligt. Selvom den øgede mekanisering i nogen grad har modvirket ulemperne ved den dårlige arrondering, må de resultater, undersøgelserne har vist, dog give anledning til, at det nordslesvigske landbrug må tage jordfordelingsspørgsmålet op til alvorlig overvejelse.

P. K. I.

Den gensidige alsiske Brandforsikring for Løsøre.

29. september 1858—1958. Udarbejdet af Kai Edvard Larsen.

Dy-Po-tryk 1958. 108 sider.

I rækken af gode og smukt udstyrede festskrifter, som Kai Edvard Larsen har stået for, deriblandt »Brandforsikringsforeningen for bygninger på Als«, 1953, er kommet et nyt jubilæumsskrift i anledning af 100 års virksomhed i »Den gensidige alsiske Brandforsikring for Løsøre«. På udmærket måde er brandforsikringens historie heri skrevet på baggrund af den almindelige historiske udvikling i landsdelen. I et indledende kapitel giver forfatteren en levende skildring af, hvordan en brand i gammel tid måtte virke, hvor hjælpeløs man stod, hvordan mennesket helt følte sig prisgivet elementernes rasen. Der gøres rede for, hvordan overtro i den forbindelse måtte florere. Illustrationer viser os en række af de steder, hvor brande var hensatte, i dysser og i brandtræer. Der gøres rede for den ældre organisation af hjælpen til de brandlidte. Interessant er påvisningen af, hvordan de politiske brydninger fandt vej ind i Landesbrandkasse fra 1773, der ejedes af og omfattede provinsen Slesvig-Holsten, ligesom der redegøres for, hvordan man over oprettelsen af mange små brandkasser når frem til oprettelsen af »Den alsiske Brandkasse for rørlige Ejendele« den 29. september 1858 med proprietær Knud Knudsen, Lysholm, som første formand og formand til hans død 1903. Han og biskop Jørgen Hansen er de to udførligste biografier i den samling »Profiler i ledelsen«, der slutter bogen, viet. Lovene fra 1858 er gået tabt (!), derfor optrykkes lovene af 1881, der er gennemset af biskop Jørgen Hansen, der iøvrigt havde indsendt et selvstændigt lovforslag. Disse love indbyder såvel ved deres realiteter som i deres sproglige udformning læseren til et nøjere studium.

Iøvrigt følger man brandkassens liv og trivsel gennem krigen 1864, hvor man forgæves søger at få staten til at overtage en del af brandkassens forpligtelser (de er forøvrigt forbløffende små), og gennem fremmedherredømmet frem til genforeningen. De vanskeligheder og den usikkerhed på det økonomiske område, genforeningstiden frembød, afspejler sig klart i skriftet, ligesom de fornyede vanskeligheder, som den anden verdenskrig og besættelsen førte med sig. Fra Historisk samfunds side er der grund til at sige tak til brandforsikringens bestyrelse og skriftets forfatter for dette bidrag til studiet af en speciel side af landsdelens historie.

K. F.

Troels Fink: Geschichte des schleswigschen Grenzlandes.

Ejnar Munksgaard, København. 1958. 352 sider.

Troels Finks to bøger »Rids af Sønderjyllands historie« og »Sønderjylland siden Genforeningen i 1920« er under ovenstående titel

kommet i tysk oversættelse ved Erik Bernstorff. Mens den danske udgave er ført frem til 1954, er den tyske udgave afsluttet med en omtale af de dansk-tyske mindretalsforhandlinger i 1955, der danner et naturligt skel, idet man med dem tør betragte et bevæget efterskriftskapitel i grænselandets historie, som bragt til en vis afslutning. Bogen er som de danske udgaver forsynet med gode oversigtskort og derudover med fotografiske gengivelser af malerier af sønderjyske førerskikkelser. I en efterskrift giver forfatteren en oversigt over kilder og litteratur, ligesom der bringes kongerække og fortegnelse over hertugerne af den abelske og gottorpske slægt. I forordet giver Troels Fink udtryk for, at han betragter bogen som et bidrag til en tysk-dansk samtale om grænselandets anliggender, idet han gør opmærksom på, at selv under udfoldelse af den størst mulige objektivitet må synspunkterne på grænselandets historie blive forskellige, alt efter som den betragtes fra nord eller syd. Man må ønske denne bog, over hvis klarhed danske læsere gennem årene har glædet sig, stor udbredelse mod syd.

K. F.

**Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864.
Universitetsforlaget i Aarhus. 1958. 81 sider.**

Denne lille bog rummer fem foredrag, som professor Fink har holdt om dansk udenrigspolitik i tiden fra 1864—1949; de fire af foredragene blev holdt i radioens aftenhøjskole i efteråret 1957. Fink stiller i udsigt, at skriftet er forløber for en større fremstilling med kildehenvisninger. En sådan fremstilling er ikke overflødiggjort af det foreliggende lille skrift, men det er værdifuldt, at hovedresultaterne af de undersøgelser, Fink har kunnet foretage i det danske udenrigsministeriums arkiv op til 1914 og en del af det tyske udenrigsministeriums arkiv, der blev fremdraget efter 1945, nu har kunnet publiceres. Der er meget stof til eftertanke på disse sider for såvel den historiske som den politisk interesserede læser, og stoffet virker trods den stærke koncentration levende og spændende; Svend Thorsen har i en dagbladsanmeldelse karakteriseret bogen som »en politisk gyser, enestående i sin art«.

Første afsnit rummer en gennemgang af hovedlinjerne i dansk udenrigspolitik fra 1864 til Atlantpagten, medens de fire følgende afsnit samler sig om enkelte problemer: Københavns befæstning som udenrigspolitisk problem, Danmarks udenrigspolitiske stilling under den russisk-japanske krig og de lütenske forhandlinger. Sluttelig foretages en sammenstilling af Danmarks stilling ved krigsudbrudene i 1914 og 1939. Forholdet til Tyskland bliver naturligt bogens hovedemne, og forholdene i Nordslesvig behandles sideløbende som medbestemmende for det danske folks følelse overfor Tyskland.

Problemerne anskues ud fra samspillet mellem dansk udenrigspolitik og dansk forsvarspolitik i de forskellige faser, som er antydet i ovenstående oversigt over, hvad de enkelte afsnit indeholder. Der kastes nyt lys ind over mangt og meget. Der gives således oplysninger om forhandlingerne under den russisk-japanske krig mellem Danmark og Tyskland — mellem den danske konge og den tyske kejser, ligesom der gives nyt perspektiv til de lütkeniske samtaler, og ikke mindst den udredning, Troels Fink giver af neutralitetspolitikens udvikling, vil interessere og fremkalde nye vurderinger.

Det har været et almindeligt synspunkt, og det er i tidens løb blevet stærkt underbygget af de historiske lærebøgers fremstilling, at Danmarks historie efter 1870 ikke rummede meget stof af udenrigspolitisk karakter; spørgsmålet om Københavns befæstning er således overvejende blevet behandlet ud fra indenrigspolitiske synspunkter. Finks arbejde vil bringe mange forhold frem til en kritisk revision, omend man naturligt må afvente den større, dokumenterende fremstilling. — Det foreliggende arbejde er dog allerede af en sådan karakter, at den, der interesserer sig for moderne dansk historie, ganske enkelt ikke kan komme uden om at læse det — og i den diskussion, der står om ansvaret for begivenhederne i april 1940, er det vist tillige det værdifuldeste bidrag, der er fremkommet. *K. F.*

V. Sjøquist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør.

Bind I 1823—1864. Universitetsforlaget. Aarhus 1958. 286 sider.

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur.

Der skal her kun kort gøres opmærksom på, at arkivar Viggo Sjøquist, udenrigsministeriet, har udsendt 1. bind af værket om Peter Vedel, udenrigsministeriets direktør i flere for Danmark særdeles afgørende situationer og en mand, om hvem man allerede på forhånd vidste, at han havde sat et afgørende præg på mange vigtige beslutninger, et indtryk, der stærkt bekræftes af Sjøquists studier. Sjøquist har kunnet udnytte Vedels utrykte erindringer, dagbøger, breve og andet hidtil utilgængeligt arkivmateriale. Spørgsmål som tidligere biografer og også professor Aage Friis i sin biografi i »Dansk biografisk leksikon« måtte lade stå delvis ubesvarede, får nu deres svar, der klart går i den retning, at Peter Vedel har haft større indflydelse på dansk udenrigspolitikens udformning, end man hidtil har turdet hævde med sikkerhed. Det gælder ikke mindst i forholdet til Hall i de afgørende år op mod 1864, hvor han som departementschef i udenrigsministeriet øvede stor indflydelse. Sjøquists fremstilling giver også nyt stof til belysning af mænd som Krieger og Monrad. Det foreliggende bind behandler Vedels barndom, ungdom og studietid og hans universitetsgerning, til han i 1858 blev udnævnt til depar-

tementschef i udenrigsministeriet. Sjøquist giver derefter en indgående behandling af dansk udenrigspolitik i årene 1858—64 og Vedels stilling i den. II. Bind vil omfatte tiden fra 1865 til Vedels død 1911. En egentlig anmeldelse skal først bringes her i årbøgerne, når værket foreligger afsluttet, men det kan allerede nu siges, at det vil være et afgørende bidrag til belysning af dansk udenrigspolitik, der så vil være skabt. Fremstillingen er letlæselig og overskuelig — ja, nærmest spændende. Med interesse vil man afvente, hvad der i næste bind er at berette om 60ernes forhandlinger med Bismarck og Vedels indsats omkring krigsudbrudet i 1870. Bogen foreligger i det smukke udstyr, der er karakteristisk for Jysk Selskabs publikationer.

K. F.

Chr. Stenz: Sønderjyllands Historie.

Danskerens forlag, Åbenrå. 1958. 135 sider.

Chr. Stenz har sat sig for at skrive en Sønderjyllandshistorie til skolebrug, og det er lykkedes. Når der på 135 sider skal gøres rede for en arkæologisk udvikling gennem 10.000 år og en historisk gennem mere end 1000 år, må fremstillingen blive kortfattet; men den er letlæselig og klar og vil på eleverne virke alt andet end kedelig. Udstyret er, som en moderne skolebogs bør være, og der er lagt megen vægt på illustrationerne, hvoraf mange ikke er set før. Billederne alene rummer meget godt arbejdsstof til historietimerne. Bogen slutes med en række oversigter over befolkningsforhold og gode grafiske fremstillinger af stemmetal fra tyske rigsdagsvalg, folketingsvalg og valg i Sydslesvig i tiden 1947—58, ligesom der er et godt kort over folkeafstemningen i 1920. Der vil i disse sider være stof til at stille elevopgaver. — Bogen åbner stoffet i dets helhed for eleverne uden at tage læreren brødet ud af munden. Beskæringen har sine steder været hård; således leder man forgæves efter Kloppenborg Skrumsagers navn. Det kulturhistoriske stof har fået mindstepladsen i fremstillingen; det er sikkert rigtigt sådan. Det kan tages fra den snævrere hjemstavn, hvad enten man vil bygge på de fremstillinger af den egentlige hjemstavnshistorie, der er fremkommet eller er ved at fremkomme i disse år, eller på fortælling. Et samspil mellem denne bog og den egentlige hjemstavnshistorie vil utvivlsomt falde godt ud.

Forfatteren pålægger sig i forordet at lægge hovedvægten på det sagligt refererende. Det er lykkedes, selv hvor forfatteren har været direkte impliceret i sagerne gang. Bogen er saglig, uden at være trist. Derfor vil den kunne anvendes i alle vore skoleformer — blandt ældre elever som en kortfattet grundbog for videre studium. Men iøvrigt er det et spørgsmål, om ikke forældre bør give deres børn den til eje.

K. F.

**Danfoss atlas. 1933—1958. Danfoss i 5 kontinenter.
Vojens og Danfoss 1958, 198 sider, ill.**

Siden genforeningen er der i Sønderjylland udsendt et stort antal jubilæumsskrifter, som fortæller om en lang række af landsdelens virksomheder eller foreninger. Enkelte af disse skrifter har kun ringe interesse uden for en snævrere kreds, men mange yder dog også vægtige bidrag til landsdelens økonomiske og kulturelle historie.

I år har det unge, men verdenskendte firma Danfoss på Als kunnet fejre 25-året for oprettelsen, og på grund af det eventyr, firmaets vækst har været, har det til trods for det for en virksomhed korte åremål kunnet udsende et virkeligt fornemt festskrift.

Skriftets første del giver en fotografisk præsentation af den mægtige virksomhed og det ledende personale, medens anden del fortæller om Danfoss i fem verdensdele. Disse to dele har kun mere intern interesse for virksomhedens medarbejdere og kunder, men tredje del, der fortæller historien om Danfoss og om byer omkring Danfoss, har derimod på grund af virksomhedens eksplosionsagtige vækst og de derigennem opståede store problemer for hele Nordals mere almen interesse.

De to afsnit giver et værdifuldt billede af den udvikling, fabrikken har sat igang i Als Nørherred.

Historien om Danfoss fortæller om det eventyr, som begyndte i 1933, da fabrikant Mads Clausen startede sin virksomhed på et loftsværelse på faderens gård i Elsmark, og som til foreløbig resultat har givet, at Danfoss har udviklet sig til at blive Europas største fabrik for automatik og tilhører til køle- og varmeanlæg og den største producent af hermetiske kølekompressor.

Da tallet på fabrikkens arbejdere og funktionærer voksede fra 50 til 100, udtalte borgmesteren i Nordborg, at det var en sensation; ingen havde dengang drømt om, at tallet ved 25-års jubilæet skulle stige til over 3000. Det vil sige, at omkring 15.000 mennesker eller over en tredjedel af Als' befolkning i dag direkte eller indirekte er afhængige af Danfoss. Det har rejst en lang række problemer for landsbysamfundene på Nordals og fuldstændigt ændret det idylliske landskabsstruktur.

Hvor der før lå grønne marker, ligger der i dag et mægtigt fabriksanlæg, hvis gulvareal dækker 50.000 m², og der er rejst store boligkomplekser, som har øget sognenes indbyggertal til det to-tredobbelte. Nordborgs indbyggertal er vokset fra 976 i 1937 til 2096 i dag og Havnbjerg, i hvilken kommune den nye by Langesø er vokset op, fra 886 til 2163. Men også menneskelige problemer er der skabt her, hvor der i århundreder kun har været en forsvindende tilvanding. Nye befolkningsgrupper er i ret stort tal trængt ind på et forholdsvis

lukket område, således at Nordals er kommet i støbeskeen på mere end én måde.

Byer omkring fabrikken giver en interessant skildring af disse problemer, som ikke vil blive mindre med tiden, når fabrikken efterhånden trækker flere af den faste stab til sig som fastbosiddende.

Bogen, der er overdådigt udstyret med illustrationer fra fabrikken og fra Als samt fra virksomhedens afdelinger rundt om på jordkloden og med vejledende kort, er trykt dels af P. J. Schmidts bogtrykkeri i Vojens og dels i Danfoss' eget offsettrykkeri.

O. C.

På grund af stor stofmængde og andre forhold har en del anmeldelser og omtaler måttet vente til et senere halvbind.

Af bøger, der er under anmeldelse eller er anmeldt, skal nævnes:
Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege*. Bielefeld-Bethel.

H. Joachim Kuhlmann: *Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 36.

Thyge Thyssen: *Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des Bauerntums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform. Quellen und Forschungen* bd. 37.

H. F. Schütt: *Flensburger Stadtrecht. Eine Untersuchung zum Flensburger Stadtrecht vom 13. Jahrhundert bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte* Nr. 13.

Noter og nyt

Fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen †

Den 27. oktober er Historisk samfunds gamle formand og æresmedlem, fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen afgang ved døden efter nogle få dages sygeleje. Med ham er en af de mest fremtrædende personligheder inden for det slægtled, man passende kunne kalde for *genforeningens mænd*, gået bort.

Dr. Lausten-Thomsen fyldte 80 år i juni, og en fødselsdagsartikel, der allerede var sat og klar til at gå i trykken, har derfor nu på slutningen af redaktionen måttet omskrives til en nekrolog.

Hans Lausten-Thomsen fødtes d. 6. juni 1878 i Roost, Arrild sogn, og var søn af Hinrich Thomsen, skoleforeningens kasserer gennem mange år. Han havde lyst til bogen og blev i 14-årsalderen elev på Kolding latin-skole, hvorfra han 1897 dimitteredes med studentereksamen. Efter denne meldte det spørgsmål sig for Lausten-Thomsen som for alle jævnaldrende, der som danske akademikere ville tage en gerning op i hjemstavnen, hvilket studium han skulle påbegynde for at nå dette mål. Hans interesser lå især inden for de humanistiske fag, men det var i fremmedherredømmets tid udelukket, at en dansksindet kunne gøre sig håb om at blive lærer ved en af de sønderjyske gymnasieskoler. Embedsvejen var i det hele lukket for en, der tonede dansk flag. Tilsyneladende har han til at begynde med ikke været helt klar over, hvilket brødstudium han ville gå i lag med. For at kunne tage en embeds-eksamen var det imidlertid nødvendigt at have tysk studentereksamen, og han rejser derfor endnu allerede 1897 til latin-skolen i Ratzeburg i Lauenburg, som jo indtil 1864 var en del af den danske helstat, og 1899 aflægger han her den såkaldte abitur. Han har nu fået klaring på, at han vil være læge og studerer i de følgende år medicin i Berlin, Freiburg og Strassbourg. I Berlin levede han sammen med dansksindede sønderjyske studenter, der samledes i S.St., et muntert studentertiliv, om hvilket han på sine gamle dage yndede at berette. Men der blev også bestilt noget og efter kun fem års studium kunne han i 1904 tage lægeeksamen i Freiburg. Samme år blev han dr. med. på en afhandling: Über irreponible Schultergelenks-luxuationen. Efter yderligere uddannelse som assistent hos en embedslæge i Baden begyndte han 1906 lægevirksomhed i Skærbæk, og han fik snart en stor og meget udstrakt praksis. De lange ture på hestevogn for at nå frem til patienterne gav ham et indgående kendskab til hver by og omtrent hver eneste gård på vesteregnen. Senere

udvidedes hans sted- og personkendskab til andre egne af Nordslesvig, så at vel næppe nogen overgik ham heri. Men lægevirksomheden var ham ikke nok. Han blev snart en lokal, dansk førerskikkelse i Vestslesvig. Allerede 1906 var han sammen med fire andre unge foregangs-mænd medunderskriver og medoverbringer af den bekendte adresse,

som overraskes H. P. Hanssen, efter at han var udpeget til Jessens efterfølger som rigsdagsmand. Man ønskede, at Jessens politik skulle fortsættes, at § 5's fane skulle holdes højt, og der udtryktes mistillid til, at forhandlingspolitikken ville være til gavn. Nogle år efter (1910) har Lausten-Thomsen nærmet sig H. P. Hanssens syn. Han vil da helst henregnes til «de forsigtige», der vil undgå unødige udfordringer, og som ønsker, at hovedvægten må lægges på dygtiggørelsen. Her møder vi noget centralt i Lausten-Thomsens personlighed og i hele hans senere virke. For ham kom oplysningsarbejdet og det kulturelle arbejde i det hele til at spille en overskyggende rolle. I egentlig politik tog han kun sjældent del. Han blev

ganske vist medlem af Skærbæk kommuneråd, men det var navnlig inden for vesteregns ungdoms- og foredragsarbejde, han kom til at gøre sig gældende. Snart fik han store områder af Nordslesvig til virkefelt som foredragsholder. Det var lykkelige arbejdsår.

Ved verdenskrigens udbrud måtte han straks give møde som militærlæge. Gamle veteraner fra da mindes ham gerne som en overordentlig modig og pligtopfyldende læge, der uden at tænke på egen sikkerhed færdedes i de yderste skyttegrave for at hjælpe sårede og lemlæstede. Efter hjemkomsten i december 1918 genoptog han sin virksomhed som praktiserende læge i Skærbæk og tog virksom del i agitationen for afstemningen. Efter at han ved genforeningen var blevet udnævnt til amtslæge for Tønder amt, tog han i 1921 bopæl i Tønder. For bedre at kunne dyrke sine litterære interesser og være deltager i det folkelige oplysningsarbejde gav han afkald på at være praktiserende læge. Og der blev også kaldt på ham fra mange sider. Han var på flere områder med til på afgørende måde at præge formerne for det kulturelle livs udfoldelse i det genforenede land. Han blev medlem af Skoleforeningens tilsynsråd, har været en meget aktiv

næstformand i Sønderjysk Teaterforening fra dens oprettelse i 1929 indtil for et par år siden, formand for Tønder Bibliotek, Det danske Kontor i Tønder og for Danmarks Naturfredningsforenings lokalafdeling for Tønder amt. Desuden har han været styrelsesmedlem eller formand for en række foreninger, der havde tilknytning til hans embedsgering som amtslæge, fra 1920—43 i Tønder amt, derefter 1943—48 i Åbenrå amt; en årrække tillige i Haderslev amt. Mange betydningsfulde og krævende opgaver har således været betroet ham. Her i Sønderjyske årbøger vil der dog især være grund til at fremhæve hans indsats som historisk forfatter og hans virksomhed indenfor Historisk samfund. Oprindeligt lå hans hovedinteresse på det sproglige område, især de gamle stednavne; han skrev om sagn og folkeminder, senere også om de gamle møller, hvis bevarelse lå ham meget stærkt på sinde. Bedst er dog sikkert hans mange mindre og større levnedsskildringer af fremtrædende sønderjyder fra fremmedherredømmets tid og genforeningsårene. De fleste af disse betydende mænd og kvinder har han selv kendt og oplevet, og derfor har han kunnet give skildringerne af dem et personligt præg. Disse biografiske skildringer og skitser findes spredt rundt i aviser og tidsskrifter, mange i Sønderjysk månedsskrift og Sprogforeningens almanak. De bedste findes dog vel nok i »Håbets Mænd«, en samling levnedsskildringer, som han redigerede og udgav sammen med Nicolai Svendsen i 1923. 1926 redigerede han »Tønder-bogen«, en beretning fra det 3. danske hjemstavnskursus, der afholdtes i Tønder 1925. Flere af hans hjemstavnsbetonede foredrag er trykt heri. I 1937 udarbejdede han to jubilæumsskrifter, henholdsvis for »Tønder Ungdoms- og Læseforening« og for »Løgumkloster Bank«, i 1942 skrev han i Skoleforeningens jubilæumsskrift foreningens historie fra 1892—1914, og i 1946 udsendte han »Dansk Tale«, hvori han har optrykt et udvalg af sine bedste taler og foredrag fra årene 1930—44. I 1932 var han medarbejder ved »Festskrift til H. P. Hanssen«, og i 1948 redigerede han »Bogen om H. P. Hanssen, skrevet af hans venner«. Hertil kommer tal-løse artikler og anmeldelser i Dansk Børneblad, Sønderjysk månedsskrift, Sønderjyske årbøger, Fortid og Nutid og i dagblade, især i Flensborg Avis, hvis litteraturanmelder han var fra 1912.

Dr. H. Lausten-Thomsen var stiftende medlem af Historisk samfund for Sønderjylland. På det stiftende møde d. 19. december 1922 indvalgte han i styrelsen, og han var fra første færd med i redaktionsudvalget for Sønderjyske årbøger. Med seminarielærer Claus Eskildsen som medredaktør begyndte han juli 1924 udgivelsen af Sønderjysk månedsskrift. Udgivelsen af disse to tidsskrifter var og er foreningens vigtigste arbejdsopgave, og ved sit medlemsskab i de to redaktionsudvalg kom dr. Lausten-Thomsen dermed i meget væsentlig grad til at præge Historisk samfund udadtil. Han var derfor også selvskreven som formand, da H. P. Hanssen umiddelbart før sin død 1936 trak

sig tilbage. Som udførligere omtalt i Sønderjysk månedsskrifts juni-hæfte har dr. Lausten-Thomsens formandsperiode været en opgangstid. Medlemstallet voksede jævnt og støt, nye opgaver toges op, især skal nævnes, at udsendelsen af bøger i den særlige skriferække begyndte 1939, at der afholdtes vejledende kursus for lokalhistorikere, og at der arrangeredes egns- og byvandring.

Der tales her i landsdelen så ofte om, at de gamle har svært ved at lade de unge komme til. For Lausten-Thomsen var det en selvfølge, at også yngre skulle med i ledelsen af Historisk samfund. Ofte har han, når en ældre, veltjent historiker har været nævnt som emne til en styrelsespost, stillet det spørgsmål, om den pågældende — hvor vel kvalificeret han end måtte være — ikke var for gammel. Man har derfor også set det særsyn for en historisk forening, at gennemsnitsalderen for Historisk samfunds styrelses medlemmer en overgang lå mellem 40 og 45 år. Selve det organisatoriske arbejde interesserede ham ikke så meget, han savnede måske også forudsætninger på dette område, men han har som formand haft en lykkelig evne til at gøre Historisk samfunds styrelse til et virkeligt arbejdsteam. Småtteri er interesserede ham ikke, og han overlod tillidsfuldt medarbejderne at ordne de sager, som blev dem tildelt.

Der er vel få her i landsdelen, der har ordet i sin magt, som Lausten-Thomsen havde det, og endnu færre, der taler og skriver et renere og smukkere dansk, end han gjorde det. Hans formfuldendte ledelse af Historisk samfunds møder er i alles erindring, og medarbejderne ved vore tidsskrifter har ikke kunnet undgå at mærke, hvor store krav han stillede også til den sproglige udformning — krav som det ikke altid har været let at honorere.

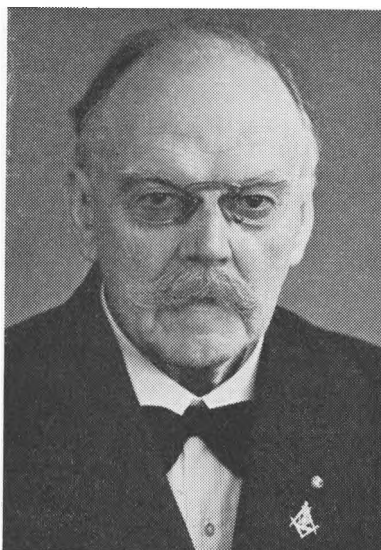
Ved hans 70-årsdag hyldede Historisk samfund ham ved i Sønderjysk månedsskrift at bringe en bibliografi over hans mange trykte arbejder og ved at udsende og tilegne ham en bog med titlen »Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark«, måske en lidt klunget titel, men ved valget af den, havde man i tanken, at i dette arbejde, den åndelige genforeningsproces, stod Lausten-Thomsen i første række.

En alvorlig sygdomsperiode bevirkede, at han ikke mente at kunne byde sig selv den øgede arbejdsbyrde, som omorganiseringen af foreningen i 1955 medførte. Med vemod måtte derfor den store forsamling af årsmødedeltagere på Dybbøl i 1956 tage til efterretning, at han nedlagde formandshvervet. Forstander Hans Lund takkede og hyldede ham i hjertelige ord for hans store indsats inden for det lokalhistoriske arbejde og foreslog ham under forsamlingens varme bifald udnevnt til foreningens æresmedlem. Nu ved hans død skal der også lyde en dybfølt tak for hans dygtige ledelse af Historisk samfund gennem 20 år og for hans livslange arbejdsindsats inden for det kulturelle arbejde i Sønderjylland. Vi er blevet fattigere ved hans bortgang.

P. K. I.

Fhv. amtslæge, dr. med. Mads Michelsen †

I en alder af næsten 86 år er fhv. amtslæge, dr. med. Mads Michelsen, Åbenrå, afgang ved døden og dermed er atter en af de gamle, der sammen med H. P. Hanssen, Thade Petersen, M. Mackeprang og H. Lausten-Thomsen udførte det første betydningsfulde arbejde for at skabe et levedygtigt Historisk samfund for Sønderjylland, gået bort. Ganske vist var Mads Michelsen ikke medlem af den første styrelse, men efter Thomas Ries' død indvalgte han på årsmødet i Løgumkloster d. 29. juni 1924 i styrelsen og overtog samtidig kassererhvervet. Som medlem af forretningsudvalget var han med til at tilrettelægge og præge foreningens arbejde i en årrække — indtil 1940 da han på årsmødet i Haderslev d. 26. maj bad sig fritaget for det ansvarsfulde og arbejdskrævende hverv. Historisk samfunds gamle forhandlingsprotokol er knap og kort i sine referater af styrelses- og forretningsudvalgsmøder, men selv om den havde været mere udførlig, havde man vel alligevel næppe derigennem kunnet få et rigtigt indtryk af dr. Michelsens lune og humørfulde tale. Vi yngre mindes med glæde, når han nu og da som gæst i de senere år har deltaget i styrelsesmøder og krydret forhandlingerne med slagfærdige bemærkninger og kloge råd.

Dr. Mads Michelsen var ikke åbenråer af fødsel — han er født i Skodborg d. 23. oktober 1872 —, men faderen, den senere formand for Sprogforeningen, Jacob Michelsen, overtog nogle måneder efter sønnens fødsel Lille Kolstrupgård og dermed var Mads Michelsens skæbne knyttet til Åbenrå. Bortset fra nogle års ophold i Haderslev, medens han besøgte latinskolen der, og studieårene i Berlin, har han hele tiden boet i Åbenrå. Fra hans studenterår fortjener det at nævnes, at han var stifter af den sønderjyske studenterforening S. St., der nu i København fører traditionerne fra Berlin videre. Da han i 1902 nedsatte sig som læge i Åbenrå, søgtes han af patienter fra størsteparten af Åbenrå amt, og også efter at han i 1921 var blevet amtslæge fortsatte han som praktiserende læge. Han blev snart en af byens markante skikkelser. Allerede 1905 blev han formand for Selskabelig Forening,

der førte den af Fr. Fischer stiftede og af de preussiske myndigheder standsede Frederiksklubs traditioner videre. Foreningen tog efter genforeningen igen navneændring til Frederiksklubben og i næsten 50 år var Mads Michelsen formand for den. Han har skrevet festskrifterne i anledning af klubbens 75-års og 100-års jubilæer. Allerede 1919 indvalgte han i byrådet, og fra 1920 har han derefter med et par års afbrydelse indtil 1942 repræsenteret det konservative folkeparti. Han øvede i byrådet på forskellige områder en betydelig og påskønnet indsats, men det arbejde, han uden tvivl selv har værdsat højest, er hans virke inden for museumsudvalget, hvis formand han var. Han var en interesseret amatørarkæolog og har deltaget i en lang række udgravninger inden for amtets grænser. Han har indsamlet og erhvervet genstande til museets søfarts- og kulturhistoriske afdelinger, men hans hovedindsats på det museale område var dog opførelsen og indretningen af den nye museumsbygning. Mads Michelsen samlede ikke blot til Åbenrå museum. Hans eget hjem var også et museum, han var storsamler. Gamle gedigne møbler, værdifulde malerier og kunstgenstande prydede hans stuer. Af størst værdi er hans enestående samling af gamle Åbenrå-sølvsmedearbejder. En nærmere omtale af denne samling kan ventelig senere bringes i Sønderjyske årbøger. Foruden de ovennævnte jubilæumsskrifter om Frederiksklubben har han udgivet en oversættelse af H. Schlaikiers bog om den åbenråske søfarts historie sammen med et selvstændigt tillæg. Endvidere har han skrevet den lille bog: Omkring »Tressuren« og »Det blinde Æsel« og har i Haderslev katedralskoles og Åbenrå statsskoles elevforeningers årsskrifter skrevet om skoleliv i gamle dage. En påbegyndt bog om Åbenrå-sølvsmedene har han desværre ikke nået at få afsluttet, men endnu mere at beklage er det dog, at han ud over nogle spredte tilløb ikke har nået at skrive sine erindringer. Det ville utvivlsomt være blevet interessant og fornøjelig læsning.

Med Mads Michelsen er en af Sønderjyllands gode sønner gået bort. Ved hans død skal der også fra Historisk samfunds side lyde en varm tak for hans indsats på det lokalhistoriske og museale område. Hans minde vil leve længe iblandt os.

P. K. I.

Gudmund Schütte †

86 år gammel er godsejeren, filologen og historikeren Gudmund Schütte død. Siden 1915 besad han foruden Eskær i Salling godset Sct. Andræ i Kärnten. Gudmund Schüttes indsats var i det væsentligste bestemt af en frontstilling mod »vrangt lærdomme« i tyske videnskabsmænds produktion. Den ændrede situation i grænselandet i forbindelse med hans høje alder gjorde, at Schüttes navn i de senere år var knapt så meget i forgrunden som f. eks. i 1930'erne, men ud

fra de synspunkter, som han havde arbejdet sig frem til, gav han dog lige til det sidste sine bidrag til drøftelse såvel i tidsskrifter som i sønderjyske dagblade, især »Flensborg Avis«.

Gudmund Schütte blev student fra Horsens i 1889; i 1898 blev han magister i tysk filologi efter året før at have vundet guldmedalje og at have stiftet »Selskabet for germansk Filologi«. I 1907 blev han dr. phil. på afhandlingen »Oldsagn om Godtjød«. Han udnyttede i flere perioder den ret, doktorgraden gav ham, til at forelæse på Københavns og Aarhus universiteter. Den, der har fulgt en af disse forelæsningsrækker, bevarer mindet om en markant personlighed, og som et kuriosum, den nøgleraslen, han altid ledsagede sine forelæsninger med.

Studier i oldgermansk digtning og etnografi, i heltesagn og oldhistorie førte til en lang række værker, især på tysk, fra hans hånd. I 1927—33 udkom i Cambridge det store etnografiske værk: »Our Forefathers, the Gothic Nations«.

Hans arbejde førte ham tidligt over på studier og undersøgelser i forholdet dansk-tysk — oftest polemisk rettet mod de »altske annexionslærdomme« — titlen på en bog fra 1909, og selv om hans værker ofte fik en kølig modtagelse, har de dog fået indflydelse på tyske videnskabsmænds syn på forholdene nord for Ejderen. Et lignende syn som i de videnskabelige skrifter bar de mere populære bøger »Sønderjylland kalder« (tre udgaver) og »Sønderjyske rigssagn« fra 1930'erne og 1940'erne.

Schütte var en flittig bidragyder til »Sønderjyske årbøger«. Årgang 1900 bringer det første bidrag fra ham »Var anglerne tyskere«, i 1903 skrev han om »Den irske nationalitetsbevægelse«, i 1937 findes »Nogle randgloser til Sønderjyllands Historie bd. 4« og i 1938 »Tyske fremstillinger af Sønderjyllands nationalitet efter 1896« og »Sagnet om Uffe hin Spage«. I 1950 finder man »Skrønen om Kejser Otto IIs tog til Oddesund«, og i 1952 et diskussionsindlæg i drøftelsen med Anders Bjerrum »Anglerne, det evige stridsemne«. Også anmeldelser har han ydet til årbøgerne.

Gudmund Schüttes forfatterskab har for en stor del været bestemt af en frontstilling og har ikke undgået den ensidighed, der kan være en følge deraf. Men han har ydet en indsats i udforskningen af Sønderjyllands historie, der vil blive stående. K. F.

Peter Ingwersen,

6. 12. 1885 — 15. 2. 1958.

Den 15. februar døde Oberregierungsrat Dr. Peter Ingwersen i Slesvig. I ham mister lokalhistorien i Slesvig-Holsten en af sine betydeligste personligheder.

Peter Ingwersen var søn af grænselandet. Familien stammer fra Mellemslesvig, og selv var han født i Flensborg. Han blev uddannet til

folkeskolelærer i Åbenrå og Tønder og blev først ansat i Dynt ved Broager, men da seminariuddannelsen ikke var ham nok, tog han som voksen studentereksamen fra overrealskolen i Flensborg. Efter studieår i Freiburg, Berlin og Kiel tog han embedseksamen ved Kiels universitet, og i 1914 disputerede han for den filosofiske doktorgrad i Kiel med en afhandling om paragraf 5. Efter at have været lærer og forstander ved forskellige seminarier blev han ansat ved de centrale skolemyndigheder i Slesvig og endte 1945 sin løbebane som Oberregierungsrat og Schulrat.

Dette er dog kun de korte og nøgterne data fra et liv fuldt

af virksomhed, som dog også rummede skuffelser og modgang.

Peter Ingwersen var en fremragende pædagog og skolemand, som hans elever og medarbejdere så op til med hengivenhed, men han var mere end kun pædagog. I ham forenedes pædagogiske og historiske interesser. Han mente, at opdragelsen af et menneske måtte ses i sammenhæng med dets hjemstavn, land og folk og dettes historie. På den anden side fremhævede han, at landets, folkets og verdens historie spejler sig i hvert enkelt menneskes og families skæbne og i sognets, byens og landsdelens udvikling. Derfor gjaldt hans store kærlighed familieforskningen; derfor fremhævede han hjemstavnhistoriens betydning for skoleundervisningen, og derfor satte han lærerne i gang med lokal- og hjemstavnsforskning.

Efter 1. verdenskrig forfattede han en lille bog: »Wie erfasse ich die Geschichte meiner Heimat? Eine Anleitung, besonders für Lehrer.« Breslau, 1922. Mange bestræbelser på hjemstavnsforskningens område, således arbejds kredsen i Store Vi, skyldtes hans tilskyndelse.

Den sidste krigs sammenbrud bragte ham mange skuffelser, men han fik den store tilfredsstillelse, at han nu kunne fuldende sit livsværk på bredere basis. Hvad der var begyndt i årene mellem krigene, fandt nu sin fortsættelse i Arbeitsgemeinschaft für Landes- und Volkstumsforschung, grundlagt 1949 i Slesvig med Peter Ingwersen som leder. I denne organisation samledes alle hjemstavnsforskere i landet, ikke blot de såkaldte lægfolk, men også videnskabsmænd

fra universitetet i Kiel, senere også Hamborg, og andre institutter omfattende alle de områder indenfor historie- og sprogforskningen og naturvidenskaben, der har snævrere tilknytning til landet. Denne sammenslutnings betydning ligger netop i, at den forener videnskabsmænd og lægfolk til fremme af hjemstavnsforskningen. Lægfolk understøttes metodisk af videnskabsmænd, og til gengæld får disse værdifuld hjælp fra hjemstavnsforskere i deres større undersøgelser og arbejder. Arbeitsgemeinschaft virkeliggør på denne måde et grundprincip i den moderne landshistoriske forskning, nemlig at en vid verdenshistorisk horisont skal forenes med en grundig udforskning af et mindre område.

At Arbeitsgemeinschaft har nået denne videnskabelige betydning og er blevet den slesvig-holstenske lands- og hjemstavnsforsknings repræsentative organisation, som har fundet påskønnelse også uden for Slesvig-Holsten, skyldes Dr. Ingwersens personlighed.

Siden 1952 har Arbeitsgemeinschaft udgivet en egen skriftrække »Gottorfer Schriften«, som begyndte med en afhandling om Sydøst-slesvigs bebyggelsesforhold i middelalderen. Det fjerde bind i rækken er et festskrift til Dr. Ingwersens 70-års fødselsdag og behandler folkeminder, men det betydeligste bind hidtil er sikkert »Methodisches Handbuch für Heimatforschung« (1954). Denne håndbog, som omfatter alle grene af hjemstavnsforskningen, kan opfattes som højdepunktet af Peter Ingwersens litterære virksomhed. Hvad han begyndte i 1922 som et første forsøg, kunne han nu fuldende sammen med en række betydelige og sagkyndige videnskabsmænd.

Arbeitsgemeinschaft har mistet sin grundlægger og lands- og hjemstavnsforskningen i Slesvig-Holsten en betydende mand, men Peter Ingwersens virke og hans fornemme og dog venlige personlighed vil altid være en spore til at fortsætte hans livsværk i hans ånd.

W. Laur.

Nyt fra arkiverne.

Landsarkivets besøgstal er i 1957 steget meget væsentligt. Medens der i 1956 var 730 besøgende på læsesalen, var tallet 1957 1328, og det ser ud til, at det i år — i 25-året for landsarkivets oprettelse — vil blive nogenlunde af samme omfang, måske endda lidt større. Når bortses fra de ordinære afleveringer af embedsarkivalier, hvoraf her blot skal nævnes Jordlovsudvalgets aflevering af den sønderjyske domæneforvaltnings arkiv, er landsarkivets samlinger i det sidste år blevet forøget med Sønderjydsk Fonds meget omfattende arkiv, med en del sager fra Bogens Højskole i Toftlund, med Stollig mejeris forhandlingsprotokoller 1894—1947, med sager bl. a. fra fhv. amtsforvalter Jon. Smith, dr. Lorenz Christensen, amtslæge dr. med. Mads

Michelsen, pastor N. C. Nielsen, bådsmænd Søren Møller, Åbenrå, kaptajn Hans Schlaikier, Stentoft og overlærer Jørgen Ravn, forhen Nordborg. Allerede for nogle år siden afleveredes en betydelig del af de hidtil på Åbenrå museum opbevarede arkivalier, der især vedrørte den åbenråske skibsfart. I år er resten blevet afleveret; i den nye aflevering er der atter en del arkivalier vedrørende skibsfarten, men endvidere er der så interessante ting som farver Martin Bahnsens kopibøger 1851—69, Fr. Fischers astronomiske iagttagelser 1835—71, Åbenrå sømandsforenings protokoller 1886—1933, Åbenrå bødkerlavs arkiv 1825—89 samt en del spredte arkivalier fra Åbenrå by og amt. Fra Rigsarkivet er afleveret rigsdagsmand Gustav Johannsens og historikeren og politikeren Johan Ottosen og hustru Martha Ottosens privatarkiver. Flere af de afleverede privatarkiver er utilgængelige indtil videre eller kun tilgængelige på nærmere fastsatte betingelser.

P. K. I.

Overflytningen af Flensborg byarkiv fra de trange lokaler i tårnet i Deutsches Haus til den gamle latinske i Klostergangen tog længere tid end forudset (jfr. Sønderjyske årbøger 1957, s. 320). Først den 25. juni var man klar til at markere flytningen ved en lille indvielses-højtidelighed, hvori deltog repræsentanter for Landesarchiv på Gottorp, Kiels stadsarkiv og landsarkivet i Åbenrå samt en række fremtrædende personligheder inden for det flensborgske kulturliv. Efter ombygningen af den gamle skole findes der nu et godt studieværelse for de besøgende, og for personalet er der gode og rummelige kontorer og arbejdsrum. Også lederen af det flensborgske byhistoriske selskab, fhv. stadsarkivar, dr. O. Schütt, har sit kontor her, ligesom også byens teater- og musikarkiv, hvis leder er dr. Claus Witt, har fået rummelige og velindrettede lokaler i bygningen.

P. K. I.

Haderslev Amts Museum.

Atter i år var Haderslev Amts Museums udgravningsvirksomhed præget af det store offerfund i Ejsbøl mose som den vigtigste opgave i disse år. I samarbejde med Nationalmuseet blev udgravningen fortsat efter de samme retningslinier som tidligere. Udgravningsområdet blev udvidet til begge sider langs søbredden og længere ud i søen, således at nu i alt 300 m² er undersøgt, men til ingen af siderne nåedes en afslutning af fundet. Det synes at tynde ud imod nord, men det så ikke just ud til, at udgravningen kan afsluttes næste år.

Antallet af fundne genstande har nu passeret de 2000, og deriblandt findes igen i år de tunge broncekæder, som — ganske ens — har prydet stridshestenes hovedtøj. Årets fund kaldte vi en stor, 40 cm lang spydspids. Den var bøjet i en ret vinkel og yderligere ødelagt

ved 14 kraftige hug i æggene. Netop denne spydspids havde været prydet med indlagte ornamenter i bronze og sølv. Nyt er også, at nu de romerske fabrikantstempler på sværdklingerne dukker op, men derom vil vi nok høre mere, når flere af sværdene er nærmere undersøgt.

I Sønderballe undersøgtes et meget interessant gravkammer fra yngre stenalder. Det var et langt, lavt kammer, der oprindeligt havde været dækket af 3 dæksten og er sikkert en af de sjældne storstensgrave bygget af enkeltgravsfolket. Derfor var det særlig uheldigt, at dette kammer var uden fund, som kunne give et bindende bevis. Myrpold på Løjt var hidtil vort eneste eksempel på denne gravtype her i landsdelen.

Endnu interessantere var udgravningen i Arnitlund, hvor en stor overpløjet gravhøj skulle fjernes. Højen var anlagt og flere gange udvidet i ældre bronzealder, og udgravningens vigtigste resultat var fund af mange parallelle hjulspor i undergrundens sand under højen. Vi vidste i forvejen, at den store jyske hærvej var gået der forbi, og vejsporene hører uden tvivl til den. De gik forbi nordsiden af den ældste del af højen og ind under de yngre dele af den og viste, at på et eller andet tidspunkt i ældre bronzealder var man begyndt at køre i hvert fald på den side af højen.

Af løsfund, som er indkommet til museet, må især fremhæves en smuk, velbevaret tinkande fundet ved engpløjning i Hoptrup. Dens stempler fortæller, at den er lavet i Lübeck, og den er dateret til 1584.

Den voksende interesse for hjemstavns historie, som giver sig så mange glædelige udslag, har nu sat en ny frugt i oprettelsen af et museum i Jels. Det har til huse i et par lokaler i skolen, og det er også fire af dens lærere, Haar, Hviid, Nielsen og Relsted, som er de drivende kræfter bag arbejdet. Foruden genstande fra historisk tid rummer museet en ikke ubetydelig oldsagssamling tilvejebragt ved indsamling og nogle udgravninger foretaget i samarbejde med Haderslev museum.

Haderslev Amts Museums besøgstal ligger for det forløbne år på ca. 3.400.

H. N.

Åbenrå museum.

Åbenrå museum har i løbet af året modtaget enkelte oldfund, således en smuk økse fra o. 1500 f. Kr. fra Blåkrog, Varnæs sogn. Oldsagsafdelingen er under ledelse af dr. Anders Bæksted, Nationalmuseet, blevet omordnet.

Til søfartsafdelingen har der været en pæn tilgang, bl. a. bestående af skibsbilleder.

Til sølvsamlingen har den betydeligste tilvækst været et smukt

hovedvandsæg, fremstillet af åbenråsølvsmeden Bertold Sørensen Rosendahl.

Museets kunstafdeling er blevet omordnet under ledelse af museumsinspektør Lars Rostrup Bøyesen, Statens Museum. Sønderjyske kunstneres produktion er blevet samlet i »Den sønderjyske stue«.

Antallet af besøgende har i det forløbne år været o. 3.500.

Museet på Sønderborg Slot.

Museet på Sønderborg Slot havde i finansåret 1957-58 et besøg på 58.000, hvoraf dog kun de 48.000 var betalende, resten var amtets skoler, gæster på vinterens frisdage og andre med gratis adgang. De sidste års store besøg viser sig således at holde. Besøget falder næsten udelukkende i sommermånederne — museet savner jo både lys og varme — og som en konsekvens heraf er åbningstiden blevet forenklet: Om sommeren (1. maj—30. sept.) 10—18, om vinteren 13—16.

Museet har i okt. 1957 arrangeret en lille specialudstilling af fundene fra Østerholm slot og har desuden i vinterens løb udlånt lokaler til Sønderborg Kunstforening til forskellige kunstudstillinger.

Museet har som sædvanlig modtaget en lang række gaver, både fra dets lokale venner på Als og Sundeved og fra interesserede over hele landet, ligesom det har været i stand til at erhverve flere værdifulde genstande ved køb. Blandt nyerhvervelserne kan nævnes: den sadel, der blev båret af den hvide hest, da Chr. X red over grænsen i 1920; et stort malet skab, formentlig malet af Aabenraa-maleren Jes Jessen; et standuhr fra Hønsnap; en sølvbeslæt merskumspibe, der har tilhørt den sidste slesvigske biskop U. E. Boesen; et hovedvandsæg i sølv med mange stene, af Sønderborg-mesteren J. Jensen; 2 barokke bryllupsstole, oprindelig fra Sct. Marie-kirken; en samling skomagerværktøj; en gammel plov; 6 portrættegninger fra en alsisk slægt. Den Hirschsprungske Samling har deponeret et oliemaleri af Otto Bache: »Ryttere«, og desuden har museets kunstafdeling ved køb erhvervet en række billeder, bl. a. malerier af Hendrick Krock (en allegorisk fremstilling), Johan A. Krafft, Jørgen Sonne og V. Kragh-Hansen, en rødkridtstegning af P. Ipsen og to raderinger af Johs. Carstensen.

Museet fejrede d. 13. marts sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved sit 50-års jubilæum (jfr. P. Kr. Iversen i Sønderjysk månedsskrift, marts 1958). Om formiddagen afholdtes en reception i museets malerisal, og om aftenen afholdt Historisk Samfund for Als og Sundeved et medlemsmøde, hvor museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, talte. I anledningen af jubilæet havde museet foretaget en nyopstilling af håndværkssamlingerne, og disse blev forevist ved formiddagens reception. Nyopstillingen er foretaget i forbindelse med en omflytning, der i løbet af de kommende år skulle bringe de rent

historiske samlinger i ubrudt kronologisk sammenhæng, hvorefter de kulturhistoriske samlinger skal komme for sig selv.

Museet har en række forskellige værksteder, hvoraf dog de fleste er meget ufuldstændige. De bedste af disse er nu opstillet i en stor åben montre, der rummer fire, nemlig snedker, skomager, bødker og pottemager, og i en mindre, træskomager og en kombineret urmager og gørtler. Museet havde den fornøjelse at få sagkyndig kritik af en række skomagere fra Sønderborg Skomagerlaug, der på laugets jubilæumsdag aflagde besøg ved denne montre. I tilgift har museet siden fået skænket en del skomagerværktøj, således at dette værktøj nu er museets mest komplette. Iøvrigt er der mest grund til at fremhæve pottemageriet, der udelukkende stammer fra een slægt, Winther, der i ca. 100 år har drevet deres kunstnerisk prægede virksomhed i Sønderborg. I den store »montre-stue« og på væggene overfor vises dels en del redskaber og modeller, dels en righoldig samling færdigvarer, både fra kakkellovne og — værdifuldest — fade, skåle, barselpotter, vaser m. m. Fornemt er et sæt fade i flere størrelser, mærket »Kaad, 1837«. Morsom er også et syskrin i lertøj, en gave fra den første Winther til hans kæreste og en rund plade, der på den ene side er et dambræt, på den anden side et møllespil.

Også museets laugsgenstande er nyopstillede. I en særlig montre vises rebslagerlaugets mange fornemme laugsgenstande, først og fremmest to store tinpokaler, de såkaldte »Velkomster«, behængte med talrige skjolde. Her står også snedkerlaugets store skab, dets laugsskrin og dets silkefane, her er herbergsskilte og på væggen hænger gamle svende- og vandrebreve.

I værelset nærmest kunstafdelingen er — nærmest tænkt som en overgang — udstillet kunsthåndværk. På en væg er ophængt museets samling af fliser og fayencer, bl. a. fra Holland, Kellinghusen og Slesvig. I en stor, nybygget montre er glas, sølvtøj og tin placeret. Sølvet domineres af to små hylder med hovedvandsæg, men iøvrigt er samlingen af sølv, udført af mestre fra Sønderborg, ret spinkel. Af tinnets der grund til at fremhæve en morsom isform fra Augustenborgs køkken, udført som en stor frugt. Et nyerhvervet skab, vel sagtens udført af Jes Jessen, står også her. Endelig er i et fjerde rum påbegyndt en ophængning af billeder og gamle genstande til illustrering af Sønderborg bys historie. Alle de nævnte rum er før nyopstillingen nymalede og som et forsøg på at binde dem sammen, er den ene, gennemgående langvæg malet i en mørkegrå farve, mens de fire rum herudfra alle har fået forskellige, helt lyse farver.

Som nævnt er der tale om en begyndende ombygning, fremskyndet af hensyn til jubilæet, og der vil gå en årrække, før omflytningen er tilendebragt. Fra de ovennævnte fire rum er så samlingerne fra sidste krig flyttet over i eet stort, nyistandsat rum. Disse samlinger, der

hører til museets mest populære, er indenfor værelset opstillet så vidt muligt kronologisk, fra 9. april 1940 til 5. maj 1945 og genstandene er samlet i grupper, hvoraf de vigtigste er alm. krigsudrustning og våben, modstandsbevægelsen og koncentrationslejrene. Selvom denne opstilling ikke er den endelige — samlingen er blevet lidt klemt, og den tænkes udvidet ind i det foregående rum, hvor den alm. udrustning skal placeres — så er den dog både klart og følgerigtigt vist frem, hvilket har betydning især for de mange besøgende skoler.

Til slut kan det nævnes, at museets landbrugsafdeling er ved at gennemgå en konservering, hvorfor den midlertidig ikke er udstillet.

J. Steltebo.

Tønder Museum.

Arbejdet på Tønder Museum har i det forløbne år været koncentreret om restaurering af bygningen og omlægning af have, samt indretning af magasin i kælderetagen, hvor rum er blevet frigjort som følge af installation af oliefyrr. Med de forholdsvis beskedne beløb der står til museets rådighed er udgifter til ovennævnte formål af en størrelsesorden der hæmmer al anden aktivitet, men når blot resultaterne af det er gode, kan man vel affinde sig med at en og anden god genstand i årets løb måtte lades i stikken. Hårdt tiltrængt var den gennemførte restaurering af de inderste fængselsrum, hvoraf særlig det ene er blevet smukt, og samtidig har museets attraktion Kagmanden nu fået en plads hvor den rigtig kan gøre sig gældende. Samme Kagmand var i øvrigt hovedfigur i en byfest i Tønder, hvor den blev »erobret« og i triumf ført til byens torv af en afdeling soldater fra garnisonen. Indsamlingen af sølv er dog uhindret fortsat, ligesom enkelte andre gode numre er kommet til, således et fornemt barokbord med stenplade — fra Højer. Besøget har — trods forhøjelse af kontingentet, der blev foretaget i overensstemmelse med nabomuseerne — været omkring de 4000 — som det foregående år. En intensivering af samarbejdet med de tre andre sønderjyske museer samt gennemførelsen af den nye museumslov vil forhåbentlig gøre de store økonomiske vanskeligheder museet har at tumle med mindre følelige.

S. Schoubye.

Se Nordslesvig i dets museer.

De nordslesvigske museer og Den antikvariske Samling i Ribe har i fællesskab foretaget et fremstød for at øge besøget ved udsendelse af en folder med ovenstående titel. I teksten gøres der rede for hvert enkelt museums seværdigheder og særpræg, ligesom der findes oplysninger om åbningstider og billetpriser. Folderen prydes udven-

digt af et meget smukt hovedvandsæg i farvefoto, og i en billedfrise over midtersidens fire spalter boltrer Bo Bojesen sig med løbsk fantasi. Folderens bagside optages af et morsonit historisk kort, der udpeger historiske minder, begivenheder og personer. Der er formelig trængsel for at få det hele med. Folderen, der udleveres på turistkontorerne, er vidnesbyrd om gå-på-mod og initiativ i den sønderjyske museumsverden. Den bør iøvrigt ikke alene komme turister i hænde.

K. F.

Nyt privat museum i Åbenrå.

På den michelsenske gård i Kolstrup, Lille Kolstrupgård, har man i sjælden grad forstået at værne om de gamle sager. Udslidte og ud-rangerede brugsgenstande er ikke blevet sendt til lossepladsen, men er blevet gemt hen på loftet, hvorfra de nu af fysioterapeut Anne-Helene Michelsen igen er blevet hentet ned og efter oppudsning og istandsættelse påny er kommet til ære og værdighed i et lille museum, hvortil offentligheden har adgang mod en mindre entre. Samlingernes største klenodie er en kiste fra 1500-årene, men køkkenet med de mange gamle og sjældne ting vil vel nok især påkalde de besøgendes interesse. Anne-Helene Michelsen har ved sin historiske interesse, årvågenhed og måske også en smule god, kvindelig nysgerrighed leveret et godt eksempel på, hvad der kan reddes fra tilintetgørelse, når kister og skrammeldynger på loftet på en gammel slægtsgård bliver nøjere undersøgt — et eksempel til efterfølgelse.

P. K. I.

Det slesvigholstenske landsmuseum på Gottorp.

Betragtelige tab led det tyske museumsvesen under den anden verdenskrig, og næsten håbløst så det ud efter kapitulationen. Ikke alene var talrige af de bedste tyske museers bygninger tilintetgjorte, men selve bestandene var trods alle mulige sikringsforsøg gået tabt, her ses endda bort fra hvad der af sejrherrene slæbtes bort.

Forholdsvis gunstigt udviklede det sig i Slesvig og Holsten. Ganske vist ødelagdes en del af Thaulow-museets bygninger i Kiel, men genstandene var i det store og hele bragt i sikkerhed. I 1947 flyttedes samlingerne bort fra det bomberamte Kiel og installeredes i Gottorp slot, der på det tidspunkt i hvert fald havde de ydre rammer i behold, men indvendig var noget nær en ruin. I dette bygningskompleks indrettedes så ikke alene det i 1878 grundlagte Thaulowmuseum, men også landsarkivet og det såkaldte Museum für Vor- und Frühgeschichte. For en besøgende i hine år så det sørgeligt ud, men trods tilsyneladende uoverstigelige hindringer tog de tre institutioners ledere, Hoffmann for arkivet, Kersten fra oldsagssamlingen og Schlee for Thaulowmuseet, der i mellemtiden havde skiftet navn til Schleswig-

Fra museets vestslesvigske samling. (Fot. Schlesw.-Holst. Landesmuseum, Slesvig)..

holsteinisches Landesmuseum, fat med beundringsværdigt mod og sejt udholdenhed, og i årene siden har den ene afdeling efter den anden kunnet genåbnes.

Den 4. september 1958 indviedes en nyere tidsafdeling, hvorefter hele denne del af det store kompleks indeholder i alt 49 rum, de 17 heraf et folkemuseum og de 32 et historisk, men begge af overvejende kunstindustriel art. Af oprindelige rum i slottet indgår det berømte slotskapel og den såkaldte Hjortesal i den nye afdeling.

Selv om rummene af natur ingenlunde er særlig egnede for museumsbrug, har man med stor dygtighed gjort dem til de bedst mulige rammer for den rige samling. I Den blå Sal har man samlet en del minder om den storhedstid, slottet under gottorperen, Frederik III, var vidne til, men ellers er genstandene udtryk for hele landsdelens kultur, specielt i henseende til møbler og fajance.

Størst interesse fra dansk side vil uden tvivl den eksklusive fajanceudstilling i stueetagen påkalde. Her ser vi igen en række længe savnede hovedværker fra de berømmelige fabrikker i Slesvig, Eckernförde, Kiel, Stockelsdorff og Rendsborg, ligesom de fem små virksomheder i Kellinghusen er repræsenterede med en række seværdige unika.

Med glæde genser man ligeledes en række klassiske museumsgen-

Sal i nordfløjen med fajancer fra Slesvig (til venstre), fra Criseby—Egernførde (i midten) og Kiel (til højre). (Fot. Schlesw.-Holst. Landesmuseum, Slesvig).

stande i det nyindrettede folkemuseum, som særlig rummer gode ting fra det vestslesvigske område, herunder Nordfrisland og øerne. Der er i disse rum mere intimitet og hygge, man føler sig så dejlig hjemme der, hvad der vel hænger sammen med den nordisk inspirerede indretning.

I forbindelse med nyåbningen foreligger en smuk lille museumsvejledning trykt på fint papir og med 21 fornemme illustrationer af museets bedste ting eller smukkeste rum.

Vi her nord for grænsen har god grund til at gratulere det slesvigholstenske museumsvesen til det arbejde der nu har fundet sin afslutning. Manden bag det hele, *dr. Ernst Schlee*, har gennemført, hvad man for ti år siden ville anse for umuligt, og hvad vi fra vor side kan hilse med særlig glæde er, at han har skabt et nyt *nordisk* museum.

Det er en stor lykke at disse tre institutioner er flyttet til Slesvig, der hermed er blevet et slesvigholstensk kulturcentrum. For dansk forskning er adgangen til materiale af fælles interesse for de to folk gjort betydelig lettere end før, og det er at håbe, at Gottorp slot ikke alene bliver et sted hvortil der udflugtes livligt af os fra Danmark, men at det yderligere må blive rammen om et fælles frugtbart forskningsarbejde.

S. Schoubye.

Fund fra oldtiden i Tønder amt.

Efteråret 1958 har været ualmindeligt givtigt med henblik på oldtidsfund i Tønder amt. Ved Drengsted var der, da museumsinspektør Voss, Nationalmuseet, den 29. november indstillede sine gravninger for i år, fremdraget 53 urner på begravelsespladsen fra romersk jernalder. Mange af dem rummede foruden brænderester fund af interesse, f. eks. knive, nåle og en kornsegl. I Hjerpsted er der netop af en skoleelev fundet en ny bronzealdergrav med 6 urner; ved Ellum skole er der i forbindelse med byggearbejder fundet en hængegryde, formentlig fra keltisk jernalder. I Kongens Mose ved Draved har Holger Kapel med godt resultat fortsat de undersøgelser, der er redigeret for i artiklen side 223 ff i dette halvbind. Alle fire steder vil der blive foretaget videregående arkæologiske undersøgelser i løbet af det kommende år.

K. F.

Rettelser til artiklen om Nicolai C. Nielsen i Sønderjyske årbøger 1958, I.

S. 23 l. 18 fra o.: 1906, læs: 1901/02.

S. 30 l. 1: 1919, læs: 1909.

S. 39, l. 4 fr. n. Eilschou-Hansens, læs formentlig: Eilschou-Holms

S. 10 l. 12 fra o. Der var enkelte andre præster, som også bar dansk præstedragt efter 1864, således Lawaëtz i Skrydstrup, Mangels i Hjerpsted, Claussen i Dybbøl og Jacobsen i Skærbæk.

J. Holdt.

Den store egnsvandring den 7. september.

Det er glædeligt at konstatere den stadigt stigende tilslutning til amtskredsens egnsvandring, der på ingen måde bliver opfattet som konkurrerende foretagender til »hovedforeningen«s store egnsvandring. Den betegnelse benyttes stadig, skønt nogle af amtsegsvandringerne til tider samler lige så stor deltagelse.

I år bød den store tur på et speciale: voldsteder i Haderslev amt. Som det oftest har været tilfældet i de senere år var en af de vigtigste forudsætninger for et godt resultat, godt vejr, i fuldt mål opfyldt. Starten foregik fra Gravene i Haderslev med Ejsbøl voldsted som det første mål. Over 300 deltagere var mødt; men museumsinspektør H. Neumann løste på en fortræffelig måde de trafikale problemer — for første gang med en højtalerovogn som hjælpemiddel. Det faldt naturligt at benytte lejligheden til at lade Neumann give en oversigt over udgravningerne ved Ejsbøl, som han har så stor andel i.

Over den gamle hærvej syd for Sommersted gik det videre til Tov-

Et udsnit af deltagerne på Tovskov voldsted. (Fot. M. Kamphövener).

skov voldsted, og man sluttede ved det storslåede Jels voldsted, hvor kaffen blev nydt i pavillonon.

Ved alle tre voldsteder var magister *H. Stiesdahl* fra Nationalmuseet den kyndige og inspirerende vejleder. Efter kaffebordet gav han en sammenhængende oversigt over emnet, som man fik indtryk af var et af de vanskeligst tilgængelige for historikerne, men som samtidig formår at gribe forskeren ved de mange problemer, han stilles overfor. Selv en omtrentlig besvarelse af de mange spørgsmål kræver anvendelse af både fantasi og kombinationsevne, men Stiesdahl efterlod det indtryk, at han er i besiddelse af begge dele, og derfor blev hans gennemgang et interessevækkende indlæg.

C. St.

Møde for amtskredsudvalgene.

Den 20. sept. holdt Historisk samfunds forretningsudvalg, det lokalhistoriske udvalg og amtskredsudvalgene et møde på »Ungdomshjemmet« i Åbenrå. Formanden og sekretæren indledte med spørgsmål af almen interesse, herunder om organisatoriske anliggender. Efter en drøftelse talte bibliotekar *H. Eriksen*, Haderslev, der desværre nu forlader landsdelen, om sin deltagelse i Dansk historisk Fællesfornings hjemstavnskursus på »Søhus« ved Odense. Ungdomsskolekonsu-

lent Carl Jensen, Sønderborg, gav oplysning og vejledning om oprettelse af aftenhøjskoler. Flere andre havde ordet, og der synes at være både interesse og behov for disse årlige sammenkomster.

C. St.

Amtskredsens arbejde i 1958.

Haderslev amtskreds holdt amtsgeneralforsamling i Agerskov den 15. marts 1958. Efter generalforsamlingen talte M. Refslund Poulsen. Bovlund, om »Tanker på Bovlund bjerg« (se S. M. 181—86). Siden så man Agerskov kirke under pastor Jessens førerskab.

Museumsdirektør Jørgen Paulsens foredrag »Sønderjylland i Helstatstiden« blev holdt to steder i amtet, den 18. marts i Skodborg forsamlingshus med ca. 50 deltagere og den 19. marts i Haderslev med ca. 200 deltagere.

Den 12. og 13. april var Historisk samfunds medlemmer indbudt til en udstilling på Haderslev amtsmuseum i anledning af Foreningen for boghåndværks årsmøde. Udstillingen var blevet til på initiativ af bibliotekar H. Eriksen, Haderslev, amtsudvalgets sekretær, og den var arrangeret af Olav Christensen og viste gamle haderslevtryk. Olav Christensen holdt foredrag på udstillingen om de ældste Haderslev hogtrykkerier, ligesom der blev talt af lektor M. Favrholt om haderslevblade i ældre tid. Udstillingen blev flittigt besøgt.

Den 8. august holdtes aftenvandring til Ejsbøl, hvor museumsinspektør Ørsnes-Christensen fortalte om udgravningen. Senere samledes de ca. 150 deltagere på hotel »Norden«, hvor museumsinspektøren fortalte om den historiske baggrund for Ejsbølfundet.

Den 24. august holdtes amtets egnsudflugt til Faarmandsbjerget ved Spandet, over indlandsklitterne ved Stensbæk til Hygum, hvor tillidsmanden fra Hygum sogn, lærer Fokdal fortalte om Thøste Thøstesens, og P. Kloppenborg fortalte minder fra Hygum sogn. Siden var vi samlede i Hygum kirke, hvor pastor Hansen gav en fængslende skildring af Thomas Knudsen og Peder Jacobsen, Hygum. Turen afsluttedes ved Sct. Thøgers kapel, hvor museumsinspektør Hans Neumann fortalte historien om »Emdrupskov aftægt«. Turen havde samlet godt 200 deltagere.

1. november har amtsudvalget desværre måttet sige farvel til sin dygtige sekretær, bibliotekar H. Eriksen, der er rejst fra amtet. Eriksen er blevet afløst af seminarielærer, cand. mag. Gunner Jacobsen, Haderslev, der er tiltrådt udvalget som amtssekretær for Haderslev amt.

T. H.

Åbenrå amtskreds holdt generalforsamling den 23. april 1958. Der var mødt ca. 60 medlemmer. Formanden, skoleinspektør Clausen,

had om fritagelse for valg på grund af mangel på tid. I hans sted valgtes overassistent Holger Jacobsen, der også valgtes til formand. Lærer Holdt, Rugbjerg, modtog genvalg. Museumsinspektør Jørgen Slettebo holdt et lysbilledforedrag om renaissancearkitektur i Sønderjylland.

Den 10. juni arrangeredes en byvandring omkring Dronning Margrethes slot Brundlund med et par hundrede deltagere. Arkitekt Karl Flade fortalte om den gamle slotsvandmølle, og Holger Jacobsen gav bagefter inde i den smukke slotspark et rids af slottets historie.

Den 3. juli holdtes en historisk aftenstadsretur på Blåkrogegnen. De ca. 100 deltagere samledes på Hesselgård i Blåkrog, hvor pastor Urban Schrøder fortalte interessant om byens historie, og man foretog en smuk vandring i egnen helt ned til sundet. I Krügers kro drak man aftenkaffe. Jørgen Slettebo holdt her lysbilledforedrag om C. V. Eckersberg.

Den 10. august havde man egnsvandring til Rinkenæs. Den faldt sammen med den gamle kirkes 800 års jubilæum. Mellem 3—400 deltagere samledes på Buskmose, hvor ejeren Laurids Nielsen gav en oversigt over gårdens historie. Derfra tog man til kirken, hvor forstander Kristian Nørgaard fortalte kirkens historie. Man besøgte derefter Benniksgård, hvor den unge ejer Knud Friis livfuldt fortalte gårdens historie, og endelig sluttede man i Rinkenæshus, der næppe kunne huse alle deltagerne. Her holdt biskop Beyer et stærkt personligt præget historisk foredrag om Rinkenæs sogn.

Den 25. august afsløredes en mindeplade på H. P. Hanssens ejendom i Nygade, Åbenrå. Amtslæge dr. Lausten-Thomsen holdt afslørings-talen, der har været gengivet i Sønderjysk månedsskrift. Der var mødt ca. 75 personer.

H. J.

Sønderborg amtskreds holdt generalforsamling i Sønderborg med sognarkiver som hovedemne. Fuldmægtig Olav Christensen, Haderslev, indledte en drøftelse om by- og sognarkiver, og kommunesekretær Nyhold Hansen, Asserballe, viste en række meget smukke lysbilleder fra sognarkivet i Asserballe. Under drøftelsen blev det omtalt, hvor vanskeligt det var at få folk til at afstå deres arkivalier til et arkiv, og at en fortegnelse over dem også var en udvej.

Valgene var alle genvalg. Chr. Lassen, Skovby, viste, hvordan han i sognene Kegnæs, Lysabild og Tandslet havde indsamlet et stort materiale med oplysninger og billeder fra slægterne på gårdene i disse sogne.

Ved et bestyrelsesmøde forår 1958 drøftedes arbejdet meget indgående, og ligeledes veje og midler til at komme ud til større kredse i befolkningen. Det vedtoges at udsende en opfordring til alle ungdomsnævne og foreninger inden for amtskredsen om at tage historiske emner på programmet, ledsaget af en fortegnelse over, hvem man

kunne henvende sig til om foredrag. Henvendelsen synes at bære frugt.

E. C.

Tønder amtskreds har holdt møde og generalforsamling på »Møgel-tønderhus« den 17. 3. med ca. 100 deltagere. Museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, holdt foredrag om kulturhistoriske træk fra helstatstiden.

Amtsudflugten fandt sted den 7. 6. med ca. 60 deltagere og tog sit udgangspunkt på Vognshøj, hvor lærer J. Refslund Poulsen gav en orientering om egnen. Gennem Lovrup Skrøp kørte man til Drengsted, hvor man aflagde besøg i den interessante beckske slægtsgård. Efter et besøg på jernalderbopladsen syd for Døstrup var der sammenkomst i Døstrup forsamlingshus, hvor Cornelius Schmidt talte om præsteslægten Kock, og turen sluttede med et besøg i den nyrestaurerede Døstrup kirke under pastor Ebbesens ledelse.

Den 27. 11. fandt efterårsmødet sted i Døstrup forsamlingshus i samarbejde med den stedlige ungdomsforening. Museumsinspektør Voss, Nationalmuseet, talte om »Jernalderen på Drengstedfundets tid«, og efter kaffebordet demonstrerede og kommenterede museumsinspektøren en del af fundene. Mødet havde samlet 210 deltagere.

C. S.

Sydslesvigs amtskreds afholdt generalforsamling den 30. april. H. F. Petersen genvalgtes som formand med Lars Schubert som sekretær. De øvrige medlemmer af bestyrelsen er Poul Kürstein (kasserer), Dinsen-Hansen og Erik Paulsen. Kontorchef Lars Schubert fortalte træk »Fra Sydslesvigs vestkyst« med lysbilleder.

Søndag den 17. juni foretoges en meget vellykket udflugt til Halligen Nordstrandisch-Moor. Andreas Busch fortalte interessante træk af Vadehavets historie. Der var 100 deltagere.

En mindre velbesøgt, men om muligt mere vellykket udflugt foretoges den 5. september til udgravningen af Vikingelandsbyen ved Elisenhofværftet ved Tønning, der blev forklaret af Dr. Bantelmann, Slesvig.

Flere af medlemmerne har efter opfordring af lokale foreninger holdt foredrag om Sønderjyllands historie. Ad den vej håber man at skabe større interesse og efterhånden få nye medlemmer i stedet for en del bortflyttede.

H. F. P.

Dansk historisk fællesforening

afholdt sidste år sit årsmøde i Slesvig. Også i 1958 foregik det på gammel dansk grund, i Ystad, i dagene 29.—31. august. Historisk samfund for Sønderjylland var repræsenteret ved stævnet.

Her skal kun berøres et par af de mange områder, D.H.F. i det forløbne år har beskæftiget sig med. Man har fået udvirket en forhøjelse af statstilskudet og en ny fordelingsmåde, hvorefter alle samfundene får det samme grundbeløb, mens resten fordeles i forhold til medlemstallet. Som omtalt andet steds i årbøgerne virker fra 1. december 1957 arkivar Prange, Viborg, som D.H.F.s konsulent og står som sådan til rådighed med hjælp og vejledning i lokalhistorisk arbejde. Foreningen har medvirket ved et lokalhistorisk kursus på Lollands Højskole, ligesom den har fortsat successen fra sidste år med kursus i hjemstavns historie for lærere i aftenhøjskolen. Det afholdtes i år på Søhus Gartnerhøjskole, og der er grund til at påskønne det initiativ, der her er taget. Fra vor forening var der i år to deltagere med.

D.H.F.s regnskab balancerer med tæt ved 30.000 kr.

Ved særmødet indledte formanden, landsarkivar Hvidtfeldt, en drøftelse af det lokalhistoriske arbejdes organisation. Herunder var der især livlig deltagelse i en forhandling om egnsvandring, som P. Kr. Iversen åbnede.

Til bestyrelsen nyvalgte blandt andre formanden for Historisk samfund for Sønderjylland, arkivar Iversen, og sekretæren for Ribe amts historiske samfund, førstelærer H. K. Kristensen, Lunde.

Det kan iøvrigt anbefales vore medlemmer at abonnere på Dansk historisk Fællesforenings tidsskrift »Fortid og nutid«, der udkommer 1 à 2 gange om året og indeholder beretninger om de nyeste resultater inden for historieforskningen, litteraturanmeldelser og oversigter over arkivers, museers og lignendes virksomhed.

C. St.

Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte

har i år kunnet fejre 125 års jubilæum og har i den anledning som en fortsættelse af den omfangsrige jubilæumsbog, der udkom 1933, udsendt et lille skrift, hvori der berettes om selskabets virksomhed i de sidste 25 år. Efter Hitlers magtovertagelse måtte selskabets organisation ændres efter førerprincippet, men stort set kunne dets videnskabelige arbejde holdes fri for politisk indblanding. Efter det tyske sammenbrud kunne man så genoptage arbejdet under de gamle organisationsformer.

Der er efter krigen sket en koncentration af det historiske arbejde i Slesvig og Holsten. Foruden udgivelsen af »Zeitschrift«, der stadig er selskabets hovedopgave, står det nu tillige som udgiver af det andet meget værdifulde, overvejende kulturhistoriske tidsskrift »Nordelbingen«, som en lang årrække har været redigeret af dr. Harry Schmidt og museumsdirektør, dr. Fritz Fuglsang, og desuden sker udgivelsen af det arkæologiske tidsskrift »Offa« nu også i nært samarbejde med selskabet. I tvangfri rækkefølge udsendes med 1—2 bind

om året selvstændige bøger i serien »Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins«; arbejdet med udgivelsen af det slesvig-holstenske diplomatarium er genoptaget, og man har ligeledes påbegyndt udsendelsen af en stor ny slesvig-holstensk historie i 8 bind. Også forarbejdet til et slesvig-holstensk biografisk leksikon er vidt fremskredet. Det er således en meget omfattende videnskabelig virksomhed, selskabet for slesvig-holstensk historie driver. De ledende mænd i dette arbejde har i de sidste 25 år været de to sekretærer, landsbibliotekarerne, dr. Volquart Pauls og dr. Olaf Klose, der begge samtidig har været »Zeitschrift«s hovedredaktører. Sidstnævnte har kunnet glæde sig over en betydelig stigning i medlemstallet. 1957 var det 831, et for et videnskabeligt selskab med et så relativt lille arbejdsområde meget betydeligt tal, der vidner om virkelig historisk interesse i bredere befolkningslag.

Historien tegner sig nu engang forskelligt for tyske og danske øjne. Vi kan ikke være enige i alt, der er publiceret af Gesellschaft, men at selskabets virke gennem årene har haft en overordentlig betydning for udforskningen af Sønderjyllands historie, hersker der heller ikke tvivl om hos danske historikere. Tidsskrifter som »Zeitschrift« og »Nordelbingen« har danske historikere al god grund til at misunde deres slesvig-holstenske fagfæller.

I anledning af jubilæet skal der også fra dansk side lyde en anerkendende tak for veludført arbejde og et ønske om gode, frugtbringende arbejdsår fremover.

P. K. I.

Årsberetning og regnskab 1957-1958

ved *Peter Kr. Iversen* og *Olav Christensen*.

Arsmødet afholdtes søndag den 18. maj i Borgerforeningen i Flensborg. Formanden, arkivar P. Kr. Iversen, indledte med at byde forsamlingen velkommen, et specielt velkommen rettede han til foredragsholderne, landsarkivar J. Hvidtfeldt, der havde lovet at tale om livegenskabet, og chefredaktør L. P. Christensen, der ville fortælle træk af Borgerforeningens historie, samt til de særlig indbudte, arkivar, dr. Schütt sen. og jun. Efter en fællessang valgtes redaktør M. Kamphøener til mødets dirigent. Formanden aflagde derefter følgende årsberetning:

Ved de sidste årsmøder har det kunnet konstateres, at omorganiseringen af Historisk samfund har medført større aktivitet og øget medlemstal. I år kan det fastslås, at fremgangen er fortsat. I 1955 var medlemstallet 1150, 1957 knap 1600, i år er det yderligere steget til omkring 1700. Den største stigning falder på Haderslev amt med 106 medlemmer mere i løbet af 1½ år, hvilket svarer til en stigning på 40 pct.

Sønderjyske årbøger udkom i 1957 med 350 sider, det største omfang i samfundets historie, hvilket især skyldes overarkivar, dr. phil. Harald Jørgensens store og interessante afhandling om »Oktoberadressen«, der alene optog 137 sider. De vil have bemærket, at vi i sidste efterårshæfte under rubrikken: Noter og nyt har søgt at give en alsidig orientering om, hvad der sker inden for det historiske arbejde i Sønderjylland. Der er bl. a. her bragt oplysninger om udgravninger og restaureringer, om ny erhvervelser i museer, landsarkiv og andre samlinger. Det er vor agt fremtidig at bringe sådanne oplysninger i efterårshæfterne, og vi håber, at denne orientering må vinde vore læses bifald. Det nye udstyr med skiftende billeder på omslaget synes at være blevet vel modtaget og at have forstærket interessen for årbøgerne. Vi tilstræber stadig at holde kvaliteten høj og håber, at blandt andet en ny forhøjelse af forfatterhonorarerne kan virke i denne retning.

Abonnenterne på *Sønderjysk månedsskrift* har også kunnet glæde sig over både et nyt udstyr og et større omfang, der er blevet muliggjort ved tilskud fra Sprogforeningen og Jorcks fond. Der vil senere blive aflagt en særlig beretning for månedsskriftet, så jeg skal indskrænke mig til at pege på, at endnu er alt for få af Historisk samfunds medlemmer holdere af dette vort mere folkelige tidskrift — som oven i købet, trods udvidelsen fra 16 til 24 sider, ikke er sat op i pris. Jeg vil gerne rette en kraftig opfordring til vore medlemmer om at bestille *Sønderjysk månedsskrift*.

Siden sidste årsmøde har samfundet udsendt to publikationer i *skriftrækken*, hvor der ligeledes har fundet en »ansigtsløftning«^a sted. Hans Bruhns erindringer ved Erland Møller og Johan Hvidtfeldt udkom kort før jul, og der har været stor interesse for denne interessante bog, i særdeleshed i Åbenrå og omegn. Der er kun et lille restoplag tilbage.

I årbøgernes forårshæfte, som De lige har modtaget, ligger bestillingskort til 2. bind af A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. Det er vort håb, at mange vil benytte lejligheden til at erhverve dette omfangsrige værk, der navnlig har værdi ved at fremlægge et stort kildemateriale, som illustrerer et meget vigtigt afsnit af udlændighedens historie. Der er også nogle få eksemplarer tilbage af 1. bind.

Uden for den egentlige skriftrække har vi i det forløbne år udsendt konsulent Hans Hansens erindringer: Fra tidlig vår til efterår — med forord og efterskrift ved P. A. Callø. Det er nummer 2 i rækken af vore små levnedsskildringer. Den første var bogen om Agnes Smidt, Lundsmark. Til efteråret håber vi at kunne udsende den tredje, om J. N. H. Skrumsager, bl. a. på grundlag af hans optegnelser, »Æt og minder«. Redaktør M. Kamphøener har påtaget sig udgivelsen. Regnskabet for Agnes Smidt-bogen er nu afsluttet og viser et lille overskud. Vi regner med i løbet af dette år at have solgt så mange eksemplarer af Hans Hansen-bogen, at trykkeomkostningerne kan dækkes. Disse små publikationer skulle altså kunne hvile i sig selv.

Inden for skriftrækken udkommer snart en ny og meget udvidet udgave af Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur, der bliver kombineret med en fortegnelse over landsarkivets personalhistoriske håndskrifter. Til efteråret ventes udsendt seminarieforsøger, dr. A. Nyholms: »Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid«. I bogen, der så godt som udelukkende er udarbejdet på grundlag af utrykt materiale, gives en udtømmende redegørelse for, hvorledes sprogreskripterne gennemføres og håndhæves i Tønder. Der er givet nye vurderinger af personer og tildragelser i Tønder, men ved omtalen af pastor Dahls og klosterbrødrenes optræden får bogen mere end lokal betydning. Der gives herigennem et meget væsentligt bidrag til belysning og vurdering af sprogpolitikken i mellemkrigsårene i en større sammenhæng. Det er os en glæde at kunne udsende dette store og betydningsfulde værk i vor skriftrække.

M. h. t. S. Schoubyes bog om Tønder sølvsmede stiles der imod, at manuskriptet er færdigt til aflevering i løbet af efteråret, og om et års tid er endvidere manuskriptet til det tredje og afsluttende bind af Jessen-bogen lovet færdigt. Udsendelsen af 1. bind af Åbenrå bys historie skulle gerne kunne ske i foråret 1960.

Dansk historisk Fællesforening har sidste år i september holdt sit årsmøde inden for samfundets arbejdsområde, nemlig i Slesvig. Historisk samfund var repræsenteret og var en aften vært ved en lille forfriskning i slotskælderen på Gottorp.

Fornylig har en af vore flittigste og dygtigste medarbejdere, adjunkt H. V. Gregersen, Struer, fra Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse modtaget en anerkendelse på 2000 kr. for — som det hedder i begrundelsen — »hans ufortrødne arbejde med udforskningen af Sønderjyllands historie«. Vi ønsker hjertelig til lykke med denne anerkendelse.

Med stor glæde har styrelsen iagttaget den stadig større tilslutning til vore *egnsvandring*er, men det må tilstås, at der også i denne forbindelse har været tale om en let bekymring, fordi det store deltagerantal — i 1956 var det på ca. 400 — truede med at sprænge rammerne og samtidig satte grænser for de mål, der kunne være tale om. Vi antog, at opdelingen i amtskredse ville begrænse tilslutningen noget, og dette har vist sig nogenlunde at holde stik. Amtskredsene har ialt afholdt 5 *egnsvandring*er med ca. 470 deltagere.

Den store *egnsvandring* i september samlede desuden omtrent 300 deltagere. Turen gik til Als. I Sønderborg slot foreviste museumsinspektør J. Slettebo dronning Dorotheas nyrestaurerede kapel og holdt et kort foredrag i tilslutning hertil. Slettebo foreviste ligeledes de afdækkede ruiner af Østerholm slot, som var turens næste mål. Efter kaffebordet i Frydendal kro gik det videre til Blommeskobbel, hvor museumsinspektør J. Kjærum, Århus, holdt et fængslende foredrag om dette vældige oldtidsminde. Der sluttedes i Asserballe præstegård med en interessant redegørelse ved pastor Brummer om Herman Bangs »Tine«s familie og skæbne. Ernst Christensen, Asserballe, var en resolut og myndig trafikleder. Ligesom sidste år må jeg dog henvise til, hvor vigtigt det er, at deltagerne i *egnsvandring*en tilmelder sig god tid i forvejen.

Historisk samfund har i den forløbne vinter arrangeret et *personal- og lokalhistorisk kursus* i samarbejde med landsarkivet. Der var så stor tilslutning, at deltagerne måtte inddeles i 3 hold. Som lærere og foredragsholdere har medvirket landsarkivar Gribsvad, fuldmægtig Olav Christensen, museumsinspektør Neumann, arkitekt Flade og jeg selv. Kursus har arbejdet uden offentligt tilskud. Vi håber at kunne fortsætte dette stykke arbejde, da vi tillægger det stor betydning at kunne give interesserede vejledning i arkivbenyttelse og i læsning af gotisk skrift.

Samfundets almindelige *oplysende virksomhed* har også taget et nyt opsving. Vi har udsendt cirkulærer fra Dansk historisk Fællesforening om oprettelse af aftenskoler med lokalhistoriske emner, ledsaget af en liste over talere, der magtede de forskellige områder. I efteråret

holdtes et møde i Åbenrå med amtsudvalgsmedlemmerne, hvor både dette og andre spørgsmål var på bane, ligesom der har været afholdt tillidsmandsmøder om sagen. Ikke så få steder har vore styrelsesmedlemmer, amtsudvalgsmedlemmer og tillidsmænd været aktive på dette felt, og vi er vidende om, at der i alle amter har været afholdt aftenhøjskoler med sønderjysk historie som emne. Hovedforeningen og amtskredsene har tilsammen arrangeret 18 foredrag, af hvilke der især er grund til at omtale museumsdirektør Jørgen Paulsens lysbilledforedrag på 4 steder i marts måned om »Sønderjylland i helstatstiden«. Der var overalt god tilslutning.

Vi har et fælles mål, men målet kan nås ad forskellige veje. Allerede nu kan det ses, at opdelingen i amtskredse fremkalder nyt initiativ af forskellig art. Historisk samfunds arbejde bliver derved beriget og mere nuanceret, end tilfældet tidligere har været. Haderslev amtskreds har været medvirkende ved arrangement af to billedudstillinger og en udstilling af gamle bogtryk, og i Sønderborg amt har man især været optaget af spørgsmålet om indretning af sognearkiver eller sognesamlinger, som jeg hellere vil kalde dem.

I nogle få ord kan arbejdet i det forløbne år karakteriseres derhen, at det har været vort hidtil bedste. Med et medlemstal på omkring 1700 er vi i dag vistnok landets største historiske forening, med ialt 27 forskellige foranstaltninger, foredrag, udflugter m. v. har også vi taget en tørn inden for det folkelige kulturelle arbejde i landsdelen, og med en publikationsvirksomhed omfattende mere end 1100 tryksider har vi ikke blot selv sat en rekord, som det vil være vanskeligt for os at nå ud over i de kommende år, men vor udgivervirksomhed har derved tillige i det forløbne år haft et større omfang, end nogen anden historisk forening i Danmark har haft det. Det er et resultat, som vi har al god grund til at være tilfredse med og måske også ret til at føle os lidt stolte over. Men dette resultat har ikke kunnet nås uden støtte, endog meget betydelig støtte ude fra. Vi har som tidligere år modtaget tilskud til vort arbejde fra stat, amtsråd og købstadkommuner, og endvidere har vi dels til vort almindelige arbejde og dels til enkelte publikationer modtaget støtte fra Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond, Dansk Kultursamfund, Sprogforeningen, Brødrene Brousts legat, Berlingske Tidende, Jydsk Tidende og fra en række institutioner og virksomheder i Åbenrå. Sønderjyllands Kreditforening har støttet udgivelsen af Hans Hansens selvbiografi ved at aftage et større antal eksemplarer. For denne støtte beder jeg de respektive myndigheder og bestyrelser modtage vor hjerteligste tak. Men der er også al god grund til for mig ved en lejlighed som denne at sige tak til gode medarbejdere inden for styrelse, amtsudvalg og tillidsmandskredsen for veludført arbejde, og ikke mindre hjertelig skal takken lyde til vore medarbejdere ved og

bidragydere til vore tidsskrifter og andre publikationer. Uden et godt samarbejde i et fælles sigte for udbredelsen af kendskabet til vor landsdels historie havde det ikke været muligt at nå, hvad der er nået.

Der ligger stadig uløste opgaver forude. For nogles vedkommende er planlægningen og forarbejdet så vidt fremskredet, at de har været nævnt i denne eller tidligere årsberetninger, andre, men ikke mindre betydningsfulde, er endnu ikke så vidt fremme på forberedelsernes stadium, at der har været grund til at nævne dem her. Men forudsætningen for, at vi får mulighed for at løse disse opgaver, er, at Hist. samfund fremdeles får støtte og tilslutning fra stadig bredere befolkningskredse, så at vi, når vi beder om tilskud og hjælp til vort arbejde, kan henvise til, at der her i Sønderjylland er en levende historisk interesseret befolkning, som selv yder en væsentlig indsats og betydelige bidrag til det historiske arbejdes trivsel.

Derefter aflagde kassereren, fuldmægtig Olav Christensen, regnskabet, der var det største i samfundets historie. Både beretning og regnskab godkendtes enstemmigt. Viceskoleinspektør W. Christiansen aflagde beretning og regnskab for Sønderjysk månedsskrift, der viste ny abonnementsfremgang. Månedsskriftet havde fået en tiltrængt make-up i forbindelse med en udvidelse, men yderligere abonnementsstilgang var nødvendig for at opretholde det nye udstyr. Nyt stof, specielt folkeminder, efterlystes.

Ved det efterfølgende valg genvalgte professor, dr. phil. Troels Fink, fuldmægtig Olav Christensen og arkivar P. Kr. Iversen, ligesom revisorerne genvalgte. Kontingentet fastsattes uforandret, 7,50 kr. plus porto til årbogen.

Under eventuelt oplyste fuldmægtig O. Christensen, at der i år ikke var mange konkurrenter til præmien for dem, der havde skaffet flest nye medlemmer, men at man alligevel udsatte præmie for næste år og ovenikøbet også udsatte præmie til den, der skaffede flest nye abonnenter på Sønderjysk månedsskrift. Gårdejer H. P. Jørgensen, Uge, mente, at da der var lange udsigter til, at Isted-løven kunne komme til Flensborg, burde man søge at få den til Nordslesvig, f. eks. til Urnehoved mindepark. Han bad om Historisk samfunds medvirken hertil. Formanden lovede, at spørgsmålet skulle blive taget op til overvejelse inden for styrelsen, dog ville det efter hans opfattelse synes rimeligst, om Urnehoved-selskabet rejste sagen. Redaktør L. P. Christensen mente, at løven burde blive stående, hvor den står, indtil den kan komme tilbage til sin rette plads på Flensborg gamle kirkegård. Udsigterne hertil var lovende. H. P. Jørgensen frafaldt derefter sit forslag. Der udspandt sig en kort drøftelse om årsudflugternes form, og det vedtoges at henlægge årsmødet 1959

til Åbenrå, hvorefter generalforsamlingen sluttede med, at formanden takkede dirigenten for hans udmærkede ledelse af mødet. — Ved kaffebordet overtog formanden for den sydslesvigske amtskreds, pastor H. F. Petersen, Satrup, den videre ledelse af mødet.

Landsarkivar Johan Hvidtfeldt talte dernæst om livegenskabet i Slesvig, og chefredaktør L. P. Christensen fortalte træk af Borgerforeningens historie. Under forsamlingens tilslutning rettede pastor H. F. Petersen en varm tak til de to foredragsholdere.

Årsregnskab og status pr. 31. 12. 1957.

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Medlemsbidrag	12.138,75	Årbogen:	
Portogodtgørelse	3.053,55	Papir og tryk	13.294,60
Salg	5.642,03	Honorarer	3.581,00
Tilskud:			16.875,60
Jorcks fond 10.000,00		Skrifter	10.296,83
Andre	15.290,00	Ekspedition, sekretær,	
Gave	25,00	kasserer	1.425,00
Egnsvandringen	906,00	Fragt og omdeling	4.234,10
Renter	58,70	Møder og repræsen-	
Refusion af papirafgift	290,02	tation	1.594,34
Refusion af løn til kon-		Amtsudvalgene	1.813,00
torist	12.032,10	Kontorhold og henvist	
		kontorist	13.914,41
		Tilskud til Sønderjysk	
		månedsskrift	500,00
		Egnsvandringen	921,40
		Andre udgifter	462,10
		Balance	7.399,37
	59.436,15		59.436,15
<i>Aktiver:</i>		<i>Passiver:</i>	
Beholdning	9.274,76	Regninger	9.023,19
Kontingentrestancer	918,00	Tilskud til	
Udestående for salg	1.450,00	Jessen II	3.500,00
Arbejdsmin., kontorist-		÷ udgift 1957	372,99
løn til gode	903,38		3.127,01
Balance	6.604,06	Jorcks fond 10.000,00	
		÷ årbog 1957 3.000,00	7.000,00
	19.150,20		19.150,20

Haderslev, den 1. marts 1958.

Olav Christensen.

Undertegnede af Historisk samfund for Sønderjylland valgte revisorer har d. d. revideret ovenstående regnskab for året 1957, som vi har befundet i orden og i overensstemmelse med foreliggende bilag. Kassebeholdningen pr. 31. december 1957 forelå. Yderligere har vi kontrolleret regnskabet for indeværende regnskabsår indtil d. d. og har ingen anledning fundet til bemærkninger.

p. t. Flensborg, den 18. maj 1958.

Sig. Schoubye

Jørgen Frank

I serien

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*, 2,25 kr. (i boghandelen 3,—)
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem tiderne*. I-II 25 kr. (I 14 kr., II 11 kr.) (37,50).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra stesvigsk fattigvæsens fortid*. 4,50 kr. (6,—).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. 4,00 kr. (8,00).
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,00).
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. 3 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. 2 kr. (3,—).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2 kr. (3,—).
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. 6 kr. (10,—).
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*. 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen, 7,50 kr. (12,—).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter genforeningen*, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584—1694*. 4 kr. (6,—).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. 12 kr. (18,—).
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I 10 kr. (15,—), II 10 kr. (17,—).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. 8 kr. (14,—).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. 9 kr. (16,—).
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. 12 kr. (21,—).

Serien redigeres af et udvalg, bestående af professor, dr. phil. Troels Fink, Århus, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, fuldmægtig Olav Christensen, Christiansfeldtvej 30, Haderslev. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

formand: arkivar Peter Kr. Iversen,
Åbenrå

kasserer: fuldmægtig Olav Christensen,
Haderslev

sekretær: overlærer Chr. Steuz, Åbenrå

amtsudvalgsformænd:

gdr. Ernst Christensen, Asserballe

pastor Tage Holm, Vojens

overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå

pastor H. F. Petersen, Satrup, Angel

gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

styrelsesmedlemmer iøvrigt:

viceskoleinspektør Werner Christiansen,
Tønder

adjunkt Knud Fanø, Tønder

professor, dr. phil. Troels Fink, Århus

provst, dr. theol. Jens Holdt, Brede

landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg

fhv. højskoleforstander Hans Lund,

Tanderupgård

museumsinspektør Hans Neumann,

Haderslev

æresmedlem:

fhv. museumsdirektør

dr. phil. M. Mackeprang, København

formanden, kassereren og sekretæren
danner forretningsudvalg

museumsinspektør J. Slettebo,

Sønderborg, fungerer som hjælpesekretær

redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Knud Fanø,

Brorsonsvej 29, Tønder

Sønderjysk månedsskrift:

Werner Christiansen,

Brorsonsvej 37, Tønder

Skriftrækken: Peter Kr. Iversen,

Kystvej 10, Åbenrå

kassererens adresse:

Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,

Haderslev, giro: 42682

ældre årbøger og skrifter

bestilles hos kassereren

Sønderjysk månedsskrift bestilles hos

Werner Christiansen,

Brorsonsvej 37, Tønder

Sønderjyske årbøger er Historisk samfunds

medlemsskrift. Medlemskontingent plus

forsendelsesomkostninger er f. t.

10,— kr. årligt

indmeldelser modtages af

alle styrelsesmedlemmer og

de lokale tillidsmænd.

Sønderjyske årbøger i kommission hos

Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,

Nyropsgade 19, København V.

